

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШЕСТОПАЛ КІРА ЄГОРІВНА

УДК [342.56:341.231.14]:340.5

ДИСЕРТАЦІЯ
КАСАЦІЙНІ ФІЛЬТРИ В СВІТЛІ ПРАВА НА ДОСТУП ДО
ПРАВОСУДДЯ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____ К.Є.Шестопал

Науковий керівник:
Летнянчин Любомир Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент

Харків – 2025

АНОТАЦІЯ

Шестопал К.Є. Касаційні фільтри в світлі права на доступ до правосуддя: конституційно – порівняльне дослідження – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2025.

Дисертація присвячена комплексній науково-правовій розробці природи права на доступ до правосуддя, в особливості права на доступ до суду касаційної інстанції в конституційно-порівняльному аспекті та пропозиціям щодо вдосконалення юридичного регулювання в цій царині. Україна перманентно перебуває у стані глибоких демократичних перетворень. Ратифікація 16 вересня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стало одним із відчутних поштовхів для трансформаційних процесів. Зокрема, такої складової цієї Угоди, як реформування судустрою в Україні. Система судустрою найчастіше піддається впливу та змінам. Проте не всі нововведення мають, на жаль, лише позитивний практичний ефект. На виконання умов Угоди про асоціацію між Україною та ЄС – першим кроком було змінено Конституцію України, яка визначила принципово нову систему судустрою. Наступним кроком стало введення у лютому 2020 року нових «касаційних фільтрів», які фактично, істотно ускладнили реалізацію права на доступ до правосуддя у розумінні права на доступ до касаційного оскарження. Розгляд такого питання: які наслідки введення «касаційних фільтрів» зазнало суспільство? – має гостру актуальність, тому що по своїй суті така новела в Конституції України та процесуальному законодавстві фактично призвела до встановлення дворівневої системи судустрою. Обґрунтування Верховного Суду як суду права та утвердження сильної апеляційної інстанції наразі призводить до певного дисбалансу, адже певні проблеми судової влади на першому та другому рівні у поєднанні з закритістю Верховного Суду призводить до наявності великої кількості необґрунтованих рішень (невірне застосування норма матеріального

та/або процесуального права) та порушення прав людини в цілому. Через те, що проблематика доступу до Верховного Суду, як суду касаційної інстанції тісно пов'язана із розумінням права особи на доступ до правосуддя, саме тому виникла необхідність більш детального занурення у проблематику реалізації права на доступ до правосуддя у контексті права на касаційне оскарження. Крім того, постав теоретичний виклик, щодо аналізу самого механізму касаційного оскарження, який передбачений в процесуальному законодавстві з погляду його пропорційності, оскільки будь-яке законодавче регулювання чи обмеження повинні переслідувати легітимну мету та бути необхідними та пропорційними обмеженню права, не обмежуючи його настільки що порушується сама суть права. Тому процесуальні норми підлягають теоретичному аналізу з погляду порушення самої суті права. Окреслення цих проблемних питань стоїть у тісному взаємозв'язку з ефективністю захисту та відновлення порушених прав, а тому є актуальними на сучасному етапі.

Наукова робота є однією з перших спроб комплексного аналізу цієї проблеми, в межах якої: акумульовано та проаналізовано підходи до розуміння права на доступ до правосуддя в конституційно-правовому аспекті; сформовано та теоретично обґрунтовано висновки щодо сутності, становлення та розвитку права на доступ до правосуддя в Україні; з'ясовано місце та роль права на доступ до правосуддя в контексті захисту прав людини; розкрито роль права на доступ до правосуддя, в тому числі право на доступ до суду касаційної інстанції в контексті захисту прав і свобод громадянина; обґрунтовано, що право на доступ до правосуддя необхідно розглядати не тільки з точки зору принципу права, а й з погляду фундаментального права особи на доступ до правосуддя та отримання дійсно правосудного рішення; визначено, що право на доступ до правосуддя є невід'ємним елементом категорії прав людини та перебуває у безпосередньому зв'язку; визначено конституційно-правову природу права на доступ до суду касаційної інстанції; проаналізовано досвід конституційно-правового регулювання доступу до касаційного оскарження в країнах ЄС і США; виявлено проблемні моменти в реалізації права на доступ до правосуддя в країнах ЄС та США; досліджено практичні шляхи розв'язання проблем доступу до правосуддя в країнах

ЄС та США та визначено можливості застосування цих підходів у національній практиці; висвітлено міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя в практиці Європейського суду з прав людини та Венеційської Комісії; проаналізовано співвідношення конституційної скарги та касаційної скарги в контексті права на доступ до правосуддя; запропоновано шляхи вирішення низки практичних проблем реалізації права на доступ до правосуддя в аспекті можливості касаційного оскарження; обґрунтовано необхідність удосконалення існуючої системи судоустрою як на законодавчому, так і на конституційному рівнях.

У роботі висвітлюються основні проблеми, пов'язані з реалізацією права на доступ до правосуддя в Україні, та запропоновані шляхи вдосконалення системи судоустрою, зокрема в частині касаційного оскарження. Особлива увага приділяється питанням юридичної визначеності та рівності в судовому процесі.

Дисертаційне дослідження складається з 2-х розділів. Перший розділ присвячено теоретичним та конституційно-правовим основам права на доступ до правосуддя: визначення природи суду касаційної інстанції; проаналізовано теоретичне підґрунтя права на доступ до правосуддя в контексті практики національних судів так і іноземних країн, зокрема: США, Франція, Німеччина. Крім того, виявлено проблемні питання доступу до правосуддя в цих країнах та шляхів їх вирішення. На підставі досвіду цих країн виокремлено можливі шляхи вдосконалення національного законодавства. Окрему увагу було приділено аналізу позицій Європейського суду з прав людини з метою поглибленого вивчення окресленої тематики.

Приділено увагу історичному розвитку права на доступ до правосуддя через призму тематичних 4-ох хвиль, а саме 1) рівності доступу до правових послуг; 2) структурної нерівності в судовій системі; 3) неформального правосуддя; 4) запобігання та вирішення спорів; 5) ефективності та конкуренції з метою зниження судових витрат в судовій системі. Проаналізовано та сформульовано взаємозв'язок права на доступ до правосуддя із основоположним принципом права, а саме верховенством права, й, зокрема, таким його складовим елементом як принцип законності; обґрунтовано, що право на доступ до правосуддя за своєю сутністю є

не лише принципом судочинства. Другий розділ за своєю сутністю має здебільшого практичний характер, позаяк проблеми доступу до правосуддя розглядались вже у нерозривному зв'язку із судовою діяльністю.

Проаналізовано сутність та значення Верховного Суду, як найвищого суду в судуострої України не тільки з теоретичного боку, а й через аналіз відповідної судової практики, що є прямим відображенням ключової думки самого Верховного Суду. Досліджено механізми касаційного оскарження в Україні та обґрунтовано практичні проблеми реалізації права на доступ до касаційного оскарження. Досліджено механізм касаційного оскарження в країнах з різними правовими системами та правовими традиціями, зокрема: США, Франція, Німеччина та проведено порівняльний аналіз цих механізмів з правовим механізмом касаційного оскарження в Україні. Сформульовано та проаналізовано механізм взаємодії Верховного Суду та Конституційного Суду України в контексті реалізації права на доступ до правосуддя. Проаналізовано висновок Конституційного Суду України щодо визнання неконституційною норму, яка передбачала надмірно високу ставку судового збору за касаційне оскарження. Обґрунтовано невідповідність вимог щодо можливості касаційного оскарження в Україні принципам юридичної визначеності та рівності осіб (за майновим критерієм).

Обґрунтовано необхідність перегляду норм, які регламентують доступ до касаційного оскарження не тільки з точки зору розуміння Верховного Суду як екстраординарної інстанції, а й з позиції пропорційності обмежень, щоб не було порушено саму суть права на доступ до правосуддя.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані результати і зроблені висновки надалі можуть бути використані: – у науково-дослідній сфері – для дослідження особливостей і проблемних теоретичних питань правового регулювання реального доступу до Верховного Суду, як касаційної інстанції та ефективного захисту прав людини ; – у правотворчості та практичній діяльності – при опрацюванні законопроектів щодо внесення змін до процесуальних кодексів в частині підстав для касаційного оскарження.

Ключові слова: права людини, верховенство права, Конституційний Суд України, Верховний Суд, Європейський суд з прав людини, право на справедливий суд, судова влада, судова реформа, право на доступ до суду, доступ до суду, право на справедливий судовий розгляд, правосуддя, суд, конституційна скарга, касаційна скарга.

SUMMARY

Shestopal K.Ye. Cassation filters in the light of the right to access to justice: a constitutional and comparative study – Qualifying scientific work.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 «Law» - Yaroslav Mudryi National University of Law, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2025.

Ukraine is permanently in a state of profound transformation. The ratification of the EU-Ukraine Association Agreement on 16 September 2014 was one of the tangible impetus for the transformation processes. In particular, the reform of the judicial system in Ukraine is part of this Agreement. The judicial system is often subject to influence and change. Unfortunately, not all innovations have a positive practical effect. To fulfil the terms of the EU-Ukraine Association Agreement, the first step was to amend the Constitution of Ukraine, which defined a fundamentally new judicial system. The next step was the introduction of new "cassation filters" in February 2020, which in fact significantly complicated the exercise of the right to access to justice in the sense of the right to access cassation appeal. Consideration of the following question: what are the consequences of the introduction of «cassation filters» for society? is of particular relevance, since in essence, this novelty in the Constitution of Ukraine and procedural legislation has actually led to the establishment of a two-tiered judicial system. The justification of the Supreme Court as a court of law and the establishment of a strong appellate instance currently leads to a certain imbalance, as certain problems of the judiciary at the first and second levels, combined with the secrecy of the Supreme Court, lead to a large number of unjustified decisions (incorrect application of substantive and/or procedural law) and violations of human rights in general. Since the issue of access to the

Supreme Court as a court of cassation is closely related to the understanding of the right to access to justice, it became necessary to dive into the issue of the right to access to justice in the context of the right to cassation appeal in more detail. In addition, there is a theoretical challenge to analyse the cassation appeal mechanism itself, which is provided for in the procedural legislation in terms of its proportionality. Since any legislative regulation or restriction must pursue a legitimate aim and be necessary and proportionate to the restriction of the right, without limiting it to the extent that the very essence of the right is violated. Therefore, procedural rules are subject to theoretical analysis in terms of violation of the very essence of the right. The identification of these problematic issues is closely related to the effectiveness of protection and restoration of violated rights, and therefore is relevant at the present stage.

This research is one of the first attempts at a comprehensive analysis of this issue, within which approaches to understanding the right to access to justice in the constitutional and legal aspect are accumulated and analysed; conclusions on the essence, formation and development of the right to access to justice in Ukraine are formed and theoretically substantiated; the place and role of the right to access to justice in the context of human rights protection are clarified; the role of the right to access to justice, including the right to access to the court of cassation in the context of protection of civil rights and freedoms is clarified; the author substantiates that the right of access to justice should be considered not only from the perspective of the principle of law, but also from the perspective of the fundamental right of a person to have access to justice and obtain a truly just decision; the author determines that the right of access to justice is an integral element of the category of human rights and is directly related to it; the author defines the constitutional and legal nature of the right of access to court of cassation; the author outlines the experience of constitutional and legal regulation of access to cassation appeal in the EU and the USA; analyses the problematic aspects of the right to access to justice in the EU and the USA; analyses the practical ways of solving the problems of access to justice in the EU and the USA and outlines the practical possibilities of applying these approaches in national practice; outlines the international standards of the right to access to justice in the European Court of Human Rights and the Venice Commission; analyses

the correlation between the constitutional and cassation.

The article highlights the main problems related to the implementation of the right to access to justice in Ukraine and suggests ways to improve the judicial system, in particular, in terms of cassation appeal. Particular attention is paid to the issues of legal certainty and equality in the judicial process. The purpose and objectives of this research paper have determined the choice of its structure. Thus, it consists of 2 sections. The first section is devoted to the theoretical and constitutional and legal foundations of the right to access to justice: the nature of the court of cassation is defined; the theoretical basis of the right to access to justice is analysed in the context of the practice of national courts and foreign countries, in particular: USA, France, Germany. In addition, the author identifies the problematic issues of access to justice in these countries and outlines the ways to resolve them. Based on the experience of these countries, the author identifies possible ways to improve national legislation. Particular attention was paid to the analysis of the positions of the European Court of Human Rights with a view to an in-depth study of the above-mentioned issues.

Attention is paid to the historical development of the right to access to justice through the prism of 4 thematic waves, namely 1) equality of access to legal services; 2) structural inequality in the judicial system; 3) informal justice; 4) dispute prevention and resolution; 5) efficiency and competition with a view to reducing court costs in the judicial system. The author analyses and formulates the relationship between the right of access to justice and the fundamental principle of law, namely, the rule of law, in particular, its component - the principle of legality: it is substantiated that the right of access to justice is not only a principle of judicial proceedings.

The second section is inherently practical in nature, since the issues of access to justice have already been considered in an inseparable connection with judicial activity.

The author analyses the essence and significance of the Supreme Court as the highest court in the judicial system of Ukraine not only from the theoretical point of view, but also through the analysis of relevant case law, which is a direct reflection of the key opinion of the Supreme Court itself. The author examines the mechanisms of cassation appeal in Ukraine and substantiates the practical problems of exercising the right of access

to cassation appeal. The author examines the mechanism of cassation appeal in countries with different legal systems and legal traditions, in particular: USA, France, Germany, and a comparative analysis of these mechanisms with the legal mechanism of cassation appeal in Ukraine is made. The author formulates and analyses the mechanism of interaction between the Supreme Court and the Constitutional Court of Ukraine in the context of the right to access to justice. The author analyses the conclusion of the Constitutional Court of Ukraine on declaring unconstitutional the provision which provided for an excessively high rate of court fees for cassation appeal. The author substantiates the inconsistency of the requirements regarding the possibility of cassation appeal in Ukraine with the principles of legal certainty and equality of persons (based on property criterion).

The author substantiates the need to revise the rules governing access to cassation appeal not only from the perspective of understanding the Supreme Court as an extraordinary instance, but also from the perspective of proportionality of restrictions so that the very essence of the right to access to justice is not violated.

The practical significance of the results obtained is that the findings and conclusions drawn can be used in the future: - in the research area - to study the peculiarities and problematic theoretical issues of legal regulation of real access to the Supreme Court as a cassation instance and effective protection of human rights; - in law-making and practical activities - when drafting bills amending the procedural codes in terms of the grounds for cassation appeal.

Keywords: human rights, rule of law, Constitutional Court of Ukraine, Supreme Court, European Court of Human Rights, right to a fair trial, judiciary, judicial reform, right of access to court, access to court, right to a fair trial, justice, court, constitutional appeal, cassation appeal.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Шестопал К.Є. Оновлені підстави подання касаційної скарги: конституційне обмеження чи конституційне порушення? *Проблеми законності.*

2023. №. 161. С. 97-118.

2. Шестопал К.Є. Ретроспективна дія рішень Конституційного суду через призму взаємодії з Верховним. *Європейські перспективи*. 2024. № 4. С. 307-313.

3. Шестопал К.Є. Конституційна скарга: досвід іноземних країн, порівняльна характеристика. *Наше право*. 2025. № 1. С. 217-223.

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію результатів дослідження:

1. Шестопал К.Є. Право на касаційне оскарження: пряма дія норм Конституції чи відступлення від головної функції судової системи. *Джерела права в наукових юридичних дослідженнях: тези доповідей Другого аспірантського круглого столу за курсом «Форми (джерела) права»* (м. Харків, 17 червня 2022 року). Х., 2022. С. 64-67.

2. Шестопал К.Є. Доступ до верховного суду в світлі права на доступ до правосуддя. Український конституціоналізм: виклики, народжені свободою. *Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції* (м. Харків, 23 грудня 2022 року). Х.: ТОВ «Видавництво „Права людини“, 2022. С. 135-136.

3. Шестопал К.Є. Право на доступ до правосуддя та касаційний суд в Україні: механізм чотирьох питань. *Scientific Collection «InterConf», (154): with the Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «Scientific Paradigm in the Context of Technologies and Society Development»* (Geneva, Switzerland, May 16-18, 2023;) by the SPC «InterConf». Protonique, 2023. Р. 233-236.

4. Шестопал К.Є. Судовий прецедент, як першооснова забезпечення Верховним Судом єдності судової практики. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Чернівці, 27 жовтня 2023р.). Ч., 2023. С. 361-364

5. К.Є. Шестопал. Дотримання балансу інтересів як гарантія права на доступ до суду. *Права людини та демократія як фундаментальні основи українського конституціоналізму: зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф.: XVI Тодиківські читання* (м. Харків, 24 листоп. 2023 р.). Х.: Право, 2023. С. 257-258.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.....	14
ПРАВО НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЯК БАЗОВИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП	14
1.1. Право на доступ до правосуддя: сутнісне та змістовне наповнення.....	14
1.2. Суд касаційної інстанції: загальна характеристика та юридична природа	32
1.3. Доступ до правосуддя в практиці Європейського суду з прав людини та вітчизняних судів	51
1.4. Доступ до правосуддя на прикладі зарубіжних країн: США, Франція, Німеччина.....	70
Висновки до розділу 1	89
РОЗДІЛ 2.....	92
ДОСТУП ДО КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ	92
2.1. Система судоустрою України та касаційні фільтри: розвиток, практика... використання в українських реаліях.....	92
2.2. Доступ до касаційного оскарження в практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України.....	112
2.3. Касаційна скарга та конституційна скарга у контексті доступу до правосуддя.....	135
2.4. Практичний досвід іноземних держав щодо можливості касаційного оскарження: США, Франція, Німеччина.....	157
Висновки до розділу 2	175
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ.....	217

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Україна перманентно знаходиться у стані глибоких перетворень. Ратифікація 16 вересня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стало одним із відчутних поштовхів для трансформаційних процесів. Зокрема складовою цієї Угоди є реформування судоустрою в Україні. Система судоустрою найчастіше піддається впливу та змінам. Проте не всі нововведення мають, на жаль, лише позитивний практичний ефект. На виконання умов Угоди про асоціацію між Україною та ЄС - першим кроком було змінено Конституцію України, яка визначила принципово нову систему судоустрою. Наступним кроком стало введення у лютому 2020 року нових «касаційних фільтрів», які фактично, істотно ускладнили реалізацію права на доступ до правосуддя у розумінні права на доступ до касаційного оскарження. Розгляд такого питання: які наслідки введення «касаційних фільтрів» зазнало суспільство? – має гостру актуальність, тому що така новела в Конституції України та процесуальному законодавстві по своїй суті призвела до встановлення дворівневої системи судоустрою.

У світлі цих реформ жваву зацікавленість викликають так звані «касаційні фільтри», говорячи мовою процесуальних кодексів – підстави касаційного оскарження судових рішень, зокрема ч. 3 ст. 389 Цивільного процесуального кодексу України (проблемне питання буде розглядатись в площині цивільного процесуального кодексу України). Конституцією України гарантовано захист прав і свобод людини і громадянина судом. Проте чи відображає на практиці введене положення ЦПК Конституційні засади?

Намагаючись вкласти новий зміст в поняття «Верховний Суд» законодавець поклав занадто багато фактів на ваги терезів, що призвело до того, що більшість українців залишились без судового захисту (касаційна інстанція) взагалі, бо доступ до нього став суттєво обмеженим.

У всіх країнах та правових системах суди нижчого рівня часто припускаються численних юридичних і фактичних помилок. Причинами цього є: складність та запутаність певних життєвих ситуацій, проблеми, пов'язані з недостатньою

кваліфікацією юристів, відстороненість громадян від діяльності органів правосуддя, факти фальсифікації документів, залякування та підкуп свідків і експертів, а також підrobка доказів тощо. Усі ці об'єктивні та суб'єктивні чинники є звичним наслідком соціального життя. Крім того, на шляху до справедливого судочинства виникають також проблеми, пов'язані з недосконалістю законодавства та різним тлумаченням норм. Перша група причин, що призводять до судових помилок, має бути подолана через апеляцію, а друга — через касаційне оскарження. Таким чином, внаслідок недосконалості законодавчих норм та їх різного тлумачення в судовій системі виникає конкуренція судових рішень, що може призвести до серйозної юридичної невизначеності. Для розв'язання цієї проблеми та забезпечення однакового застосування правових норм усіма судами країни створюється Верховний суд як єдина касаційна інстанція, який своїми рішеннями встановлює єдиний підхід до застосування норм права для всіх судів нижчого рівня.

Фільтри касаційного перегляду є невід'ємною частиною самообмеження юрисдикції Верховного Суду. Без них касаційна інстанція, яка має бути екстраординарною стадією процесу, може стати звичайним етапом судового розгляду. Не можна допустити, щоб в Україні існувало три суди — перша інстанція, апеляція та касація — з однаковими функціями та повноваженнями. Однак касаційні фільтри повинні бути справедливими та зрозумілими не тільки суддям, а й усім громадянам, що звертаються до суду. Вони повинні бути чіткими, без надмірної кількості оціночних термінів і необмеженого розсуду судді на етапі допуску скарги.

Крім того, ці фільтри повинні сприяти виконанню основного завдання судочинства — ефективному захисту/відновленню порушених прав і забезпеченню доступу до правосуддя. Право на подачу та розгляд касаційної скарги є важливою складовою цього доступу до суду.

Нові касаційні фільтри, введені Законом України від 15 січня 2020 року № 460-ІХ «Про внесення змін до Господарського, Цивільного процесуального та Кодексу адміністративного судочинства України», який набрав чинності 8 лютого 2020 року, мають застосовуватися більш формалізовано лише після того, як суди

першої та апеляційної інстанцій будуть належним чином функціонувати, заповнені суддями, а законодавство буде стабільним протягом принаймні п'яти років.

Фактично, у суспільстві склалась така ситуація, за якої нова судова система жодним чином не може слугувати стабілізації єдності та сталості судової практики. Натомість вона слугує розповсюдженню свавілля в судовій системі на рівні апеляційної інстанції.

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали роботи як вчених-конституціоналістів, так і представників цивілістичного напрямку та теорії права. Зокрема, окремі аспекти загально теоретичного вчення про природу права на доступ до правосуддя вивчали як зарубіжні вчені: Андерсон Елізабет, Берг Луї-Олександр, Горді Джеймс, Р.Дворкін, Іссер Дебора, Джонсон Берн, Люсі Вільям, Паломбела Джанлуїджі, Портер Даг; так і вітчизняні науковці А.В. Лужанський, С.П. Рабінович, О.В. Соловійов, П.І. Шевчук та інші.

Що стосується безпосередньо питання доступу та доступності до правосуддя, то теоретичне підґрунтя складають наукові здобутки вчених: І.Е. Берестової, П.Є. Євграфової, К.В. Гусарова, В.В. Комарова, С.О. Кравцова, І.Є. Марочкина, Л.М. Москвич, О.М. Овчаренко, Н.Ю. Сакари, Т.А. Цувіної, О.В. Щербанюк та інших.

При дослідженні питань ролі та місця конституційної та касаційної скарги в контексті права на доступ до правосуддя безумовним стрижнем вітчизняної наукової думки складають здобутки: Ю.Г. Барабаша, Г.В. Берченко, Л.М. Дешко, В.В. Городовенко, М.М. Гультая, В.П. Колісника, Л.І. Летнянчина, Д.Д. Луспеника, І. Погасійта, В.В. Речицького, А.О. Селіванова, Т.М. Слінько, Є.В. Ткаченко, Ю.М. Тодики та інших.

Крім вищевказаного існує великий пласт наукових досліджень, дотичних до досліджуваної проблематики, які також аналізуються в роботі.

Водночас є певний ряд питань, які потребують додаткового вивчення, критичного осмислення та встановлення актуальних шляхів для їх вирішення та подальшого розвитку нормативного регулювання в Україні.

Питання належного правового регулювання можливості касаційного оскарження мають бути висвітлені, оскільки це один із ключових механізмів

гарантування та захисту прав людини. Для повного з'ясування особливостей конституційно-правового статусу і діяльності Верховного Суду є необхідним дослідження фундаментального права на доступ до правосуддя. Оскільки проблематика дисертаційного дослідження розглядається не суто з теоретичного погляду, а й з практичної, автор будує своє дослідження, крім наукових джерел, також на досвіді правового регулювання можливості касаційного оскарження в зарубіжних країнах, судовій практиці (Верховний Суд, Конституційний Суд України), практиці Європейського Суду з прав людини, що дозволило зробити науково обґрунтовані висновки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у функціонуванні механізму публічної влади в Україні» (номер державної реєстрації 0111U000966). Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 23.11.2021 року).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у розробці комплексної науково-правової категорії права на доступ до суду касаційної інстанції як складової конституційного права на доступ до правосуддя. Зазначена мета зумовлює необхідність у вирішенні таких основних завдань:

- розкрити категорію «право на доступ до правосуддя»;
- узагальнити в конституційно-правовому аспекті наукові дослідження з даної тематики й критично їх осмислити з позицій сьогодення;
- висвітлити доступ до касаційного оскарження в конституційному порівняльно-правовому аспекті;
- визначити сутність та природу Верховного Суду, як органу касаційного судочинства та відповідність його розуміння сучасним викликам;
- виявити системні проблеми доступу до суду касаційної інстанції в контексті права на доступ до правосуддя;

- сформулювати пропозиції щодо розв'язання проблеми доступу громадян до суду касаційної інстанції та запропонувати шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства в аспекті підвищення ефективності реалізації права на доступ до правосуддя.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації права на доступ до правосуддя.

Предметом дослідження є право на доступ до касаційного оскарження як складова частина права на доступ до правосуддя

Методи дослідження. Для формулювання обґрунтованих висновків були використані загальні та спеціальні методи наукового дослідження.

Так, історичний метод дозволив за допомогою вивчення історичних джерел відтворити достовірний процес формування та розвитку концепції права на доступ до правосуддя, що своєю чергою дало змогу сформулювати критичний зміст цього права та визначити його роль в правовій системі (підрозділи 1.1, 1.2).

Історико-порівняльний і порівняльно-правовий став у нагоді при дослідженні реалізації права на доступ до правосуддя та правового порядку доступу до касаційного оскарження в зарубіжних країнах (підрозділи 1.3, 1.4).

Системно-структурний і функціональний виявився доречним при розкритті юридичної природи суду касаційної інстанції, дослідженні системи законодавства України в сфері доступу до правосуддя (підрозділ 1.3.), а також міжнародного і зарубіжного законодавства (підрозділ 1.4).

Формально-логічний і метод тлумачення права – надав можливість сформулювати основний зміст права на доступ до правосуддя в конституційному аспекті та став у нагоді при з'ясуванні й роз'ясненні конституційних норм та норм чинного законодавства, які встановлюють порядок доступу до суду касаційної інстанції (підрозділи 2.1, 2.3). Крім того, спираючись на цей метод дослідження було проаналізовано та виявлено значення конституційної скарги та касаційної скарги в контексті доступу до правосуддя (підрозділ 2.3).

Статистичний метод використовувався при дослідженні реальної ситуації, що склалась в правовому середовищі, через введення в дію касаційних фільтрів, а саме

при аналізі судової практики Верховного Суду та судів нижчих інстанцій в Україні (підрозділ 2.2).

Вищезазначені наукові методи використовувалися автором в більшій чи меншій мірі при дослідженні всіх аспектів теми дисертації.

Доречним було використання методу «кейс-стаді», який був застосований для аналізу практики ЄСПЛ (підрозділ 1.3, 2.3), а також інших судових рішень, передусім, Верховного Суду, судів першої та другої інстанції та Конституційного Суду України (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2.).

Наукова новизна одержаних результатів. Представлена робота є однією з перших комплексних наукових досліджень права на доступ до касаційного оскарження, як змістовної складової конституційного права на доступ до правосуддя.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що розроблена проблематика доступу до касаційного оскарження в українських реаліях має не тільки теоретичний, а й істотний практичний характер, та відображає сутнісну проблему сьогодення. В роботі виявляються системні проблеми та обґрунтовується необхідність удосконалення існуючої конституційної моделі судоустрою та порядку касаційного оскарження судового рішення.

У межах проведеного дослідження одержані такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист. Основні з них такі:

уперше

- обґрунтовано, що право на доступ до правосуддя слід застосовувати у широкому сенсі. У вузькому сенсі, право на доступ до правосуддя ототожнюється із правом на доступ до суду та з поняттям «доступність правосуддя». У широкому сенсі, право на доступ до правосуддя розглядається як фундаментальне, а не процесуальне право, і за своєю сутністю є доступом до справедливості, яка втілена в «системах правосуддя» і є невід’ємним елементом категорії прав людини;

- узагальнено зарубіжний досвід щодо ефективної реалізації права на доступ до правосуддя, і з метою виявлення відповідних проблем з таким доступом в Україні, запропоновано використовувати методику Національного центру

федеральних судів (США). Йдеться про відповідь на 5 питань: Якими є ключові характеристики сторін у цивільних справах? Скільки учасників судового процесу користуються послугами судової навігації та самодопомоги? Скільки часу займає розгляд справ? Чи є результати розгляду справи справедливими? Скільки часу та коштів витрачають суди на допомогу учасникам судових процесів, які стикаються з бар'єрами у доступі до суду?;

- доведено сутність та природу Верховного Суду саме як органу касаційного судочинства, який є невід'ємним структурним елементом права на доступ до правосуддя;

- констатовано й обґрунтовано проблему доступу до суду касаційної інстанції в контексті права на доступ до правосуддя за майновою ознакою, оскільки законодавчо встановлені підстави для касаційного оскарження, які були змінені відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII не відповідають повною мірою принципу верховенства права. Майнові критерії доступу до Верховного Суду є доволі непередбачуваними, а винятки щодо можливості касаційного оскарження є за своєю сутністю настільки «оцінними поняттями», що не відповідають принципу юридичної визначеності;

- виявлено системні проблеми доступу до суду касаційної інстанції в контексті права на доступ до правосуддя. При передбачуваному механізмі касаційного оскарження на практиці утверджується такий статус судів апеляційної інстанції у сув'язі з принципом остаточності їх судового рішення, що фактично унеможлиблює подальше оскарження. Це призводить до проблем з перевіркою правильності застосування норм матеріального та/або процесуального законодавства самої апеляційної інстанції Верховним Судом;

- обґрунтовано, що наявна модель конституційної скарги в Україні та практичні аспекти її застосування, на жаль, не призвели до суттєвого покращення становища у царині прав людини і зменшення кількості звернень до Європейського суду з прав людини. Водночас зміна чинної моделі конституційної скарги ускладнена жорстким механізмом внесення змін до Конституції України. За таких

умов найбільш оптимальним способом розв'язання проблеми доступу до правосуддя вбачається у внесенні змін саме до процесуальних кодексів в частині створення помірних та пропорційних підстав для звернення із касаційною скаргою до Верховного Суду;

удосконалено:

- підхід щодо доцільності широкого розуміння права на доступ до правосуддя, а саме як фундаментального конституційного права особи та невід'ємного елементу категорії прав людини. У широкому сенсі право на доступ до правосуддя є саме фундаментальним, а не процесуальним правом і за своєю сутністю є доступом до справедливості, яка втілена в «системах правосуддя» і є невід'ємним елементом категорії прав людини;

- розуміння дуалістичної природи права на доступ до правосуддя. Право на доступ до правосуддя не є абсолютним з погляду можливості законодавчого регулювання та обмеження його з боку законодавця, але є абсолютним у контексті неможливості обмеження цього права іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, приватними особами та цивільними угодами. Це своєю чергою підтверджує тезу про те, що право на доступ до правосуддя має дуалістичну природу (одночасно є правом першого та другого покоління);

- розуміння дуалістичної природи Верховного Суду, як суду касаційної інстанції. Органом, який здатен встановити суддівську помилку (враховуючи існуючу на даний час внутрішню структуру Верховного Суду), має бути відповідна колегія. А тим органом, який встановлює відповідні правові висновки, щодо застосування норм права, має бути відповідна Палата, Об'єднана Палата та Велика Палата. За такої роздільності повноважень дійсно може скластись уніфікована судова практика, та ефективно буде реалізовуватись право на доступ до правосуддя;

- пропозицію щодо необхідності приведення положень процесуального законодавства, в частині підстав для звернення із касаційною скаргою до Верховного Суду, до вимог принципів верховенства права та юридичної визначеності;

набули подальшого розвитку:

- визначення поняття «право на доступ до правосуддя» в широкому розумінні, яке означає, що концепція «права на доступ до правосуддя» має особливу мету правового регулювання – дати кожній зацікавленій особі можливість брати участь у процедурі розгляду спору, що зачіпає її права та інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод, для досягнення справедливості;

- висновок про необхідність удосконалення вітчизняного законодавства в аспекті підвищення ефективності реалізації права на доступ до суду касаційної інстанції, шляхом внесення змін саме до процесуальних кодексів, що означає створення помірних та пропорційних підстав для звернення із касаційною скаргою до Верховного Суду;

- положення щодо можливих шляхів розв'язання проблеми доступу громадян до суду касаційної інстанції. Оцінюючи можливість удосконалення доступу до судів вищої інстанції, одним із доречних можливих шляхів є використання критеріїв, які розробив ЄСПЛ, а саме: 1) передбачуваність обмеження; 2) питання про те, хто саме, заявник або влада держави-відповідача, повинні нести тягар несприятливих наслідків помилок, допущених у ході судового розгляду та спричинених позбавленням заявника доступу до вищого суду; 3) питання щодо того, чи можуть обмеження, які розглядаються, бути сприйнятими як такі, що демонструють «надмірний формалізм»;

- наукові підходи щодо перспективних напрямків удосконалення вітчизняного юридичного механізму забезпечення права особи на доступ до суду касаційної інстанції, зокрема щодо необхідності перегляду ставки судового збору, яка підлягає сплаті під час подання касаційної скарги (ставка судового збору повинна бути розумною і пропорційною), необхідності перегляду порядку визначення ціни позову, яка є змінною та залежить від змінного елементу – мінімального прожиткового мінімуму, необхідності розробки відповідного окремого розділу в процесуальних кодексах, який передбачає окремий порядок щодо створення так званого реального судового прецеденту (як, наприклад, це

передбачено в КАСУ) та введення поняття «зразкова справа» та «типова справа».

Практичне значення одержаних результатів. Наукове дослідження спрямовано на подальший розвиток науки конституційного права України, виокремлення структурних прогалин чинного законодавства в царині реалізації конституційного права особи на доступ до правосуддя, та надання пропозицій щодо удосконалення. Одержані результати і зроблені висновки надалі можуть бути використані:

а) *у науково-дослідній сфері* – для дослідження особливостей і проблемних теоретичних питань правового регулювання реального доступу до Верховного Суду, як касаційної інстанції та ефективного засобу захисту прав людини ;

б) *у правотворчості та правозастосуванні* – при опрацюванні законопроектів щодо внесення змін до процесуальних кодексів в частині підстав для касаційного оскарження;

в) *в освітньому процесі* - при викладанні навчальної дисципліни Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці.

Апробація результатів дослідження. Наукове дослідження було виконано й обговорено на кафедрі конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Практично орієнтовані рекомендації та основні наукові висновки і положення дисертації викладені у доповідях на відповідних всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, круглих столах: Другий аспірантський круглий стіл за курсом «Форми (джерела) права» (м. Харків, 17 червня 2022 року); «Український конституціоналізм: виклики, народжені свободою. XV Тодиківські читання» (м. Харків, 23 грудня 2022 року); V Міжнародна науково-практична конференція «Scientific paradigm in the context of technologies and society development» (Женева, Швейцарія, 16-18 травня 2023 року); «Права людини та демократія як фундаментальні основи українського конституціоналізму. XVI Тодиківські читання» (м. Харків, 24 листопада 2024 року); Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 27 жовтня 2023 року).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що містять 8 підрозділів, списку використаних джерел (211 найменувань), висновків та додатків. Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок, з них основного тексту – 173 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЯК БАЗОВИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП

1.1 Право на доступ до правосуддя: сутнісне та змістовне наповнення.

Судова система відіграє ключову роль у державному управлінні, забезпечуючи реалізацію верховенства права. Дослідження у цій сфері здебільшого зосереджені на питаннях процесуального та конституційного права. Особлива увага приділяється статусу судді, його повноваженням і судовим процедурам, оскільки судові рішення можуть мати визначальний вплив на права осіб, нерідко навіть більш вагомий, ніж окремі акти парламенту [1, С. 17].

Окремим напрямком є дослідження змісту «access to justice». В межах цього напрямку існує велика кількість робіт, як вітчизняних, так і іноземних науковців, які присвячені визначенню змісту та аналізу підходів до розуміння «access to justice». Автор спеціально наводить термін в англomовному вигляді, оскільки в українському юридичному середовищі застосовують декілька варіантів перекладу, які слід відрізняти. В межах цього розділу буде розкриватись не тільки зміст відповідних підходів до визначення цього поняття, а й здійснюватиметься аналіз та інтерпретація цього явища. Вказуючи про інтерпретацію, доречним буде окреслити, що застосовуватись буде так звана «творча інтерпретація» Р. Дворкіна: яка уявляє собою взаємодію між ціллю та об'єктом, в межах якої інтерпретатор пропонує відповідну цінність для соціальної практики, й така пропозиція відображає його світогляд на те, яка інтерпретація пропонує найбільшу цінність для практики, та яка представляє практику у вигідному світлі, враховуючи всі обставини [1, С.80]. Автор пропонує саме людину, як відповідну цінність в контексті інтерпретації змісту «access to justice». Все це дозволить підвести необхідну риску для визначення та правильного розуміння місця «доступу до касаційної інстанції» у судовій та правовій системі України в цілому.

Термін «access to justice» зазвичай перекладається як «доступ до правосуддя»,

але залежно від контексту можуть бути й інші варіанти перекладу. На початку нашого дослідження доречним буде окреслити загальні підходи до перекладу:

1. Доступ до правосуддя. Це найбільш загальне і поширене перекладення терміну, що значить можливість громадян отримати доступ до судових органів і правових процедур для захисту своїх прав, а також можливість скористатися юридичною допомогою для вирішення правових спірних ситуацій. Переклад точно відображає сутність терміну у контексті правосуддя і є найбільш вживаним у юридичній практиці.

2. Доступ до правових засобів захисту. Цей варіант перекладу наголошує на можливості використання правових інструментів і механізмів для захисту своїх прав. Це може бути використано в контексті, де мова йде не тільки про судову систему, а й про інші правові засоби - адміністративні чи правозахисні організації, які допомагають людині здійснювати захист своїх прав.

3. Можливість доступу до правосуддя. Переклад іноді використовується для підкреслення аспекту доступності і можливості звернення до суду або правових органів. Він може застосовуватися в контексті дослідження перепон або бар'єрів, які можуть виникати в процесі досягнення справедливості через судову систему або юридичні механізми.

4. Право на доступ до правосуддя. Цей варіант перекладу підкреслює правовий аспект і акцентує увагу на тому, що доступ до правосуддя є не лише можливістю, а й основним правом громадянина. Він є важливим у контексті міжнародних правових стандартів, таких як Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожному правомірний доступ до суду.

Як вбачається, існує декілька варіантів перекладу терміну «access to justice». Різні варіанти перекладу можуть акцентувати різні аспекти терміну «access to justice», такі як:

- 1) Можливість доступу (підкреслює практичні можливості);
- 2) Право доступу (підкреслює юридичну природу доступу як основне право людини);

3) Засоби захисту (робить акцент на конкретних інструментах чи механізмах правового захисту).

Залежність від контексту: Вибір перекладу залежить від контексту, в якому цей термін використовується. Наприклад, якщо мова йде про порушення прав людини чи міжнародне право, то важливіше використати варіант «право на доступ до правосуддя». Якщо ж йдеться про конкретні юридичні процедури чи адміністративні процеси, то дійсно краще підійде «доступ до правових засобів захисту».

Точність юридичних термінів: У юридичному контексті точність перекладу має велике значення, оскільки різні варіанти можуть мати різні юридичні наслідки. Наприклад, фраза «право на доступ до правосуддя» підкреслює, що цей доступ є не просто можливістю, а гарантованим правом, що має юридичну силу в міжнародному праві.

Підкреслення бар'єрів: Важливо відзначити, що переклади можуть також використовуватися для підкреслення існуючих бар'єрів для доступу до правосуддя. В деяких випадках це може бути важливим в контексті обговорення недоступності судової системи для певних верств населення через високі витрати або складність процедур.

Різні варіанти перекладу терміну «access to justice» допомагають точно відобразити різні аспекти цього поняття, які є важливими залежно від контексту. Тому важливо обирати відповідний варіант, щоб чітко відобразити значення, що має на увазі автор, і уникнути плутанини при тлумаченні.

Саме поняття «access to justice» було об'єктом суперечок серед низки альтернативних концепцій, будь то матеріальні чи процедурні, право чи структурна особливість права, інструментальна чи невід'ємна цінність, основне чи похідне право. Усі ці альтернативи передбачають різноманітні практичні наслідки дозволу або обмеження доступу до правосуддя [2, С. 121]. Саме тому деякі вчені зазначають, що легше окреслити, що не є «access to justice», аніж визначити його зміст. На теренах українського юридичного простору використовуються декілька українських альтернативних перекладів «access to justice», про що буде зазначено

трохи пізніше. Акцентуємо, що в межах цього підрозділу буде використовуватись саме «право на доступ до правосуддя». В загальному історичному розумінні концепція «права на доступ до правосуддя» розвивалась через серії «тематичних хвиль»:

- 1) рівності доступу до правових послуг;
- 2) структурної нерівності в судовій системі;
- 3) неформального правосуддя;
- 4) запобігання та вирішення спорів;
- 5) ефективності та конкуренції з метою зниження судових витрат в судовій системі [3, С. 2].

Перша «хвиля» - розуміння доступу до правосуддя як рівності доступу до правових послуг.

Поняття рівності розвивалось ще за давніх часів. Значного розвитку воно зазнало саме в період розквіту буржуазних революцій та просвітництва. Філософсько-правова думка починає приділяти велику увагу проблемі індивіда як громадянина і характеру його взаємовідносин з державою, рівність почали розуміти насамперед як рівність можливостей (формальну рівність), тобто як ідею, згідно з якою кожній людині мають бути гарантовані однакові можливості досягти успіхів у житті. Т. Мор, Г. Гегель, Т. Гоббс, Дж. Лільберн, Дж. Локк, Вольтер у своїх працях обґрунтовували ідею рівності можливостей, формальної рівності, яка полягала насамперед у закріпленні рівності всіх перед законом [4, С. 42].

У своїх міркуваннях щодо підходу розуміння сутності поняття “рівність” Елізабет Андерсон (Elizabeth S. Anderson) зазначає про демократичну концепцію рівності, що собою уявляє рівність, як соціальні відносини та як таке, що спрямоване на скасування соціально створеного гноблення. Демократична рівність спрямована на рівність у широкому діапазоні можливостей. Але це не підтримує повної рівності в просторі можливостей. Поганий гравець у карти не робить людину пригніченою. Точніше, суспільний лад можна і потрібно влаштувати так, щоб вміння грати в карти не визначало статус людини в громадянському суспільстві. Бути гарним гравцем у карти також не обов’язково, щоб діяти як

громадянин. Тому суспільство не зобов'язане надавати громадянам безкоштовні уроки з картами. [5, С. 317]. Ідеї, зокрема концепція демократичної рівності, Елізабет Андерсон, виявляються корисними при здійсненні аналізу стану правосуддя в Україні та значення права на доступ до правосуддя, зокрема:

1) Доступ до правосуддя як елемент демократичної рівності.

Андерсон підкреслює, що демократична рівність спрямована на створення умов для рівних можливостей у широкому діапазоні соціальних відносин. В контексті правосуддя, це означає, що кожен громадянин, незалежно від свого соціального, економічного чи політичного статусу, повинен мати реальну можливість звертатися до суду для захисту своїх прав. Якщо доступ до правосуддя обмежений або неефективний, це створює соціальну нерівність, де люди з меншою соціальною підтримкою (наприклад, бідні чи маргіналізовані групи) мають менші шанси отримати справедливий захист своїх прав.

2) Скасування соціально створеного гноблення через доступ до правосуддя. Демократична рівність, згідно з Андерсон, спрямована на скасування соціально створеного гноблення. В Україні, де часто є випадки корупції, політичного впливу або неправомірних дій з боку влади, доступ до справедливого правосуддя є важливим механізмом для боротьби з такими проявами. Якщо правосуддя не є доступним або неефективним, це може призвести до збереження та посилення соціальних нерівностей, оскільки ті, хто перебуває під гнобленням (наприклад, через корупцію або дискримінацію), не мають реальних засобів для захисту своїх прав.

3) Правосуддя як важлива частина демократичних відносин

В контексті України, демократична рівність може допомогти пояснити важливість забезпечення справедливого та доступного правосуддя для підтримки демократії. Доступ до правосуддя є основною умовою для того, щоб громадяни могли захищати свої права в суді і брати активну участь у громадському житті без страху від репресій чи несправедливих рішень з боку державних органів. Без цього доступу рівність між громадянами не може бути досягнута, і в суспільстві можуть виникнути серйозні соціальні напруження.

4) Незалежність суддів і забезпечення рівних можливостей для всіх

Андерсон також вказує на необхідність того, щоб соціальні можливості не визначали статус людини в громадянському суспільстві. Це включає забезпечення рівних можливостей для всіх громадян у правовій сфері. В Україні, де є проблеми з незалежністю суддів та корупцією в судовій системі, демократична рівність може служити теоретичною основою для реформ, спрямованих на забезпечення справедливості та рівного доступу до правосуддя для всіх громадян.

Таким чином, концепція демократичної рівності Андерсон допомагає пояснити, чому доступ до правосуддя є важливим для забезпечення справедливості в суспільстві. Вона вказує на те, що кожен громадянин повинен мати рівні можливості для захисту своїх прав у судовому порядку, що є необхідною умовою для створення рівного та справедливого суспільства. В Україні це означає, що повинні бути проведені реформи, які забезпечать справедливе та ефективне правосуддя для всіх, незалежно від соціального статусу.

Ключовою складовою верховенства права є «рівність перед законом». Це є одним із базових понять у системі судоустрою та правової системи в цілому.

«Дух» рівності пронизує Конституцію України, особливо в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Аналіз цього розділу дає підстави стверджувати, що рівність виявляється не стільки у визначенні взаємовідносин держава-громадянин, скільки утверджує саме правовідносини між громадянами у повсякденному житті, а з боку держави утверджує зобов'язання цей правопорядок забезпечувати та підтримувати.

Конституція України утверджує рівність громадян перед законом та перед судом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Як справедливо зазначає І. Полховська, сутність рівності громадян перед судом полягає в безперешкодному доступі громадян до правосуддя незалежно від їх соціального чи майнового стану. Дія цього принципу поширюється на всі органи

судової влади, а також на всі без винятку інстанції [6, С. 180]. Крім того, рівність має свій прояв не лише як відсутність дискримінації за певними ознаками перед законом і судом, а і як рівність в правах і свободах, що передбачає забезпечення рівних юридичних можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод.

Оскільки Україна перманентно перебуває у стані правових трансформацій, то існують певні виклики для реалізації принципу рівності в судових процедурах в Україні:

1) Корупція та неефективність судової системи. Одним з найбільших викликів є поширена корупція в судовій системі, яка може призводити до того, що певні особи мають перевагу в процесі через незаконні платежі чи зв'язки з владою. Це порушує рівність сторін у судовому процесі, оскільки особи з більшими ресурсами можуть забезпечити собі перевагу.

2) Різні фінансові можливості сторін. Нерівність у фінансових можливостях може стати серйозною перешкодою для реалізації принципу рівності. Наприклад, бідніші громадяни часто не мають змоги оплатити кваліфіковану юридичну допомогу, що ставить їх у не вигідне становище у порівнянні з більш заможними сторонами. Це може призвести до того, що їхні інтереси не будуть адекватно представлені в суді.

3) Затримки та висока навантаженість суддів. Часто суди в Україні страждають від затримок у розгляді справ через високу навантаженість суддів та недосконалу організацію роботи. Це може створити додаткові бар'єри для рівного доступу до правосуддя, оскільки затримка в судовому процесі може мати серйозні наслідки для сторін, особливо для тих, хто потребує швидкого вирішення своїх справ.

4) Недостатня правова освіта та доступ до професійної правничої допомоги. Хоча в Україні є закони, які гарантують доступ до безкоштовної правової допомоги, на практиці багато людей, особливо в сільських та віддалених районах, не мають належного доступу до кваліфікованих юристів. Це створює нерівність у можливостях для захисту своїх прав, оскільки без належної правової допомоги

люди можуть бути неспроможними ефективно захищати свої інтереси.

5) Проблеми з доступом до правосуддя для вразливих груп. В Україні є проблеми з реалізацією принципу рівності щодо окремих вразливих груп, таких як люди з інвалідністю, роми, жінки, що зазнають домашнього насильства тощо. Для цих категорій осіб існують додаткові перешкоди, пов'язані з доступом до судів, отриманням правової допомоги та відсутністю спеціалізованих суддів, що здатні ефективно розглядати їхні справи.

Хоча принцип рівності є фундаментальним для судової системи України та закріплений у Конституції та інших законодавчих актах, реальність показує, що існують значні виклики для його повної реалізації. Основні проблеми, як зазначалось раніше, полягають у корупції, нерівності у фінансових можливостях сторін, затримках у судових справах, обмеженому доступі до правової допомоги та недостатньому захисті прав вразливих груп. Для ефективної реалізації принципу рівності потрібно продовжувати реформи судової системи, покращувати доступ до правосуддя, посилювати незалежність суддів і забезпечувати рівні можливості для всіх громадян, зокрема через розвиток професійної правничої допомоги.

Слід звернути увагу саме на один ключовий компонент поняття рівності, а саме - відсутність обмежень чи привілеїв за майновим станом. Це є однією з основ «рівності доступу до правових послуг». Джеймс Горді (James Gordey) у 1977 році опублікував свою працю «Значення рівного доступу до правових послуг» (The Meaning of Equal Access to Legal Services) у якій зазначив одну з головних тез, що за основу слід взяти таку робочу програму цілей, яка дозволяє поставити всіх бідних у таке ж становище, за якого вони можуть виправити свої невдоволення, як і багаті [7, С. 220].

На сьогодні ця теза реалізована в Україні в цілому повною мірою. Можна побачити наявність великої кількості центрів безоплатної правової допомоги, різні волонтерські рухи та юридичні клініки при інститутах та університетах.

Друга «хвиля» - розуміння доступу до правосуддя як структурної нерівності в судовій системі.

Структурна нерівність уявляє собою систему, де панівні соціальні інститути

пропонують несправедливе або преюдиціальне розмежування між різними верствами населення в конкретному суспільстві. Таке несправедливе розмежування корениться в соціальних практиках, законах і нормативних актах, а також в державній політиці і політиці, що в кінцевому підсумку може викликати наслідки з точки зору доступу до рівних або справедливих можливостей в суспільно-політичній та економічній атмосфері [8].

Існує стурбованість, що судові процеси підпадають під вплив соціальних факторів, таких як вік, стать, расова чи етнічна приналежність та соціально-економічний статус, що може призвести до неприязного ставлення або не об'єктивних рішень в рамках судового розгляду. Крім того, таке розрізнення здійснюється впродовж усіх стадій правосуддя, починаючи від зупинки поліцією та покарання, до ув'язнення та умовно-дострокового звільнення. Тобто, фактично, система правосуддя реагує на статусні характеристики особи.

В межах цього розуміння існують безліч окремих досліджень, які націлені як на окреслення глобальних, так і на розв'язання конкретних проблем в національній правовій системі. Такі дослідження, зокрема стосуються окремих незахищених верств населення, осіб з інвалідністю, жінок, дітей та інших.

Третя «хвиля» - розуміння доступу до правосуддя як неформального правосуддя.

Неформальне правосуддя означає процеси, віддалені від формальних державних судів. Неформальні системи правосуддя можуть різко відрізнятися не тільки від держави до держави, але і всередині держав. З усім тим, є, як правило, три великі кластери неформальної юстиції:

- 1) Релігійна;
- 2) Звичаю;
- 3) Альтернативне вирішення спорів [9, С. 5].

Релігійна неформальна юстиція поширена не тільки в країнах мусульманського права, сюди відносять юдаїзм, християнство та будь-які інші системи вірувань та переконань. Можна визначити, що здійснюється таке неформальне правосуддя на основі релігійного тексту, в той час як неформальна

юстиція звичаю базується на спостережувальній поведінці в межах спільноти, а не статутного чи кодифікованого права [9, С. 6].

Альтернативне вирішення спорів є найбільш розповсюдженою у світі, зокрема, в рамках якої медіація (посередництво) з ентузіазмом просувається як засіб забезпечення доступу до правосуддя. Необтяжена формальними відкриттями, доказовими та процедурними правилами, позовними заявами та клопотаннями, медіація (посередництво), як вважається, створює доступ до правосуддя швидше, ніж судові справи. [10, С. 1].

Медіація є однією з найбільш розповсюджених форм неформального правосуддя в Україні. Це процес, у якому незалежний посередник допомагає сторонам досягти домовленості щодо вирішення їхнього спору. Медіація часто застосовується в цивільних та сімейних справах, де важливо зберегти добрі стосунки між сторонами після вирішення конфлікту. В Україні медіація регулюється законом, і існує професійна спільнота медіаторів, але вона ще не стала масовою практикою.

Закон України «Про медіацію» (ухвалений в 2022 році) створив правову основу для розвитку цієї практики, визначивши медіаторів як професіоналів, які можуть допомагати сторонам вирішувати спори поза судом.

Також серед іноземних дослідників у контексті неформального правосуддя поширено поняття «грубе правосуддя» (*Rough Justice*), яке вважається грубим правосуддям, процедурно несанкціонованим і предметно нераціоналізованим і схильним до помилок [11, С. 77].

Четверта «хвиля» - розуміння доступу до правосуддя в контексті запобігання та вирішення спорів.

В цей період продовжується розширюватись зміст доступу до правосуддя. На початку доступ до правосуддя сприймався як синонім доступу до адвоката та суду, сьогодні сюди вже включають доступ до правової інформації, консультації та представництво, доступ до судових і позасудових процедур, а також доступ до альтернативних механізмів, доступу до приміщень, які надають можливості для справедливого вирішення спору, доступ до підтримки до та після вирішення

проблеми тощо [12, С. 14].

На сьогодні два стратегічних напрямки можуть допомогти відповісти на висновки досліджень правових потреб (вимоги та очікування людей відносно системи правосуддя). Перша стратегія спрямована на запобігання юридичним проблемам і спорам шляхом збільшення правових можливостей фізичних осіб, активного виявлення правових потреб, реформування матеріального права, яке прагне вирішувати часті правові проблеми на системній основі. Друга стратегія спрямована на удосконалення способів вирішення правових та судових проблем громадян шляхом забезпечення доступної, ефективної та своєчасної правової інформації та послуг з надання допомоги, спрощення процедур та надання належних, своєчасних та адаптованих юридичних послуг і послуг у сфері правосуддя, включаючи розширення прав і можливостей [12, С. 14].

Виходячи з вищевказаного, вбачається, що акцент на судовий орган, як виключного головного суб'єкта вирішення юридичного спору, зміщується та в центрі уваги стають державні органи та недержавні організації, які у своїй діяльності реалізують два стратегічних напрямки, результатом яких є саме запобігання та вирішення спорів без звернення до суду. В той час, як попередні три «хвилі» були головним чином зорієнтовані саме на вирішенні вже існуючої проблеми.

П'ята «хвиля» - розуміння доступу до правосуддя в контексті ефективності та конкуренції з метою зниження судових витрат в судовій системі.

Після принаймні двох десятиліть інтенсивних зусиль, спрямованих на просування верховенства права та зміцнення систем правосуддя в цьому контексті, ми дізнаємося, що працює, а що ні, але проекти часто не досягають результатів [13, С. 1].

Підвищення ефективності в судовій системі повинно бути системним. В цьому контексті група вчених: Дебора Іссер, Луї-Олександр Берг і Даг Портер (*Deborah Isser, Louis-Alexandre Berg and Doug Porter*) пропонують механізм відповідей на ключові чотири питання, а саме:

- 1) У чому проблема правосуддя?
- 2) Як вирішується проблема правосуддя?
- 3) За яких умов виникнуть більш ефективні та легітимні інституції для вирішення проблеми правосуддя?
- 4) Яка відповідна роль зовнішньої допомоги?

На перший погляд здається, що це дуже прості питання, проте відповідь на них не завжди є простою та не завжди можливо чітко сформулювати такі відповіді. Відповіді на ці питання повинні відповідати певним умовам.

Для відповіді на питання «У чому проблема правосуддя?» необхідно концентрувати увагу не тільки на судових інститутах, а виходити за межі розуміння правосуддя та поглянути на всі пов'язані із цим сфери. Саме тому, відповідь на це питання буде значно ширшим, аніж просто виявлення певної проблеми в судовій системі [13, С. 2].

«Як вирішується проблема правосуддя?» передбачає опис фактичного вирішення проблеми, а не розгляд проблеми із позиції як це повинно працювати. Така відповідь не повинна обмежуватись вивченням способів вирішення [13, С. 2].

Саме для цього наступним є відповідь на питання «За яких умов виникнуть більш ефективні та легітимні інституції для вирішення проблеми правосуддя?». Реформи в системі правосуддя вимагають цілого ряду основних змін, в контексті трьох напрямків: 1) політичні розрахунки; 2) організаційні зміни; 3) нормативні основи [13, С. 3].

Підійшовши до четвертого питання «Яка відповідна роль зовнішньої допомоги», то воно виводить до підходу, заснованого на постійному залученні, навчанні та коригуванні, що уявляє собою старанний аналіз, скромність амбіцій, гнучкість в реалізації у поєднанні із реальністю сприйняття того, чого можна досягти в рамках власних інституційних рамок і стимулів [13, С. 4]. Застосування такого методу «чотирьох питань» буде доречним у нашому дослідженні. Цілком логічним є дійти висновку, що розгляд проблеми доступу до суду касаційної інстанції є саме в межах «п'ятої хвили». Але це твердження буде вірним лише в частині підвищення ефективності судової системи, яке тісно переплітається з

проблемами рівності та фінансової спроможності населення, які розглядаються в рамках «першої хвилі» досліджень.

У контексті ефективності правосуддя з метою зниження судових витрат слід окреслити значні успіхи України. Було запроваджено так званий «електронний суд» - Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система. Це система, що дозволяє здійснювати судові процедури в онлайн-форматі. Система була розроблена для того, щоб зробити правосуддя більш доступним, зручним і швидким для громадян, а також для того, щоб зменшити бюрократичні бар'єри та підвищити ефективність судового процесу. Система дозволяє електронну подачу документів сприяє ефективному моніторингу справи.

Окремою перевагою використання «електронного суду» стало застосування коефіцієнту 0,8 до ставки судового збору, що підлягає сплаті. Таким чином, при поданні процесуальних документів, за які передбачається сплата судового збору - зменшується фінансовий тягар.

І в цілому можна відзначити, що запровадження «електронного суду» є ефективним механізмом та повністю виправдовує себе через механізм чотирьох питань.

Дослідження в межах п'яти тематичних «хвиль» зазвичай знаходяться в рамках процесуального права та націлені на вирішення окремих процесуально-правових проблем. Розглядаються структурні елементи «доступу до правосуддя», гарантії забезпечення, реалізація, ефективність та інші.

В зарубіжній правовій думці загалом утверджено розуміння «access to justice» як фундаментального права. Джанлуїджі Паломбела (*Gianluigi Palombella*) виходить за межі такого підходу та вказує, що «access to justice» є *condicio sine qua non* (основа) законності як такої. Питання «access to justice» є важливим: втрата доступу до правосуддя тягне за собою втрату законності. Його основоположна роль зберігається, навіть незважаючи на його нинішнє представлення як фундаментального права. Знову ж таки, оскільки будь-яка соціальна система, керована правом, не може обійтися без нього, access to justice виявляється на розриві між законом і беззаконням [2, С. 124].

В іноземній літературі використовують формулювання «*access to justice*», що фактично відповідає українському аналогу «доступ до правосуддя». В українській юридичній науці користуються кількома поняттями, а саме: «доступ до правосуддя», «право на доступ до правосуддя», «право на доступ до суду» і «доступність правосуддя». У відношенні до цього, підходи вчених можна згрупувати так: деякі оперують кількома поняттями, навіть у межах однієї публікації, часто як взаємозамінними, а інші науковці розмежовують ці поняття [14, С. 40].

Слід погодитись із тим, що не всі ці поняття є синонімами. «Доступність правосуддя» - розглядається як принцип судочинства [14, С. 40]. Проте в більшості випадків «доступність правосуддя» ототожнюється із «правом на доступ до правосуддя» та «доступом до правосуддя», а тому більшість досліджень в Україні розкривають «доступ до правосуддя» крізь призму принципу права або принципу процесуальних галузей права [15, С. 61].

Порівнюючи зміст цих понять можливо визначити, що саме «право на доступ до правосуддя» - є суб'єктивним фундаментальним правом особи, та уявляє собою основу законності. «Доступ до правосуддя» та «доступність правосуддя» - є категоріями наповнення змісту, тобто включають до себе певні характеристики та умови, за яких можливо реалізувати «право на доступ до правосуддя» та така реалізація буде ефективною. «Право на доступ до суду» та «право на доступ до правосуддя» ототожнюють. Як зазначає І.Є. Марочкін, «право на доступ до правосуддя» повинно розглядатись у вузькому розумінні, як право на позов або право на звернення до суду [16, С. 60]. Це виходить із того, що в українському науковому середовищі, правосуддя, здебільшого, визначають саме як діяльність, яка здійснюється тільки судом (у вузькому значенні) [17, С. 2]. Таке ототожнення буде логічним, якщо використовувати термін «правосуддя» в його вузькому значенні, але така рівність порушується, якщо термін «правосуддя» розглядати в більш широкому значенні. В такому разі за своїм змістом «право на доступ до суду» буде вужчим та лише складовою частиною «права на доступ до правосуддя», яке розкриває свій зміст через значну кількість інших категорій та відповідних прав.

Наприклад професор Вільям Люсі (*William Lucy*) зазначає, що в контексті розмови про «право на доступ до правосуддя» більшість правників вказують про доступ до справедливості, і ця справедливість, нібито втілена в «системах правосуддя» сучасних національних держав. Усі ці системи, окрім підсистем «кримінального правосуддя», «цивільного правосуддя», «сімейного правосуддя» тощо, мають принаймні три ширші або загальніші компоненти, які становлять сферу «доступу до правосуддя»: 1) стосується створення та оприлюднення самих законів, правових знань та відомостей; 2) стосується вказівок щодо цих законів, знань та відомостей; 3) доступ до цих інституційних форм – зазвичай, але не виключно суди та трибунали – відповідальні за вирішення суперечок у системах правосуддя [18, С. 234].

В юридичній літературі термін «правосуддя» розуміють як правозастосовну діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції справ з метою охорони прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави [19, С. 42]. Відповідно до юридичної позиції Конституційного Суду України правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі справ [20].

У рішенні від 30.01.2003 р. №3-рп/2003 орган конституційного контролю звернув увагу на те, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах [21].

Якщо більш зануритись у визначення поняття змісту правосуддя, то доречним буде зазначення позиції, яку виклав В.Бігун. Правосуддя - це судочинство, судочинство – ще не правосуддя. Ці поняття не є тотожними. Дослівно правосуддя означає «суд за правом», а судочинство – «діяльність суду». У випадку правосуддя йдеться про діяльність із розгляду справ з певною метою - досягнення справедливості, вирішення конфлікту, захисту прав та свобод людини, юридичних осіб, держави. Таким чином мова йде не про будь-яку

діяльність суду, а таку, що відповідає певній меті [22, С. 21-22].

Умовно можливо виокремити основні підходи наступним чином:

Підхід	Сутність
Формально-юридичний	Правосуддя = судова діяльність з вирішення справ у межах процесуального законодавства
Матеріально-змістовний	Правосуддя = судова діяльність, що відповідає вимогам справедливості та поновлює права
Концепція В.Бігуна	Правосуддя $\neq$ судочинство. Судочинство - діяльність суду, а правосуддя - діяльність із досягнення справедливості.

Концепція «права на доступ до правосуддя» має особливу мету правового регулювання – дати кожній зацікавленій особі можливість брати участь у процедурі розгляду спору, що зачіпає її права та інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод, для досягнення справедливості. Головним у характеристиці цієї концепції є поняття «доступ» [23, 22]. В юридичному словнику Вебстерський новий світ (*Webster's New World® Law Dictionary*) термін доступ (*access*) тлумачиться як здатність, можливість, дозвіл або право наближатися, спілкуватися, входити, проходити та виходити або переглядати без втручання чи перешкод [24, С. 7]. Поняття «доступ» є, безперечно, найменш складним із двох наявних у грі, і воно, здається, має своє звичайне значення в усіх обговореннях «access to justice». Отже, доступ, безсумнівно, є питанням ступеня, більшого чи меншого [25, С. 2]

Таким чином, виходить що іноземний термін «access to justice» за змістом буде схожим із українськими аналогами «доступ до правосуддя» та «право на доступ до правосуддя». Різниця буде лише в тому, що саме ми беремо за відправну точку координат. Свідченням цього є також наведені автором вище роздуми та підходи до розуміння «access to justice» в іноземній літературі, які за своїм змістом та наповненням відповідають двом українським аналогам.

«Право на доступ до правосуддя» водночас є невід’ємним елементом категорії прав людини [26, С. 179].

У цьому взаємозв’язку, розглядаючи «право на доступ до правосуддя» як фундаментальне право та невід’ємний елемент категорії прав особи, його можна віднести до 2 покоління (виміру) прав людини, тобто таких які залежать від державного втручання для їх розвитку для того, щоб забезпечити доступність всіх, на рівних умовах, до певних життєвих благ, в суді або поза ним. Такий підхід не є вичерпним. «Право на доступ до правосуддя» можна розглядати як різновид фундаментальної свободи в тому сенсі, що законодавча влада має максимальне зобов’язання накладати вето (*non-facere*) на дії, які суперечать її суті, з метою захисту механізмів захисту прав. У цьому сенсі воно виявляє себе як першо-вимірне громадянське право, необхідне для індивідуальної свободи поряд із такими правами, як свобода та власність, відрізняючись лише тим, що воно пов’язане з прерогативою захисту прав людини з точки зору рівності через належну судову процедуру [26, С. 181].

Окремим напрямком в дослідженні «права на доступ до правосуддя» є в контексті концепції верховенства права, як одного з його складових. Для того, щоб будь-що вважалось поясненням верховенства права, воно повинно відповідати восьми постулатам [25, С. 11] Лона Фуллера (*Lon Luvois Fuller*), яке є класичним у відношенні до концепції верховенства права:

- 1) Принцип/закон має бути викладено таким чином, щоб він міг застосовуватися в цілому;
- 2) Постанови закону повинні бути доведені до відома людей, до яких вони спрямовані;
- 3) Нещодавно оголошені принципи права, за винятком рідкісних випадків, повинні застосовуватися лише перспективно. Слід уникати зворотної дії змін у встановлених нормах за наявності вагомих пом’якшувальних обставин;
- 4) Стандарти дії та бездіяльності мають бути чітко визначені;
- 5) Повага до закону закликає до послідовності;
- 6) Закон прив’язаний до можливостей людини: ті, хто прописував норми,

необхідні фізичним особам, повинні утримуватися від нав'язування неможливих стандартів дій або бездіяльності;

7) Сталість: дотримання раніше оголошених норм;

8) Узгодженість між діями тих, хто покликаний виконувати його команди, і усно встановленими нормами [27, С. 274].

З трьох компонентів «access to justice», про які було зазначено вище, лише компонент правових знань впливає безпосередньо з концепції верховенства права [25, С. 15].

В класичному документі, доповіді про верховенство права (правосуддя) Європейська Комісія за демократію через право (Венеційська Комісія) вказала необхідні складові верховенства права: законність та прозорість ухвалення законів; правова визначеність; заборона державного свавілля; ефективний доступ до правосуддя; дотримання прав людини; недискримінація та рівність перед законом [28, С. 96].

Поняття «ефективного доступу до правосуддя», закріплене у документах Венеційської Комісії, відповідає українському підходу, де «доступ до правосуддя» розглядається як один із принципів правосуддя.

Таким чином, для подальшого ефективного захисту прав людини, в контексті права на доступ до правосуддя - під час здійснення правосуддя або реформування судової влади необхідно виходити не з вузького значення права на доступ до суду, а з більш широкого, визначаючи, що таке право, як право на доступ до правосуддя є невід'ємним елементом категорії прав людини і саме воно повинно стати відправною точкою. Адже вузький зміст розуміння права на доступ до правосуддя лише як процесуального права на доступ до суду ніяким чином не стримує законодавця під час проведення судових реформ, які можуть негативно вплинути на ефективну реалізацію цього права.

1.2 Суд касаційної інстанції: загальна характеристика та юридична природа.

Суд касаційної інстанції є важливою ланкою судової системи, що забезпечує дотримання принципів верховенства права та юридичної визначеності, єдності судової практики. Його основною функцією є перевірка правильності застосування норм матеріального та процесуального права судами нижчих інстанцій, що сприяє усуненню судових помилок і зміцненню довіри до правосуддя.

Юридична природа касаційного судочинства ґрунтується на його специфічному місці в системі перегляду судових рішень. Відмінною рисою касаційного перегляду є те, що він не передбачає повторного встановлення фактичних обставин справи, а зосереджується виключно на питанні правильності правозастосування. Це відрізняє його від апеляційного розгляду, де перевіряється як юридична, так і фактична сторона справи.

У різних правових системах функції та повноваження судів касаційної інстанції мають свої особливості, що зумовлено історичними, доктринальними та законодавчими підходами до організації правосуддя. Це питання більш детально буде розкрито в підрозділах 1.4 та 2.4. Водночас спільною ознакою є те, що касаційний перегляд сприяє уніфікації правозастосування та є ключовим механізмом реалізації принципу верховенства права.

У цьому підрозділі досліджується поняття, правова природа та функціональна характеристика суду касаційної інстанції, з точки зору його ролі у правовій системі та впливу на розвиток судової практики

Значення та роль найвищої судової інстанції виразно розкривається через призму основної мети правосуддя та цілей системи перегляду судових рішень [29, С. 57]. Для вирішення проблем (недосконалість законодавства; різноваріативність його тлумачення; конкуренція судових рішень і т. п.) та забезпечення однаковості застосування правових норм усіма без винятку судами країни й утворюється та діє Верховний Суд [29, С. 58]. Як було зазначено у попередньому підрозділі метою правосуддя є саме ефективне поновлення порушених прав. Саме такої позиції

притримується і й Конституційний Суд України (Рішення від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003).

Щодо природи повноважень Верховного Суду, то в західноєвропейській доктрині судоустрою існують наступні постулати: по-перше, суд, який очолює судову систему, розглядає справи у касаційному порядку і нерідко прямо називається касаційним (розгляд у такому суді не є обов'язковим, а здійснюється лише в окремих випадках з метою правильного розуміння і застосування законів для забезпечення єдності судової практики та розвитку права); по-друге, жоден суд в системі судоустрою не має повноважень із розгляду справ у касаційному порядку; по-третє, тільки у конституційному акті закріплюються інші повноваження найвищого суду, відмінні від касаційних [29, С. 58-59].

С.Шевчук розглядає найвищий судовий орган як безпосередню складову саме конституційної демократії. Сучасна демократія не може бути зведена лише до волі народу через їх представників, але й передбачатиме утворення такого режиму, де забезпечується захист прав людини та інших фундаментальних цінностей суспільства [30, С. 92]. Тому роль суду в конституційній демократії зростає, оскільки суди покликані захищати конституцію, права людини та основні свободи від їх порушень органами державної влади [33, С. 93]. На Верховний Суд покладається відповідальне завдання – змінити позитивістську парадигму правозастосування, тобто із «захисту прав людини відповідно до закону» на «праволюднину, тобто захист прав людини відповідно до цінностей та принципів, лише на підставі відповідних конституційних положень» [30, С. 94].

Ідея касації походить з канонічного права і означає право Папи Римського скасовувати рішення своїх легатів та місцевих соборів. Так, у XI ст. Папа Лев IX під час боротьби з симонією намагався скасувати рішення єпископів, призначених на посаду за гроші чи під тиском світських правителів [30, С. 95]. Надалі, в процесі історичного розвитку державної влади, функція вищої судової інстанції була передана монарху, а вже потім відбувся процес формування окремої судової гілки влади, яка і отримала відповідні судові функції. Першою державою, де виникає судова установа касаційної інстанції, стало герцовство Міланське, в якому у 1395

р. Був створений інститут «exgravatores», відповідальний за нагляд за здійсненням правосуддя з касаційною функцією [30, С. 95].

Касаційні суди, як вищі судові органи, завжди відігравали ключову роль у вирішенні фундаментальних юридичних питань, що мають особливу важливість для правової системи держави. Вони сприяють: 1) усуненню суперечностей між правовими нормами, 2) ліквідують прогалини в законодавстві та 3) забезпечують узгодженість судової практики, зокрема шляхом остаточного роз'яснення змісту правових норм. У процесі касаційного перегляду судових рішень така інстанція виконує два основні завдання: встановлює правову основу для розгляду конкретної справи та формує напрям судової практики, який має застосовуватися до аналогічних правових ситуацій у майбутньому [30, С. 96].

У правовій системі країни повинен існувати судовий орган, який через повноцінну касаційну функцію і відповідні процесуальні засоби контролю ставить крапку у питаннях розуміння та застосування права шляхом прийняття судового рішення у конкретній справі [30, С. 98].

З соціальної точки зору завдання судової влади в демократичному суспільстві полягає в тому, щоб у юридичних конфліктах забезпечувати панування права, гарантувати права людини в судовому процесі і встановити по кожній справі істинні обставини справи. Суд виконує подвійну функцію: захищає державу і громадян від незаконослухняних громадян, і захищає громадян від держави, якщо право на боці громадян. Верховний Суд є тією ланкою судової системи, яка здатна витягнути всю систему із кризи, може найбільш потужно впливати на всю судову систему та здатна забезпечити законність і відповідальність у відправленні правосуддя [31, С. 29].

Касаційний суд за своїм призначенням передусім має забезпечувати в державі правильність правосуддя. Це завдання досягається двома шляхами: по-перше, негативним, що виражається у скасуванні судових рішень, які порушують закон, та , по-друге, позитивним, що полягає у вирішенні юридичних питань, які виникають у конкретних справах. Від інших судових інстанцій касаційна відрізняється лише тим, що вона не здійснює розгляд справи по суті, обмежуючись

лише оцінкою юридичних питань [32, С. 44].

У найвищій судовій інстанції концентруються найповніший набір прикладних можливостей у справі охорони та зміцнення основних ознак права. Центральним об'єктом практики Верховного Суду завжди виступає дія матеріальної та процесуальної норми. Утверджуючи неухильне дотримання та однакове тлумачення правової норми, найвищий суд забезпечує їй на правозастосовному рівні завершеноу формальну визначеність та загальнообов'язковість [29, С. 54].

Говорячи про суть касаційного процесу в рамках доктрини права особливе значення мають два моменти: 1) за допомогою цього процесу забезпечується здійснення правосуддя в конкретній справі між конкретними сторонами (приватна мета касаційного процесу); 2) дотримання публічного інтересу в забезпеченні єдиного застосування права, а також його тлумачення різними судами. Іншими словами, виокремлення публічної і приватної функції касації. Говорячи про публічну і приватну функції, на теоретичному рівні рівні все виглядає досить просто – ми прагнемо досягнення балансу між цими двома функціями, не абсолютизуючи одну за рахунок іншої. На практиці все набагато складніше – завжди доводиться вирішувати питання, якій з двох функцій віддати перевагу. Цей конфлікт є як на стадії ухвалення рішення колегією про допуск касаційної скарги до розгляду, так і безпосередньо при розгляді справи по суті в порядку касаційного провадження [33, С. 107].

Проте для того, щоб захистити свій приватний інтерес, сторона повинна вдало «запакувати» його в питання, що має важливе значення для застосування права як такого. Проблема виникає тоді, коли стороні неповністю це вдається – і порушення приватного інтересу стає очевидним, хоча проблеми в застосуванні права немає. Доводиться визнати, що закривати очі на допущені у справі порушення не завжди легко, навіть якщо їх вплив на єдине тлумачення прав є спірним питанням. Щодо касаційного суду, втім, як й інших судів, застосовується конституційний імператив – здійснення правосуддя. Проте у будь-якому випадку обов'язком і завданням касаційного суду залишається врахування публічного і

приватного інтересу так, щоб виключити саме заперечення одного, так і іншого, щоб кожен учасник судового процесу бачив у результаті захист своїх інтересів, а держава не сумнівалась в існуванні надійного механізму забезпечення єдиної судової практики [33, С. 108].

Втім баланс інтересів майже не зберігається, і діяльність Верховного Суду починає все більше зміщуватись саме в бік публічної функції касації, щодо забезпеченні єдиного застосування права (уніфікації права).

Зокрема, І. Брозова – голова Верховного Суду Чеської Республіки, зазначає, що уніфікаційна функція ґрунтується на принципах захисту законних очікувань, правової визначеності, а також опосередковано на принципі рівності перед законом.... «У цьому контексті необхідно також згадати про право на індивідуальний підхід до розгляду справи, яке було сформульовано у Рішенні Конституційного Суду, опублікованому у Збірці законів №349/2002: «Гіпертрофоване прагнення до повної уніфікації призводить до неможливості розгляду у кожній конкретній справі з урахуванням її унікальності». Стосовно Верховного Суду це означає, що тільки висока професійна кваліфікація суддів Верховного Суду у поєднанні із розумінням духу правосуддя можуть дозволити йому, незважаючи на його уніфікуючу роль, визначити конкретні обставини справи, які слід вважати виключними» [34, С. 213].

Зрозуміти позицію законодавця та мету Верховного суду, щодо уніфікації судової практики можна.

Уніфікація судової практики сприяє наступному:

- 1) Рівності осіб;
- 2) Стабільності правової системи, а стабільність, у свою чергу, породжує передбачуваність і, в той же час, забезпечує правову певність для людей, які звертаються до судів за захистом своїх прав;
- 3) Постановляючи рішення у справах, суди не просто застосовують правові норми, але й приймають рішення етичного характеру і такі, що стосуються суспільних цінностей. Єдина судова практика показує, яким суспільним цінностям суди віддають перевагу і які суспільні інтереси вважають найважливішими. Отже,

якщо судовій практиці буде бракуватиме єдності, то громадянам не буде зрозуміло, яким цінностям суди віддають перевагу; Допомагає зменшити навантаження на суди, бо коли люди знають, як у судах вирішуються подібні справи, то, наприклад, зможуть зрозуміти безперспективність судового провадження та утриматись від звернення до суду, у певних випадках;

4) Зменшує вірогідність оскарження судового рішення через передбачуваність позицій суду вищої інстанції щодо обставин по справі;

Утвердженню авторитету судівництва та довіри населення до органів судової влади [35, С. 137].

Мета уніфікованості юриспруденції – це захист прав людини, реалізація правових очікувань та додержання принципу рівності перед законом і судом; отже уніфікована судова практика є радше не метою, а інструментом [35, С. 142].

Саме уніфікована судова практика дозволяє подолати різнобій при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції, усунути правотворчі помилки, забезпечити однотипне розуміння закону та сприяти розвитку права [36, С. 144]. Спроби уникнути різнобою в судовій практиці, а також намагання створити критерії її уніфікації, є притаманним будь-якій судовій системі, бо сприяють єдності та ефективності. Проте виникає слушне запитання: чи можуть прийматися однакові рішення, здійснюватись «однакове застосування судами?» [36, С. 148].

В Законі України «Про судоустрій і статус суддів» не визначена мета єдності судової практики та цінність цього правового явища для суспільства та держави [37, С. 151].

Законом єдність судової практики можна визначити як один із засобів забезпечення саме єдності системи судоустрою.

Потребують окремого аналізу різні способи (умови) розгляду і вирішення справ: у першому випадку – це справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд; у другому випадку – всебічний розгляд; у третьому – правильний та швидкий розгляд [37, С. 152].

У першому випадку умови розгляду виходять з положень статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка

гарантує право на справедливий судовий розгляд. Одним з елементів більш широкої концепції «справедливого судового розгляду» у розумінні цього положення є принцип рівності сторін, який вимагає «справедливого балансу» між сторонами: кожній стороні має бути надана розумна можливість представити свою справу за таких умов, що не ставлять її в явно гірше становище порівняно з протилежною стороною (ZHANG v. UKRAINE № 6970/15 від 13.11.2018 року) [38], що по суті становить справедливий розгляд. Неупередженість - відсутність особистої зацікавленості судді у справі та відсутність зовнішнього тиску. Своєчасність розгляду в свою чергу є доволі умовним критерієм, оскільки розумність тривалості судового розгляду повинна оцінюватись з урахуванням обставин справи та таких критеріїв, як складність справи, поведінка заявника та відповідних органів влади, а також важливість предмета спору для заявника (LAZARUK v. UKRAINE № 6261/04 від 19.11.2009 року) [39].

У другому випадку щодо всебічного розгляду, то слід відмітити, що суд повинен дослідити та надати оцінку всім наявним доказам в матеріалах справи, або надати оцінку всім фактичним обставинам справи. Як приклад обов'язкового всебічного розгляду справи можна відзначити справу MAMCHUR v. UKRAINE № 10383/09 від 16.07.2015 року [40], де ЄСПЛ зазначив: «Що стосується процесу прийняття рішень, враховуючи конкретні обставини справи та важливий характер рішень, які мають бути прийняті, має бути визначено, чи було залучено батьків до процесу прийняття рішень в цілому для належного виконання зобов'язання щодо захисту їх інтересів та чи могли батьки повністю представити їх справу (див., рішення у справі Р. і Х., згадане вище, п. 75). Таким чином, Суд має встановити, чи провели національні суди всебічне дослідження сімейної ситуації та цілого ряду факторів - зокрема, фактичного, емоційного, психологічного, матеріального та медичного характеру, - та пропорційно і обґрунтовано оцінили відповідні інтереси кожної особи, незмінно враховуючи яке рішення може бути найкращим для дитини».

У третьому випадку умови розгляду також є складовими права на справедливий суд. Правильність в даному випадку розуміється саме як органічне

поєднання принципів законності, обґрунтованості та вмотивованості, яким повинно відповідати судові рішення. Наприклад в рішенні *SUOMINEN v. FINLAND* №37801/97 від 01.07.2003 року [41] ЄСПЛ встановив порушення, оскільки суд не навів достатніх мотивів у своєму рішенні: «Суд повторює, що згідно з його усталеною практикою, яка відображає принцип, пов'язаний з належним здійсненням правосуддя, рішення судів і трибуналів повинні містити достатнє обґрунтування, на якому вони ґрунтуються. Стаття 6 § 1 зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, але це не можна розуміти як вимогу детальної відповіді на кожен аргумент. Ступінь, до якого застосовується цей обов'язок щодо вмотивованості, може змінюватися залежно від характеру рішення. Крім того, необхідно враховувати, серед іншого, різноманітність аргументів, з якими сторона може звернутися до суду». Щодо швидкості розгляду справи, то воно за своїм змістом є тотожним своєчасному розгляду. ЄСПЛ завжди акцентує, що саме Договірні держави повинні організувати свої правові системи таким чином, щоб їхні суди могли гарантувати кожному право на остаточне рішення протягом розумного строку при визначенні його цивільних прав та обов'язків (*FRYDLENDER v. FRANCE* № 30979/96 від 27.06.2000 року) [42].

Разом із цим необхідно звернути увагу зокрема на наступні твердження, які містяться у ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»: Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Верховний Суд:

- 1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, - як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;
- 2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
- 3) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Згідно із Висновком №20 (2017) Консультативної ради європейських судів про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону від 10.11.2017 року, однакове й уніфіковане застосування закону зумовлює загальнообов'язковість

закону, рівність перед законом і правову визначеність. Водночас потреба в забезпеченні єдиного застосування закону не має ані призводити до негнучкості такого закону й до обґрунтованих обмежень у відповідному розвитку законодавства, ані ставити під сумнів принципи суддівської незалежності. Існує тісний зв'язок між принципом єдності судової практики, з однієї сторони, і механізмами доступу до верховного суду - з другої [43, С. 565].

Постає питання, чим саме забезпечується єдність судової практики, яким рішенням та яким компетентним органом? Остання частина питання присвячена саме структурі Верховного Суду.

Чинними процесуальними кодексами України передбачено, що у складі Верховного Суду діють:

- 1) Колегія суддів, які розглядають справу в касаційному порядку;
- 2) Палата, до якої входить така колегія;
- 3) Об'єднана палата;
- 4) Велика Палата Верховного Суду.

Така модель побудови Верховного Суду в Україні була прийнята за аналогією із Французькою моделлю.

Дуже цікавим є підстави для передачі справи на розгляд до Палати, до якої входить відповідна касаційна колегія, передачі до Об'єднаної Палати та Великої Палати Верховного Суду (на прикладі норм ЦПК України).

У першому випадку, підставою для передачі справи на розгляд до Палати, у разі, коли необхідно відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів з цієї ж палати або у складі такої палати.

У складі однієї палати здійснюють правосуддя декілька колегій суддів. І у кожній колегії може складатись свій відповідний висновок щодо застосування норми права, не обов'язково щоб відповідні висновки збігались між колегіями суддів.

Окремим питанням виступає те, яким чином виокремлюється з усього масиву рішень Верховного Суду саме рішення із правовою позицією? Стаття 416 ЦПК

України передбачає, що у постанові суду касаційної інстанції повинні бути вказані висновки за результатами розгляду касаційної скарги з посиланням на норми права, якими керувався суд.

У юридичному середовищі закріпилась думка, що норма права фактично не існує окремо від практики Верховного Суду, тобто того, як Верховний Суд роз'яснює цю норму. Таким чином кожний процесуальний документ містить не тільки норму, яка фактично зазначає правове регулювання відносин, а й відповідна постанова ВС, яка закріплює цю думку і на підставі цього в подальшому також ґрунтується рішення суду. Як слушно відзначає суддя Верховного Суду Пільков К.М.: «В такій ситуації дивно, що досі, вже зі впливом майже шести років від часу впровадження нових процесуальних механізмів формування і відступу від висновків про застосування норм права у практиці Верховного Суду, ані доктрина, ані практика не сформували принаймні превалюючий підхід до визначення змісту поняття «висновок щодо застосування норм права у постанові Верховного Суду»» [44, С. 201].

За своєю сутністю, майже кожен постанову Верховного Суду, якою закінчується розгляд касаційної скарги - можна вважати “правовим висновком”, щодо застосування конкретної норми права. Окремої вказівки, яке саме рішення має силу так би мовити «зразка, орієнтира» не має. Зокрема, в контексті цього питання, доречно підкреслити, що не кожна постанова Верховного Суду, точніше правові висновки, підлягає застосуванню в іншій конкретній справі. Адже висновок, щодо застосування норми права викладається не взагалі, а конкретно. оскільки за своєю природою правовідносини є різноманітними, то за відмінності сторін правового спору, обставин справи та предмету спору, норма права може та повинна застосовуватись по іншому, як вже і не може застосовуватись певний правовий висновок, щодо застосування норми права.

Категоріально поняття «єдність судової практики» та її протилежність - «порушення єдності судової практики» є невизначеним. Разом із тим, єдність судової практики теоретично відображає такий її стан, який характеризується з точки зору застосування права судами всіх інстанцій як забезпечення гармонізації

приватних та публічних інтересів правосуддя. У країнах романо-германської правової сім'ї поширена концепція "судова практика, що склалася", що є подібною до англосаксонської доктрини дії прецедентного права [43, С. 509-510].

На відміну від прецеденту в англосаксонській правовій системі судова практика в країнах цивільного права може не складеться навіть у разі наявності певного рішення Верховного Суду, оскільки як інший склад цього ж суду, так і інші суди не пов'язані попередніми рішеннями жодного суду, незалежно від інстанційності [43, С. 511].

Українське законодавство не містить чіткої відповіді на питання, що слід розуміти під єдністю судової практики. Воно відсилає нас до процесуальних законів, в яких зазначається порядок і спосіб в який Верховний Суд може забезпечити єдність судової практики.

Спробуємо розібратися на прикладі ЦПК України, в якому, зокрема, зазначено, що судом касаційної інстанції у цивільних справах є Верховний Суд. Надалі в кодексі передбачено характеристики та процесуальний порядок здійснення касаційного провадження. То ж постає логічне запитання: де саме передбачено процесуальний порядок та способи забезпечення єдності судової практики? Можна припустити, що за задумом законодавця це відбувається під час відправлення судом касаційної інстанції правосуддя. Далі постає наступне запитання: «Яке саме рішення Верховного Суду вважати таким, за допомогою якого Верховний Суд забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій?». Якщо вказувати на відповідні ознаки судового прецеденту, то до них можна віднести наступне: - мають обов'язковий характер; - такий прецедент встановлюється тільки судом вищої інстанції; - відповідна частина, щодо застосування норми права є прецедентом. Але під такі характеристики підходить кожне судове рішення Верховного Суду.

Судовий прецедент формується виключно рішеннями вищих судових інстанцій, оскільки саме вони мають повноваження створювати обов'язкові правові орієнтири для нижчих судів. Однак далеко не кожне судове рішення автоматично набуває статусу прецеденту. Для цього необхідно, щоб воно було ухвалене

більшістю голосів складу суду, що розглядав справу. Це означає, що судовий прецедент не є просто окремим випадком правозастосування, а результатом спеціальної процедури, яка забезпечує його авторитетність та обов'язковість. Особливості визначення прецедентного рішення виразно помітні у сфері цивільного судочинства, де питання про те, яке саме судове рішення слід вважати прецедентом, залишається предметом обговорень і дискусій. Це пов'язано з багаторівневою структурою Верховного Суду, складністю узгодження правових позицій різних його палат і необхідністю забезпечення правової визначеності в судовій практиці.

Крім того, важливим аспектом є узгодженість таких рішень із загальними засадами права та правовою доктриною. Прецедентні рішення мають бути не лише юридично обґрунтованими, а й відповідати принципу правової справедливості та передбачуваності судової практики. Тому їхній вплив на правозастосування є значним і виходить далеко за межі конкретної справи, в якій вони були ухвалені.

Кожен касаційний суд у складі Верховного Суду має декілька судових колегій. Діяльність кожної колегії, щодо відправлення правосуддя не пов'язана одна з одною (принцип незалежності суддів в дії). Таким чином фактично складається ситуація, що в межах кожної судової палати може існувати 2 судових рішення (які не мають жодних спеціальних позначень, що саме ці рішення є орієнтиром для єдності судової практики), оскільки невідомо на яку палату буде розподіл судової справи громадянина. Для початку, можливим вирішенням вказаної ситуації може слугувати розробка відповідного окремого розділу в ЦПК, який передбачає окремий порядок щодо створення так званого реального судового прецеденту (як наприклад це є в КАСУ) та введення у ЦПК поняття «зразкова справа» та «типова справа».

В контексті розуміння сутності єдності судової практики, доречним буде звернути увагу саме на рішення Верховного Суду.

Як зауважив суддя Верховного Суду Случ О.В. у своїй окремій думці по справі № 922/1064/24 від 12.11.2024 року: «Єдність судової практики є фундаментальною засадою здійснення судочинства і визначається тим, що має

гарантувати стабільність правопорядку, об'єктивність і прогнозованість правосуддя. Застосування ж судами різних підходів до тлумачення законодавства, навпаки, призводить до невизначеності закону, його суперечливого та довільного застосування. Також єдність судової практики є складовою вимогою принципу юридичної визначеності» [45].

У постанові від 18.08.2021 року по справі № 905/132/21 Касаційний господарський суд Верховного Суду зазначив: «При застосуванні ч. 3 ч. 1 ст. 226 ГПК України мають значення саме фактичні обставини, на які посилається позивач, а не правові норми, якими він обґрунтовує свій позов. Інше тлумачення цієї норми суперечитиме завданню забезпеченню єдності судової практики та правової визначеності» [46].

У контексті єдності судової практики стосовно того, що може існувати велика кількість таких висновків, Касаційний господарський суд Верховного Суду у постанові від 31.03.2020 року по справі № 910/11383/19 зазначив: «Під час вирішення тотожних спорів суди мають враховувати саме останню правову позицію Верховного Суду (зазначена позиція викладена у постанові Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 755/10947/17). Крім того, процесуальним законом визначені процесуальні механізми забезпечення єдності судової практики, що полягають у застосуванні спеціальної процедури відступу від висновків щодо застосування норм права, викладених у раніше постановлених рішеннях Верховного Суду. Логіка побудови й мета існування цих процесуальних механізмів указує на те, що в цілях застосування норм права в подібних правовідносинах за наявності протилежних правових висновків суду касаційної інстанції слід виходити з того, що висновки, які містяться в судових рішеннях судової палати Касаційного господарського суду, мають перевагу над висновками колегії суддів, висновки об'єднаної палати Касаційного господарського суду - над висновками палати чи колегії суддів цього суду, а висновки Великої Палати Верховного Суду - над висновками об'єднаної палати, палати й колегії суддів Касаційного господарського суду» [47].

Місце Верховного Суду в житті кожного суспільства і держави значною

мірою залежить не лише від правового регулювання, але і від правових традицій конкретної держави, від соціальних обставин, різноманіття правових відносин. Все ж таки від Верховних Судів зазвичай очікується, що у них буде і право, і можливість активного застосування норми, тлумачити поняття, зміст моральних цінностей так, як це має бути у суспільстві на відповідному етапі розвитку [48, С. 109].

Наприклад, касаційний суд Бельгії – найвища її судова інстанція. Верховний Суд не розслідує деталі судового розгляду у справі, не аналізує, чи правильно суддя, який виніс те або інше рішення, оцінив факти, а досліджує лише те, чи є постановлена ухвала правовою, тобто чи правильно суддя застосував закон. Якщо суд робить висновок, що оскаржуване рішення суперечить закону, він визнає таке рішення недійсним, тобто анулює його і передає справу на розгляд до іншого суду, що складається з інших суддів. Таке скасування рішення ілюструє обмеження повноважень Верховного Суду: інтерпретація закону Верховним Судом не має характеру обов'язкової, і судді, яким така справа передана після визнання рішення недійсним, мають повну свободу розглянути справу так, як вважають за потрібне. Лише у тих випадках, коли повторне рішення знову потрапляє на апеляцію до Верховного Суду на тих самих підставах, що стали причиною ануляції першого рішення, і коли повторне рішення також визнається неправомірним і, відповідно, недійсним, рішення Верховного Суду, прийняте зборами палат, матиме обов'язковий характер для суддів, які заново розглядатимуть справу [49, С. 110].

Таким чином Верховний Суд Бельгії не є третьою інстанцією, де справа розглядається повністю. Цю процедуру також не можна назвати «переглядом», як у Німеччині. Верховний Суд не розглядає справу заново, правильно застосовуючи правові норми і ґрунтуючись на фактах. Він лише дає правильну інтерпретацію закону і контролює, чи правильно закон був застосований. Обмежені повноваження Верховного Суду не свідчать про відсутність у нього влади, а інтерпретуючи закон, суд сприяє збереженню єдності системи прецедентного права. Ця єдність повинна забезпечити стабільність і прогнозованість правових норм, застосовуваних судами країни. У демократичному суспільстві, де є верховенство права, це не має первинне значення [49, С. 111].

Як видно, касація повинна мати екстраординарний характер, і визначальною для її сутнісної характеристики є проблема її меж та обсягу, яка в національних законодавствах вирішується по-різному [43, С. 509].

Інтерпретація правосуддя в контексті доступності – не мода часу. Доступність правосуддя має оцінюватися в широкому конституційному контексті та розумітися як основна ознака демократичної та правосудної держави. А це означає, що конституційне право на судовий захист як право на доступне правосуддя належить кожному громадянину, а доступ до правосуддя не може бути привілеєм. Цей висновок важливий як в аспекті безпосереднього застосування ст. 55 та інших пов'язаних із нею статей Конституції України, так і для відпрацювання нових моделей судових процедур, прогресивних змін цивільного процесуального законодавства [43, С. 169-171].

Метою діяльності суду вищої інстанції є доведення (встановлення) наявності чи відсутності суддівської помилки при ухваленні судового рішення [50, С. 27].

І саме з цим твердженням слід погодитись, оскільки саме на суд касаційної інстанції покладається ця головна місія.

М.Козюбра вважає, що основне повноваження найвищого (касаційного) судового органу – це здійснення нагляду за тлумаченням та застосуванням закону судами нижчого рівня. Природою касації є те, що верховний (касаційний) суд, розглядаючи справи в касаційному порядку, не констатує, а попереджає виникнення колізій у судовій практиці. Разом із цим досить усталена практика або навіть абсолютно єдина судова практика може суперечити вимогам верховенства права [51, С. 19-24]. Науковець вважає, що забезпечувати єдність судової практики ВСУ, як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, має передусім процесуальними засобами, тобто власними рішеннями у конкретних справах, які розглядаються ним у порядку касації або перегляду судових рішень з інших підстав, визначених Конституцією і законами України [51, С. 26].

Консолідація складових правового статусу та повноважень суду касаційної інстанції зумовлена вимогою з реалізації права на судовий захист і обґрунтовується напрацюваннями правових учень. Теоретичну складову побудови судоустрою та

місця у ньому касаційної інстанції становить, зокрема, вчення про судове право, звернення до якого має забезпечити можливість розкриття двох основних складових: судоустрою і судочинства (правосуддя) [52, С. 47-48].

Верховний Суд – це суд, що здійснює свою основну функцію на основі саме загальноправової методології, на основі загальних принципів права, правових положень і підходів, що є базовим для правової системи в цілому. Визначивши Верховний Суд найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, Конституція України прямо утвердила його статус як касаційної інстанції у повному розумінні цього значення. У найбільш загальному вигляді роль Верховного Суду полягає у забезпеченні стабільного функціонування правової системи країни [29, С. 61].

З методологічної точки зору для належного позиціонування Верховного Суду у правовій системі слід використовувати категорії та аргументацію загальносоціального, загальноправового та конституційного виміру – першооснову яких складає категорія «право». Верховний суд виступає у ролі охоронця права, оскільки є виключно суб'єктом реалізації цілей правомірності як за способом і формою діяльності, так і за завданням та метою [29, С. 53].

Визначення ролі найвищої судової інстанції лежить у площині реалізації дії закону (тобто прямий обов'язок ВС – це дотримання принципу законності). Утверджуючи своїми рішеннями дію процедурних норм у судах, найвищий судовий орган тим самим гарантує кожному право на справедливий суд. Забезпечуючи належне застосування матеріальних норм – він тримає законодавчо визначений стандарт міри дозволеного та можливого у суспільстві [29, С. 56].

Змінюючи рішення судів нижчого рівня, верховний суд не тільки виправляє помилки та відновлює справедливість у конкретній справі, а й створює прецедент для тисяч майбутніх справ [53, С. 200].

На Верховні Суди покладена першочергова відповідальність забезпечувати гарантії, передбачені Конвенцією, шляхом роз'яснення законів, а особливо норм судочинства, і таким чином зобов'язувати усі суди країни дотримуватися прав людини [54, С. 204]. Якщо Верховний Суд зможе гарантувати забезпечення норм

Конвенції через судочинство на національному рівні, люди повірять у правосуддя своєї країни. Чим успішніше працює Верховний Суд, тим більший його внесок у розвантаження Європейського Суду у Страсбурзі [54, С. 206].

Верховний Суд відіграє головну роль у забезпеченні застосування основних прав судами загальної юрисдикції [55, С. 208], він повинен забезпечити, щоб законодавство, яке може тлумачитися згідно з принципом дотримання прав, захищених Конституцією, дійсно тлумачилося судами саме таким чином. Тому Верховний Суд повинен відігравати роль педагога, примушуючи суддів нижчих судів бути уважними до необхідності застосування міжнародних договорів, коли це необхідно, і тлумачити законодавство згідно з міжнародними зобов'язаннями країни [55, С. 209-210].

Суддів часто називають хранителями права. Чи не є Верховний Суд лише таким хранителем закону, або ж він – активний учасник правової системи, що прагне розвитку права, розкриває нові аспекти суті правової норми. Сьогодні для більшості держав, що претендують на звання сучасних, відповідь на це запитання більш-менш зрозуміла, і ми говоримо про так званого «активного вартового» [48, С. 105-106].

На зміну пірамідальній структурі, що існувала раніше, на чолі якої знаходився Верховний Суд, прийшла мережа судів, у якій кожен судовий орган є лише складовим елементом. У цій новій структурі Верховний Суд завжди відіграватиме фундаментальну роль істинності інтерпретації закону і єдності судової практики. Проте, виконуючи цю роль, він братиме до уваги знання і досвід інших судів: Конституційного Суду, ЄСПЛ, Суду правосуддя Європейського Союзу. Інтеграція цих знань і досвіду, поза сумнівом, допоможе Верховному Суду збагатити і зміцнити свою владу в судовій системі країни [49, С. 113].

Україна, підтримуючи кращі правові надбання людства, визнала та зафіксувала у національній Конституції основні положення такого політико-юридичного ідеалу, як правова держава [36, С. 144].

Судова система була реформована в рамках євроінтеграції, а тому обрання відповідної моделі Верховного Суду є надбанням часу. Дійсно слід погодитись

щодо особливого статусу Верховного Суду в системі судоустрою. Однак імплементація нового потребує подальшого удосконалення. За ситуації відсутності чіткого визначення поняття судового прецеденту, та за надмірно важких до виконання «касаційних фільтрів» (розгляд яких здійснюється в підрозділі 2.3.) - Верховний Суд має ризики перетворитись на мертву та неефективну інстанцію. З огляду на таке, враховуючи існуючу систему Верховного Суду вважаємо доречним перегляд підстав доступу до суду касаційної інстанції.

Якщо реалізовувати ідею, що Верховний Суд є судом права та забезпечує єдність судової практики, то можливо запропонувати наступну модель:

1) Для початку, виявляється виваженою позиція, щодо розробки відповідного окремого розділу в процесуальних кодексах, який передбачає окремий порядок щодо створення так званого реального судового прецеденту (як наприклад це є в КАСУ) та введення поняття «зразкова справа» та «типова справа». Під реальним судовим прецедентом слід розуміти не тільки конкретне рішення суду, а й загальне застосування правового висновку в інших судових справах. Відповідно, важливо визначити, що саме повинно бути враховано при вирішенні справи Верховним Судом, щоб це рішення стало прецедентним. Необхідно розробити чіткі критерії, які дозволять відрізняти випадки, що можуть стати основою для встановлення прецеденту, від інших рішень, які не мають такого значення для судової практики. Також необхідно розробити детально процедурне забезпечення створення судового прецеденту. Як саме має відбуватися ця процедура? Чи повинно бути створене спеціальне правило для позначення справ, які можуть стати основою для прецедентів? Наприклад, слід визначити, які питання (наприклад, у сфері права) потребують обов'язкового прецедентного вирішення, а які можуть бути вирішені без такого створення.

2) Для ефективного реагування Верховного Суду на зміни у правовідносинах та забезпечення єдності судової практики, необхідним є перегляд підстав звернення до Верховного Суду. Це означає, що підстави для звернення до касаційного суду Верховного Суду необхідно зробити більш доступними та чіткими, за умови, введення понять «зразкова справа» та «типова справа». Коли

учасники справи мають чітке уявлення який саме правовий висновок не був врахований судами нижчої інстанції, то оскарження стає більш ефективним. оскільки Верховний Суд за своєю природою є судом права, а не факту, при поданні касаційної скарги у такому випадку буде більш прозора процедура перевірки судового рішення.

3) При цьому Верховний Суд не повинен бути закритим через надмірно важкі підстави для звернення до нього. Орган, який здатен встановити суддівську помилку (враховуючи існуючу на даний час внутрішню структуру Верховного Суду) – має бути відповідна колегія. А тим органом, який встановлює відповідні правові висновки, щодо застосування норм права – має бути відповідна Палата, Об'єднана Палата та Велика Палата. За такої роздільності повноважень дійсно може скластись уніфікована судова практика, про яку зазначав законодавець. Це дозволить створити стабільну правову систему, де кожен громадянин зможе передбачити правові наслідки своїх дій, знаючи, як Верховний Суд трактує ті чи інші норми права.

Розробка нових підходів до роботи Верховного Суду, встановлення чітких критеріїв для формування прецедентів, спрощення доступу до касаційного оскарження та спеціалізація судових палат сприятимуть створенню більш ефективної та справедливої судової системи. Оновлення вимог для звернення до Верховного Суду дозволить громадянам реалізувати своє право на оскарження рішень судів нижчих інстанцій, що допоможе розвивати стабільну та єдину судову практику, яка відповідатиме принципам верховенства права.

Ці заходи не лише підвищать ефективність роботи Верховного Суду, але й значно полегшать доступ до правосуддя для всіх категорій громадян.

1.3 Доступ до правосуддя в практиці Європейського суду з прав людини та вітчизняних судів.

Доступ до правосуддя в практиці Європейського суду з прав людини

Право на доступ до правосуддя є одним із наріжних каменів демократичного

суспільства та гарантується статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (конвенція). Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїй практиці неодноразово розглядав це питання, розширюючи та конкретизуючи межі цього права. Суд підкреслює, що доступ до суду має бути не лише формальним, а й ефективним, що є необхідною передумовою забезпечення справедливого судового розгляду.

ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях підкреслював, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а права, які є практичними та ефективними. І така позиція є виваженою, яка в подальшому дозволяє суду розширювати межі тлумачення конвенційних положень. В подальшому суд неодноразово робив акцент на цьому положенні.

Як вже було зазначено раніше, хрестоматійним рішенням в питанні дослідження права на доступ до правосуддя є рішення *Golder v. United Kingdom* від 1975 року [56]. Головними постулатами, які протягом наступного періоду використовуються як самим Європейським Судом з прав людини, так і в останні 10 років українськими судами – є наступні:

1) «Право доступу до правосуддя» є невід'ємною частиною права, гарантованого пунктом 1 статті 6. «Право на суд» - лише один аспект. До цього слід додати гарантії 6 п. 1, що стосуються організації та складу суду та ведення провадження» (п. 36 Рішення).

2) «Право доступу до правосуддя не є абсолютним» (п. 38 Рішення).

Оскільки вже було зроблено перший крок для ефективного захисту прав людини, надалі ЄСПЛ ухвалило рішення у справі *ARTICO v. ITALY* від 1980 року [57], в якому закріпив визначальний підхід, який в подальшому підтримувався і в інших рішеннях ЄСПЛ (*Matthews v. the United Kingdom*) [58]. Суд акцентував увагу, що право на доступ до правосуддя повинен бути практичним та ефективним, а не теоретичним чи ілюзорним. Ступінь доступу, що надається національним законодавством, також має бути достатнім для забезпечення "права особи на правосуддя" з урахуванням принципу верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб право на доступ було ефективним, особа повинна мати

чітку практичну можливість оскаржити дії, які є втручанням у її права (*Bellet v. France*) [59].

В подальшому в рішенні *Ashingdane v. the United Kingdom* [60] ЄСПЛ підкреслив, що право на доступ до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженням. Однак такі обмеження не повинні звужувати чи зменшувати доступ особи до суду таким чином або до такої міри, щоб саме право на доступ до суду було порушене у своїй суті.

Відповідно до законодавства Ради Європи та ЄС, право на доступ до суду означає, що суди повинні бути доступними. Доступність може передбачати наявність судів з відповідною юрисдикцією, доступність усного перекладу, доступ до інформації та доступ до судових рішень. Це також може бути пов'язано з географічною віддаленістю суду, якщо його місцезнаходження не дозволяє заявникам ефективно брати участь у судовому розгляді. Право на доступ до суду є важливим елементом доступу до правосуддя, оскільки суди забезпечують захист від незаконних дій і підтримують верховенство права [61, С. 25]

ЄСПЛ у своїй практиці визначив критерії, які забезпечують ефективне право особи на доступ до правосуддя, зокрема щодо практичної можливості оскарження. Ці критерії включають:

Передбачуваність обмежень. Передбачуваність означає не лише те, що закон має бути, за можливості, проголошений заздалегідь до його впровадження і передбачуваний щодо його наслідків: він також має бути сформульований з достатньою точністю і ясністю, щоб суб'єкти права могли регулювати свою поведінку відповідно до нього [62, С. 4]. Це означає існування узгодженої національної судової практики та послідовності її застосування, що задовольняють критерій прогнозованості стосовно обмеження доступу до суду вищої інстанції.

Відсутність надмірного формалізму. Процесуальні вимоги не повинні бути надмірно формальними або обтяжливими, щоб не перешкоджати ефективному доступу до правосуддя. Надмірний формалізм може суперечити вимозі забезпечення практичного та ефективного права на доступ до суду. Зокрема цей критерій закріплено у рішенні *Affaire dos Santos Calado et autres v. Portugal* (заява №

55997/14) [63]. У цій справі заявник помилково послався на неправильну статтю закону під час подання апеляції, що призвело до відмови у її прийнятті. Суд підкреслив наступне:

«У практиці Суду добре відомо, що «надмірний формалізм» може підірвати гарантію «практичного та ефективного» права на доступ до суду відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції. Такий формалізм може бути наслідком особливо суворого тлумачення процесуальної норми, що перешкоджає розгляду справи заявника по суті і є елементом, здатним спричинити порушення права на ефективний захист з боку судів і трибуналів. Таким чином, Суд неодноразово встановлював порушення права на доступ до суду на цій підставі».

Роль суду та альтернативні засоби юридичного захисту, доступні заявнику, можуть мати значення при розгляді питання формалізму. Наприклад, якщо суд відіграє унікальну роль у перегляді адміністративних рішень, діючи як суд першої та останньої інстанції, його процедура не повинна бути надмірно формалізованою, оскільки це позбавляє громадян засобів юридичного захисту. Особливо суворе тлумачення процесуальних норм конституційними судами може позбавити заявників права на доступ до суду. Наприклад, якщо процесуальну норму - наприклад, обмеження строків - витлумачено таким чином, що вона унеможливілює розгляд позовів заявників по суті, це підриває право на доступ до суду [61, С. 120].

Пропорційність обмежень. Обмеження доступу до суду повинні бути пропорційними та не підривати саму «суть права» на доступ до правосуддя. Визначення легітимних цілей - є передумовою центрального елементу доктрини пропорційності Суду, а саме - балансування. Для ЄСПЛ збалансованість означає забезпечення «справедливого балансу» між «вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи» [64, С. 10].

Пропорційність є ключовим принципом у практиці ЄСПЛ. Він вимагає дотримання справедливого балансу між законними цілями держави та заходами, які держава використовує для досягнення цих цілей. Пропорційність також вимагає справедливого балансу між індивідуальними правами та суспільними інтересами. Чим суттєвим є втручання у право, тим більшого обґрунтування воно потребує.

Наприклад, обов'язок здатися під варту до апеляційного слухання був визнаний непропорційним втручанням у право на доступ до суду. Держава несе тягар обґрунтування втручання як пропорційного, і вона повинна розглянути можливість використання найменш інтрузивного заходу [61, С. 114].

Щодо визначення змісту поняття «суть права», то у багатьох випадках Суд розвинув доктрину сутності прав у спосіб, який передбачає «відносне» розуміння захисту сутності прав. У справі *Rhino v Switzerland* [65] ЄСПЛ прямо постановив, що «сама суть» права може бути підірвана без порушення Конвенції. В інших випадках, як у справі *Young, James and Webster v United Kingdom* [66], ЄСПЛ встановив, що оскаржуваний захід зачіпає «саму суть» статті 11, і, тим не менш, продовжив розглядати питання про те, чи досягла держава «належного балансу між конфліктуєчими інтересами зацікавлених сторін». У справі *Sigurdur Sigurjónsson v Iceland* [67], ЄСПЛ вже встановив, що було втручання в «саму суть» права заявника за статтею 11, і розглянув питання про те, чи було це втручання пропорційним переслідуваній меті.

У своїй більшості ЄСПЛ притаманне навіть не визначення змісту «суть права», а чи були вжиті заходи в конкретній справі - пропорційними. Зміст сутності права визначається з точки зору його абстрактного зв'язку з усвідомленими перевагами вищого порядку, а не з точки зору конкретних або відносних обставин конкретної справи. Таким чином виявляється, що в цілому кожного разу на одну сторону ставиться абстрактне право на доступ до правосуддя, а на іншу сторону ставиться оскаржувані заходи. І саме останні становлять безпосередній предмет розгляду суду. Саме абстрактне визначення сутності права допомагає при використанні балансування вирішити: чи було порушення пропорційним чи не пропорційним. Належне інформування: Особа повинна бути належним чином поінформована про свої права та процедури оскарження, щоб мати можливість ефективно ними скористатися.

Як визначається в «*Handbook on European law relating to access to justice*», доступ до правосуддя дозволяє особам захистити себе від порушень своїх прав, відшкодувати завдану цивільну шкоду, притягнути до відповідальності виконавчу

владу та захистити себе в кримінальному процесі. Це важливий елемент верховенства права, який охоплює цивільне, кримінальне та адміністративне право. Доступ до правосуддя є як процесом, так і метою, і має вирішальне значення для осіб, які прагнуть скористатися іншими процесуальними та матеріальними правами. На міжнародному рівні Комітет ООН з прав людини з моменту свого створення є лідером серед договірних органів ООН у тлумаченні концепцій, пов'язаних з доступом до правосуддя. [61, С. 19-20].

Оскільки Україна впевнено взяла курс на Євроінтеграцію, суди дедалі активніше почали посилатись на рішення ЄСПЛ, зокрема і в доктринальному питанні доступу до правосуддя.

Як вже зазначалось в підрозділі 1.1, «доступ до правосуддя» в цілому в українському юридичному середовищі сприймається через призму принципу права або принципу процесуальних галузей права.

Тому доступ до правосуддя розглядається судами як фактична можливість громадянина звернутись до суду першої інстанції для вирішення свого юридичного спору, для захисту своїх порушених прав та свобод (право на звернення до суду за захистом).

На рівні судів першої інстанції

Конституція України та процесуальні кодекси містять положення, відповідно до якого кожен має право звернутись до суду за захистом своїх порушених прав.

«Суд акцентує увагу на тому, що право на доступ до правосуддя не є абсолютним, на цьому наголошує і Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях Голдер проти Великої Британії від 21 лютого 1975 року, Де Жуффра де ля Прадель проти Франції від 16 грудня 1992 року. Відтак в кожному випадку позивач при зверненні до суду із позовом повинен дотримуватися норм процесуального законодавства» [68].

Тобто доступ до правосуддя здійснюється шляхом точного, послідовного і неухильного дотримання процесуального алгоритму, що передбачений, зокрема, Цивільним процесуальним кодексом України [69].

Таким чином, чітко прослідковується, що доступ до правосуддя

ототожнюється з правом на суд. Відповідно, оскільки право на доступ до правосуддя не є абсолютним, та може бути обмежено законодавцем, - процесуальні кодекси містять низку формальних вимог, за дотриманням яких суд може прийняти позовну заяву до розгляду та відкрити провадження по справі. Загалом їх можна умовно поділити на формально-змістовні (а саме вимоги до оформлення процесуального документу) та матеріальні (сплата судового збору).

Разом із цим, ми розуміємо, що право на доступ до правосуддя є абсолютним у контексті неможливості його обмеження іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, цивільними особами чи приватними угодами. Ця ідея ґрунтується на фундаментальному принципі верховенства права, який передбачає, що доступ до судового захисту є невід'ємною складовою демократичного суспільства, і будь-яке втручання з боку несудових інституцій чи приватних суб'єктів суперечить суті цього права. Як зазначають Harris, O'Boyle, Bates та Buckley у своєму авторитетному дослідженні *Law of the European Convention on Human Rights* (5th ed., 2023), Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) неодноразово підкреслював, що стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує не лише формальну можливість звернення до суду, але й реальну, практичну здатність особи захищати свої права без стороннього тиску чи перешкод (Harris et al., 2023, p. 238). У цьому контексті абсолютність права на доступ до правосуддя проявляється в його імунітеті до зовнішніх обмежень, які не передбачені законом і не виправдані легітимною метою [70].

У справі № 2-658/11 в рішенні від 21.11.2011 року Комінтернівський районний суд м. Харкова з посиланням на рішення Конституційного Суду України зазначив : «...Відповідно до рішення Конституційного суду України №1-рп/2008 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу 8 «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» від 10 січня 2008 року, третейський розгляд спорів сторін у сфері цивільних і господарських

правовідносин - це вид недержавної юрисдикційної діяльності, яку третейські суди здійснюють на підставі законів України шляхом застосування, зокрема методів арбітрування. Здійснення третейськими судами функції захисту, передбачених в абзаці сьомому статті 2, статті 3 Закону, є здійснення ними не правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у цивільних і господарських правовідносинах. Таким чином, третейська угода не може регулювати відносини з приводу доступу до правосуддя, обмежувати право сторони саме на правосуддя. Право на судовий захист є особистим немайновим правом, і не може бути обмежене правочином.

Оспорюване третейське застереження в пункті 5.3 договору поруки №014/3531/74/05617/3 від 17.10.2007 року не передбачає необхідність отримання згоди кожного з учасників спірних правовідносин на розгляд конкретного спору у третейському суді у випадку звернення заінтересованої сторони з позовною заявою до третейського суду. Тобто оспорюваним третейським застереження встановлено безальтернативну відмову від можливості отримання правосуддя для сторони, до якої інша сторона-ініціатор третейського розгляду зверне свої вимоги.....При укладанні договору поруки були порушені права та законні інтереси позивача, що виражено у суттєвому обмеженні його права на розгляд можливих спірних питань державним судом як єдиним органом правосуддя в Україні, адже виходячи з положень п.5.3 договору поруки тільки сторона, що заявляє вимоги може за власною ініціативою отримати доступ до правосуддя, тоді як сторона, до якої ці вимоги будуть звернені, буде позбавлена такого права. Це визнав представник ПАТ «Ерсте Банк», вказавши в запереченні проти позову та в своїх поясненнях, що «право вибору залишається за позивачем». Це дискримінаційне положення обмежує право сторони на отримання правосуддя» [71].

Однією з ключових, умовно проблемних моментів, завжди була сплата судового збору.

З цього питання суди загалом притримуються досить стриманного підходу. І на стадії подання позовної заяви до суду у цивільних справах, у питаннях сплати судового збору притримуються наступного.

За практикою судів першої інстанції з цього питання з 2022 року, суди

обґрунтовують наступне: “Гарантією реалізації права на судовий захист в аспекті доступу до правосуддя є встановлення законом помірною судового збору для осіб, які звертаються до суду. Це відповідає Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981 №R (81) 7: «В тій мірі, в якій судові витрати становлять явну перешкоду доступові до правосуддя, їх треба, якщо це можливо, скоротити або скасувати» (підпункт 12 пункту D). Отже, сплата судового збору за подання позовних заяв до суду є складовою доступу до правосуддя» [72, 73, 74].

У справі «Станков проти Болгарії» (Stankov v. Bulgaria) заявник успішно подав до суду на державу за незаконне тримання під вартою і був присуджений до відшкодування збитків. Однак його попросили сплатити судовий збір, який склав майже 90% від суми компенсації, яку держава повинна була виплатити. Як наслідок, заявник фактично втратив свою компенсацію, хоча болгарські суди однозначно визнали, що він мав на неї право. ЄСПЛ зазначив, що у справах про відшкодування шкоди проти держави правила, що стосуються судових витрат, повинні уникати покладання надмірного тягаря на учасників судового процесу. Витрати не повинні бути надмірними або становити необґрунтоване обмеження права на доступ до суду. Хоча стягнення судового збору є сумісним з належним відправленням правосуддя, відносно висока та абсолютно негнучка ставка судового збору у цій справі становила непропорційне обмеження права заявника на доступ до суду. Різні процесуальні рішення, що застосовуються в інших державах-членах, такі як зменшення або скасування судового збору за позовами про відшкодування шкоди проти держави або надання судам дискреційних повноважень у визначенні витрат, були відсутні [75].

У справі «Європейська комісія проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії» [76] група екологічних НУО подала скаргу до Європейської комісії, стверджуючи, що окремі особи та групи громадянського суспільства не можуть вести справи в судах Великобританії через «непомірно високі» витрати на судові позови і, зокрема, застосування правила «той, хто програв, платить», яке вимагає від сторони, що програла, покрити судові витрати

сторони, яка виграла. Вони стверджували, що це порушує положення про доступ до правосуддя (статті 3 (7) і 4 (4)) Директиви про імплементацію Орхуської конвенції, які, серед іншого, забороняють робити процедури оскарження «непомірно дорогими». Європейська Комісія передала справу до Суду Європейського Союзу. Суд ЄС розглянув питання про те, що мається на увазі під «надмірно дорогими» в директиві. Ця оцінка вимагала об'єктивної та суб'єктивної оцінки. Витрати не повинні бути «об'єктивно необґрунтованими», але також не можуть перевищувати фінансові ресурси відповідної особи. При оцінці того, що є суб'єктивно обґрунтованим, може братися до уваги низка факторів, зокрема: (I) чи має справа обґрунтовані перспективи успіху; (II) що поставлено на карту для позивача та захисту довкілля; (III) складність законодавства та відповідної судової процедури. Ця оцінка не відрізняється в першій та апеляційній інстанціях. Великобританія не змогла правильно транспонувати директиву.

Суди першої інстанції усвідомлюють, що право на доступ до правосуддя не може ускладнюватись майновим критерієм, зокрема з посиланням на практику Європейського суду з прав людини суди зазначають: «Суддя враховує практику Європейського Суду з прав людини (рішення від 19.06.2001 року Справа «Креуз проти Польщі» (CASE OF KREUZ v. POLAND) - заява N 28249/95), де суд дійшов висновку, що сплата судових витрат не повинна перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету». Таким чином, для забезпечення права позивача в доступі до правосуддя, вважаю за можливе задовольнити заяву позивача та відстрочити сплату судового збору до ухвалення рішення по справі.» [77].

В цих судових актах, особам які звертались до суду, або було зменшено розмір судового збору, або було відстрочено сплату такого збору, або взагалі звільнено.

Окремо можна виділити розуміння судами права на доступ до правосуддя, в контексті здійснення процесуальних прав учасниками справи: «З огляду на таке, слід вважати, що всі сторони належним чином скористались своїм правом на

належний доступ до правосуддя, а тому заява представника відповідача є свідченням зловживання процесуальними правами та має на меті призвести до зволікання у вирішенні спору» [78].

Доступ до правосуддя також сприймається українськими судами в поєднанні з правом на неупереджений розгляд справи в суді: «Заява про самовідвід обґрунтована тим, що існують факти, які ще не свідчать про наявність упередженості у судді, але з метою забезпечення права особи на доступ до правосуддя та на розгляд її справи поза будь-яким сумнівом для сторін щодо об'єктивності та неупередженості складу суду, вона, як суддя, не може брати участь у даній справі, оскільки існують обставини, що можуть викликати сумнів в неупередженості або об'єктивності судді» [79].

Цікавим є посилання на доступ до правосуддя в контексті відшкодування витрат на правничу допомогу. В такому випадку деякі суди посилаються, зокрема: «У відповідності з п.1 ч. 3 ст. 133 ЦПК України до витрат, пов'язаних з розглядом судової справи, належать витрати на професійну правничу допомогу. Частинами 3, 4 ст. 137 ЦПК України визначено підстави для відшкодування витрат на професійну правничу допомогу. Зазначені положення кореспондуються із європейськими стандартами, зокрема 14 Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосудді № R (81) 7 передбачено, що за винятком особливих обставин, сторона, що виграла справу, повинна в принципі отримувати від сторони, що програла відшкодування зборів і витрат, включаючи гонорари адвокатів, які вона обґрунтовано понесла у зв'язку з розглядом» [80].

Як було визначено, доступ до правосуддя не є абсолютним в контексті права держави встановлювати певні процесуальні порядки здійснення такого права, але воно є абсолютним в контексті невтручання інших осіб в здійснення цього права: «Виходячи з права позивача на доступ до правосуддя, а також з метою дотримання розумних строків розгляду справи, суд вважає за можливе провести розгляд справи за відсутності сторін» [81].

Із судової практики судів першої інстанції вбачається, що в цілому право

особи на доступ до правосуддя реалізується ефективно, з явним прагненням максимально мінімізувати дискримінацію громадян, у тому числі за майновим критерієм. Це проявляється в тому, що суди намагаються створювати умови, за яких кожна людина, незалежно від її фінансового становища чи соціального статусу, могла б звернутися за захистом своїх прав. Наприклад, у багатьох випадках суди йдуть назустріч позивачам, які не мають можливості одразу сплатити судовий збір, дозволяючи відстрочку чи навіть часткове звільнення від таких витрат, що є важливим кроком до забезпечення рівності перед законом. Такий підхід свідчить про розуміння судів першої інстанції, що доступ до правосуддя не повинен бути привілеєм тих, хто має достатньо ресурсів, а має залишатися базовою гарантією для всіх громадян. Водночас ця позитивна практика не є однаково поширеною в усіх регіонах чи судах, але загальна тенденція до усунення бар'єрів, пов'язаних із майновими обмеженнями, простежується і поступово зміцнює довіру до судової системи.

Разом із цим, у контексті цього позитивного моменту чітко окреслюється проблема надмірного формалізму, яким суди першої інстанції дуже часто зловживають, створюючи суттєві перешкоди для тих, хто прагне скористатися своїм правом на судовий захист. Надмірний формалізм проявляється в різних формах: від прискіпливого ставлення до оформлення документів, коли навіть незначні помилки в тексті позову чи відсутність другорядних додатків стають підставою для відмови у розгляді справи, до надто суворого тлумачення процедурних строків чи вимог до сплати судового збору. Наприклад, бувають ситуації, коли позивач подає заяву, але через невідповідність формату чи недостатню деталізацію вимог суд повертає її без розгляду по суті, хоча суть спору могла б бути зрозумілою і без ідеального дотримання всіх формальностей. Це створює враження, що замість сприяння справедливому вирішенню спору суди іноді більше зосереджені на дотриманні бюрократичних процедур, ніж на захисті прав громадян. Така практика не лише ускладнює доступ до правосуддя, але й може демотивувати людей звертатися до суду, особливо якщо вони не мають юридичної освіти чи фінансової можливості найняти кваліфікованого представника.

Проблема надмірного формалізму, що стосується як формально-змістових умов, так і матеріальних аспектів, зазвичай вирішується та усувається вже на рівні судів апеляційної інстанції, які частіше демонструють більш гнучкий і практичний підхід до розгляду справ. Апеляційні суди, переглядаючи рішення першої інстанції, нерідко скасовують ухвали про залишення позовів без розгляду, якщо бачать, що формальні недоліки не впливають на суть спору і не перешкоджають його справедливому вирішенню. Наприклад, якщо суд першої інстанції відхилив позов через пропущений строк подання без урахування поважних причин такого пропуску, апеляційний суд може відновити розгляд, визнаючи, що механічне застосування формальних правил у цьому випадку суперечить меті правосуддя. Таким чином, апеляційна інстанція виступає своєрідним коректором, який компенсує надмірну строгість нижчих судів і повертає процес у русло реального захисту прав. Проте сам факт того, що проблема надмірного формалізму змушує громадян долати додатковий етап судового оскарження, свідчить про необхідність удосконалення роботи судів першої інстанції, щоб доступ до правосуддя ставав простішим і менш залежним від подальшого перегляду.

Отже, хоча суди першої інстанції в цілому демонструють здатність забезпечувати доступ до правосуддя і зменшувати дискримінацію за майновою ознакою, їхня схильність до надмірного формалізму залишається серйозним викликом, який частково нівелює ці позитивні зусилля. Вирішення цього питання на апеляційному рівні є важливим, але не ідеальним механізмом, адже ідеальним було б запобігання таким ситуаціям ще на початковому етапі судового процесу. Це підкреслює потребу в більшій збалансованості між необхідністю дотримання процедур і прагненням забезпечити реальну доступність правосуддя для всіх, хто його потребує.

На рівні судів апеляційної інстанції

Конституцією України гарантується право кожної особи на апеляційне оскарження. Рішення суду може бути оскаржене у разі порушення норм процесуального та недотримання/неправильне застосування норм матеріального права.

Іноді суди здійснюють правосуддя із надмірним формалізмом під час тлумачення норм процесуального законодавства. Формалізм, як певна вимога, щодо дотримання процедур - є абсолютною необхідністю для підтримання дійсного правопорядку, але вже надмірний формалізм стає перепорою для реального та ефективного доступу до суду. Тобто з одного боку, формалізм - це основа забезпечення права на справедливий судовий розгляд, а з іншого боку деякі вчені визначають його як загроза встановленню істини у справі. За своєю сутністю надмірний формалізм - це певне звуження тлумачення процесуальної норми до тієї міри, коли таке звуження вже не відповідає загальним принципам права, а порушення права стає очевидним.

Як слушно відзначає Н.Ю.Сакара: «За загальним правилом, надмірний формалізм зовні проявляється у «законній» діяльності суду, однак остання має наслідком створення бар'єрів, що перешкоджають або унеможливають реалізацію права на справедливий судовий розгляд» [82, С. 85].

В одному зі своїх рішень ЄСПЛ зазначив: «При проведенні оцінювання Суд часто наголошував на питаннях «юридичної визначеності» та «належного здійснення правосуддя» як на двох основних елементах для проведення розмежування між надмірним формалізмом та прийнятним застосуванням процесуальних формальностей. Зокрема, Суд постановляє, що є порушення права на доступ до суду, коли норми не переслідують цілі юридичної визначеності та належного здійснення правосуддя та утворюють свого роду перепону, яка перешкоджає вирішенню справи учасників судового процесу по суті компетентним судом» (п. 98 Рішення) [83].

Окрім цього, ЄСПЛ розробив критерії, відповіді на які дають змогу чітко виявити, чи був наявний надмірний формалізм:

- 1) чи є засоби оскарження передбачуваними;
- 2) після виявлення процесуальних помилок, чи зазнала відповідна особа необґрунтованого тягара через такі помилки;
- 3) і чи був формалізм надмірним, наприклад, в результаті особливо суворого тлумачення процесуальної норми, що перешкоджало розгляду справи по суті і

становило порушення права на ефективний судовий захист [84, С. 16].

Здійснюючи перегляд рішень судів першої інстанції з огляду на надмірний формалізм, суди апеляційної інстанції обґрунтовують зокрема наступним чином. «Право на суд, одним з аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним; воно може бути обмежене, особливо щодо умов прийнятності скарги. Проте право доступу до суду не може бути обмежене таким чином або у такій мірі, що буде порушена сама його сутність. Ці обмеження повинні мати легітимну мету та гарантувати пропорційність між їх використанням і такою метою (*mutatis mutandis*, рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельник проти України» («*Melnyk v. Ukraine*» заява № 23436/03, § 22, від 28 березня 2006 року). Залишаючи позов без розгляду з підстав неусунення недоліків щодо невідповідності зазначених у позовній заяві обставинам чи доказів на підтвердження позовних вимог, неточності формулювань позовних вимог, недоведеності підстав позову за кожною вимогою не перешкоджає розгляду справи, оскільки може бути підставою для відмови в задоволенні позову по суті, а не для залишення його без розгляду. Враховуючи наведене, колегія суддів приходить до висновку, що при вирішенні питання про залишення позову без розгляду після відкриття провадження у даній справі, суд проявив надмірний формалізм у застосуванні законодавчих положень, чим порушив норми процесуального права.» [85].

В іншій адміністративній справі суд першої інстанції залишив позовну заяву без руху, порахувавши позовні вимоги не належним чином сформульовані. Однак Житомирський апеляційний адміністративний суд скасував ухвалу вказавши: «...суд не повинен тлумачити положення статті у такий спосіб, щоб створювати штучні перешкоди для доступу до правосуддя, оскільки основним завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду

адміністративних справ (ст. 2 КАС України).....Тільки при прийнятті постанови по суті позовних вимог, суд має вирішити питання про застосування правової норми до вказаних правовідносин та вирішити питання про задоволення позовних вимог або відмову в їх задоволенні.» [86].

Необхідно акцентувати, що таке порушення, як надмірний формалізм, виявляється у кожній конкретній справі окремо, адже не кожна дія суду за своєю сутністю автоматично стає перешкодою для доступу до правосуддя. Це залежить від обставин конкретного випадку, намірів судді та того, наскільки формальні вимоги впливають на можливість розгляду справи по суті. Наприклад, якщо суддя повертає позов через незначну помилку в оформленні документа, яка не заважає зрозуміти суть вимог, це може бути розцінено як надмірний формалізм. Натомість відмова у розгляді через серйозне порушення строків подання чи повну відсутність необхідних доказів може бути виправданою і не вважатися перешкодою, оскільки такі вимоги мають на меті підтримання порядку в судовому процесі. Таким чином, надмірний формалізм — це не універсальна категорія, яку можна чітко окреслити раз і назавжди; він проявляється в тих ситуаціях, коли строгість процедур переважає над прагненням забезпечити справедливість і доступність суду. Відсутність єдиного визначення чи шаблону для його виявлення ускладнює боротьбу з цією проблемою, адже судді часто діють у межах своїх повноважень, але при цьому можуть ненавмисно чи свідомо створювати бар'єри для громадян. Це підкреслює індивідуальний характер кожної справи та потребує ретельного аналізу, щоб відрізнити виправдані процесуальні дії від тих, що переходять межу розумного.

Щодо контролю надмірного формалізму в питаннях сплати судового збору, то в більшості випадків захист конституційного права на доступ до правосуддя незалежно від майнового стану стосується саме фізичних осіб, що є позитивним сигналом у контексті розвитку судової практики. Судді дедалі частіше враховують фінансові можливості громадян, особливо коли йдеться про людей із низьким доходом, які не можуть одразу сплатити повну суму збору. У таких ситуаціях суди можуть надавати відстрочку, зменшувати розмір платежу або навіть звільняти від

нього, якщо це необхідно для того, щоб людина могла реалізувати своє право на звернення до суду. Наприклад, у справах, пов'язаних із захистом соціальних прав, таких як виплата пенсій чи компенсацій, суди нерідко визнають, що відмова у розгляді позову через несплату збору була б несправедливою і фактично залишила б позивача без можливості відстояти свої інтереси. Це свідчить про певну чутливість судової системи до потреб громадян і прагнення зробити правосуддя більш доступним для тих, хто опинився у скрутному становищі.

Водночас ця практика не є однаково поширеною для всіх категорій учасників процесу. Якщо фізичні особи можуть розраховувати на певну поблажливість у питаннях судового збору, то для юридичних осіб чи державних органів суди зазвичай застосовують більш жорсткий підхід, вважаючи, що такі суб'єкти мають достатньо ресурсів і не можуть посперечатися на майнові труднощі. Наприклад, коли підприємство чи державна установа пропускає строки сплати збору без поважних причин, суди часто не йдуть на поступки, повертаючи скарги чи позови без розгляду. Така різниця в підходах може бути виправданою з огляду на те, що фізичні особи частіше стикаються з реальними фінансовими обмеженнями, тоді як організації мають більше можливостей для планування своїх витрат. Водночас це також піднімає питання про те, чи не створює система певної нерівності між учасниками процесу, адже доступ до правосуддя має бути гарантованим для всіх без винятку.

Загалом захист права на доступ до правосуддя у контексті сплати судового збору для фізичних осіб демонструє позитивні тенденції, які поступово зміцнюють довіру до судів. Це показує, що судова система здатна адаптуватися до реалій життя громадян і враховувати їхні потреби, особливо коли йдеться про базові права та інтереси. Однак проблема надмірного формалізму залишається актуальною і в цьому аспекті, адже іноді навіть при наявності можливості отримати відстрочку чи зменшення збору судді вимагають надмірної кількості документів для підтвердження фінансового стану, що знову ж таки ускладнює процес. Таким чином, хоча певний прогрес у захисті права на доступ до правосуддя є очевидним, він не усуває повністю всіх перешкод, пов'язаних із формальними вимогами, і

потребує подальшого вдосконалення, щоб зробити судовий захист дійсно рівним і доступним для всіх громадян незалежно від їхніх обставин.

Зокрема у справі № 521/21638/23 позивач подала клопотання про зменшення розміру судового збору та надала до суду документи, які підтверджують її фінансовий стан. Натомість суд відмовив у задоволенні клопотання, належним чином не дослідивши надані документи. Через що Одеський апеляційний суд скасовуючи ухвалу суду першої інстанції додатково в обґрунтування зазначив: «На виконання ухвали суду першої інстанції позивач подала клопотання про зменшення розміру судового збору, до клопотання додано докази наявності підстав для зменшення розміру судового збору в частині вимоги майнового характеру, що суд безпідставно відхилив, допустивши тим самим надмірний формалізм та порушивши право позивача на звернення до суду. У розумінні конвенційних положень при застосуванні процесуальних норм належить уникати як надмірного формалізму, так і надмірної гнучкості, які можуть призвести до скасування процесуальних вимог, встановлених законом. Надмірний формалізм у трактуванні процесуального законодавства визнається неправомірним обмеженням права на доступ до суду як елемента права на справедливий суд згідно зі статтею 6 Конвенції.» [87].

З огляду на аналіз судової практик, можна зробити висновок, що надмірний формалізм зокрема має місце тоді, коли суд не лише звузив тлумачення норми, а ще не здійснив належний розгляд справи, що в тому числі і призвело до надмірного формалізму.

Щодо особливостей сплати судового збору органами державної влади, то судова практика йде іншим шляхом.

Наприклад в справі № 420/14597/22 Одеська митниця подала апеляційну скаргу та подала клопотання про звільнення від сплати судового збору за подання апеляційної скарги на рішення. На це клопотання суд постановив наступне: «Суд звертає увагу на те, що держава має дотримуватися принципу належного урядування та не може отримувати вигоду від порушення правил та обов'язків, встановлених нею ж. Відсутність у суб'єкта владних повноважень коштів для

своєчасної сплати судового збору є суто суб'єктивною причиною, а негативні наслідки, які настали у зв'язку з такою причиною є певною мірою відповідальністю за неналежне виконання своїх процесуальних обов'язків, які для усіх учасників справи мають бути рівними. Суб'єкт владних повноважень, який діє від імені держави, не може та не повинен намагатись отримати вигоду від фінансових складнощів, які склались у нього на поточний день, шляхом уникнення або зволікання виконання ним своїх процесуальних обов'язків, в тому числі і щодо сплати судового збору. Таким чином, оскільки доказів наявності об'єктивних перешкод, які б унеможливлювали виконання апелянтом процесуального обов'язку щодо сплати судового збору до суду не надано, як і не надано належних доказів вжиття ним заходів задля сплати судового збору, колегія суддів приходить до висновку про відсутність підстав для задоволення поданого Одеською митницею клопотання про відстрочення сплати судового збору.» [88].

Будь-які зволікання зі сплатою судового збору у строк, встановлений законодавцем для оскарження судового рішення через несплату судового збору вже саме по собі є порушенням принципу «належного урядування», про який наголошує ЄСПЛ у своїх рішеннях [89].

На рівні суду касаційної інстанції

В контексті концепції надмірного формалізму, який за наявності стає перешкодою реалізації права на доступ до правосуддя, Верховний Суд, безумовно посилаючись на практику ЄСПЛ визначає, що суворе трактування закону, без додержання балансу між застосованими засобами та поставленою метою, що заважає практичному та ефективному доступу до суду.

У контексті збройної агресії Російської Федерації, Верховний Суд, швидко відреагував та виявив гнучкість, що дозволило ефективніше захистити право особи на доступ до правосуддя.

Наприклад у справі № 905/187/22, заявнику було залишено апеляційну скаргу без руху, через відсутність у матеріалах справи доказів на підтвердження отримання листа з копією апеляційної скарги з додатками боржником. Відповідний лист було повернено з причини «у зв'язку із воєнним станом поштове відділення

не працює». Верховний Суд у цій справі постановив: «Залишення апеляційної скарги без руху, а згодом її повернення у зв'язку з неподанням апелянтом доказів надсилення копії апеляційної скарги засобами поштового зв'язку учаснику справи, що знаходиться на окупованій території, на яку зареєстровані в Україні оператори поштового зв'язку не здійснюють поштових відправлень за відсутності будь-яких інших поштових адрес такого учасника справи та при надісланні останньому копії апеляційної скарги на електронну адресу за єдино відомою адресою в мережі Інтернет є проявом надмірного формалізму та непропорційності між застосованими засобами та поставленою метою і обмеженням права на доступ до суду, яке закріплене в пункті 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.» [90].

1.4. Доступ до правосуддя на прикладі зарубіжних країн: США, Франція, Німеччина.

США, Франція та Німеччина є ідеальними країнами для вивчення досвіду забезпечення доступу до правосуддя, оскільки їхні правові системи охоплюють ключові концепції правової держави, верховенства права та рівності перед законом. Вони також представляють три основні правові традиції, що дозволяє розглядати доступ до правосуддя в різних системах.

Якщо стаття 6 Європейської конвенції та її тлумачення, надане Страсбурзьким судом, залишаються зразком права на справедливий судовий розгляд, то конституційне право дозволило зміцнити або розширити європейські принципи. Хоча стаття 13 Конвенції не вимагає, щоб гарантований нею ефективний засіб юридичного захисту був саме судовим, конституційні судді закріпили право на суд, надавши йому фундаментальне підґрунтя, яке позбавляє держави можливості від нього відступати.

Виходячи з самих основ держав, доступ до правосуддя вважається «одним з аспектів особистої свободи», пов'язаною з «принципом демократії» [91].

Колишній головний суддя Гунштейн, який працював у Верховному суді

Грузії протягом двадцяти шести років, висловився так: «Рівний доступ до правосуддя сприяє здоров'ю громад та динамічній економіці. Жодна громада не процвітає, коли люди бездомні, діти не ходять до школи, хворі люди не можуть отримати медичну допомогу або сім'ї зазнають насильства. Так само, коли правова проблема людини вирішується вчасно та ефективно, вигода виливається назовні та допомагає їй сім'ї, сусідам, роботодавцю та громаді.» [92].

Розглядаючи питання доступу до правосуддя в зарубіжних країнах, важливо не лише проаналізувати їхні судові системи, а й визначити основні виклики, які стоять перед цими державами на шляху забезпечення ефективного та справедливого права на доступ до правосуддя. Судова система кожної країни має свої особливості, які визначають процедури розгляду справ, рівень незалежності суддів, доступність юридичної допомоги та інші аспекти, що впливають на можливість громадян реалізувати своє право на доступ до правосуддя.

Крім того, аналіз сучасних проблем у сфері забезпечення доступу до правосуддя у різних країнах дозволяє виявити спільні труднощі та ефективні підходи до їх подолання. Досвід зарубіжних держав у реформуванні судової системи, удосконаленні механізмів надання безоплатної правової допомоги та захисту прав вразливих категорій населення може стати цінним орієнтиром для покращення національного законодавства.

Вивчення світових практик сприяє розумінню того, які стратегії є найбільш ефективними для усунення правових бар'єрів, забезпечення рівного доступу до суду для всіх громадян та підвищення довіри суспільства до судової влади. У підсумку, врахування міжнародного досвіду може допомогти у створенні більш справедливої, прозорої та доступної судової системи, що є невід'ємною частиною демократичного суспільства.

Доступ до правосуддя на прикладі США

Доступ до правосуддя в США є одним із основних принципів верховенства права та демократичної системи цієї країни. Відповідно до Конституції США та практики Верховного Суду, рівний доступ до правосуддя гарантується через кілька ключових аспектів:

- Право на справедливий судовий розгляд, яке закріплено в 6-й та 14-й поправках до Конституції США.
- Надання юридичної допомоги малозабезпеченим громадянам, зокрема через рішення у справі *Gideon v. Wainwright*.
- Антидискримінаційне законодавство, яке забезпечує рівність усіх перед законом.

Не менш важливу роль у доступі до правосуддя відіграли рішення Верховного Суду, зокрема:

У справі *Gideon v. Wainwright* (1963) [93] Верховний Суд постановив, що за 6-ю поправкою малозабезпечені особи мають право на безкоштовного адвоката в кримінальних справах, якщо вони не можуть дозволити собі захисника. У справі *Boddie v. Connecticut* (1971) [94] суд вирішив, що держава не має права вимагати судових зборів, які могли б обмежити доступ малозабезпечених осіб до суду в цивільних справах, таких як розлучення. У справі *Griffin v. Illinois* (1956) [95] суд постановив, що штати зобов'язані надавати безкоштовні стенограми судових засідань для тих, хто не може собі дозволити їх оплатити, аби вони могли оскаржити вирок у кримінальних справах. У справі *Tennessee v. Lane* (2004) [96] суд визнав, що відсутність доступу до судів для людей з інвалідністю порушує Конституцію США, оскільки не забезпечує рівні умови для всіх громадян.

Судова система США має складну структуру, що відображає федеративний устрій країни. Вона складається з двох основних категорій судів — федеральних та державних, кожен із яких має свою специфіку та функції. Федеральна система включає суди першої інстанції, апеляційні суди та Верховний Суд США, тоді як кожен штат має свою систему судів для розгляду справ, пов'язаних із порушенням місцевих законів.

Ключовим аспектом цієї системи є чітке розмежування юрисдикцій. Це означає, що федеральні суди займаються справами, які стосуються порушень федеральних законів або Конституції, тоді як справи, що стосуються місцевих правових норм, розглядаються в судових установах штатів.

Федеральні суди мають повноваження розглядати справи, що включають

порушення федеральних законів чи стосуються Конституції. Державні ж суди займаються переважною більшістю справ, що виникають із порушення місцевих законів. Усі громадяни мають право на справедливий судовий розгляд, а також можливість подати апеляцію, якщо вони вважають, що рішення суду було необґрунтованим.

Іншою важливою рисою цієї системи є прецедентність — рішення вищих судів, зокрема Верховного Суду, є обов'язковими для застосування іншими судами. Це гарантує стабільність правового порядку та уникнення суперечливих рішень.

Попри свою ефективність, судова система США стикається з рядом викликів. Одним із них є велике навантаження на суди через величезну кількість справ, а також проблема доступності правосуддя для людей з низьким доходом. Багато громадян, які не можуть дозволити собі адвоката, мають труднощі з отриманням справедливого розгляду їх справ.

Незважаючи на всі труднощі, судова система США є однією з найрозвиненіших у світі. Вона гарантує доступ до правосуддя, але потребує вдосконалення, щоб забезпечити рівні можливості для всіх громадян, незважаючи на їхній соціальний статус.

Забезпечення доступу до правосуддя зменшує страждання та економить кошти. Це також заявлене зобов'язання Сполучених Штатів. Джеймс Сендман, колишній президент федеральної Корпорації юридичних послуг, пояснив, що однією з найбільш фундаментальних американських цінностей є «рівне правосуддя для всіх, незалежно від економічного статусу». Верховний суд Сполучених Штатів Америки викарбував напис «Рівне правосуддя для всіх». У федеральній суддівській присязі кожен суддя, який займає лаву суддів, обіцяє «здійснювати правосуддя без переваги до осіб і надавати рівні права бідним і багатим». Школярі читають «Клятву вірності нації», яка обіцяє «справедливість для всіх».

На противагу цьому, будь-яка особа, виключена з судової системи, є політично деградованою. «Така людина не має жодних прав—навіть права мати права... [мається на увазі] найголовніше з усіх прав: можливість постати перед державним службовцем і стверджувати, що він має право на визнання як

потенційний носій прав». Так написала професор права Александра Лагав у своїй важливій книжці «Похвала судовому процесу».

Доступ до цивільного правосуддя не є питанням, яке стоїть на першому місці в політичному порядку денному США чи навіть у свідомості людей, яких це безпосередньо не стосується. Доступ до правосуддя ніколи не буде рівним, якщо «рівний» тут означає ідентичний досвід, незалежно від статків залучених осіб. Але ця країна могла б забезпечити мінімальний поріг доступності, і це значно скоротило б розрив між заявленими ідеалами нашої країни та реальністю.

Права є будівельними блоками верховенства права, а верховенство права створює стабільність і безпеку для цілих країн. Міцне верховенство права зміцнює клімат для бізнесу та служить працівникам, їхнім сім'ям та споживачам. Це дозволяє уникнути ризиків заворушень і сприяє довірі до базових інститутів і суспільства. Гаазький інститут інновацій права у 2021 році провів дослідження потреб правосуддя в Сполучених Штатах. Загальний огляд дослідження дозволяє зробити висновок у наступному [97]:

1) За останні 4 роки (на момент 2021 року) 66% населення зіткнулись з однією та більше правових проблем;

2) Повністю вирішили свої проблеми лише 49 %;

3) Найпоширеніші типи проблем: споживчі; тілесні ушкодження та пошкодження особистого майна; проблеми із сусідом; робота та працевлаштування; злочин;

4) Американці різних верств населення стикаються з юридичними проблемами у приблизно однаковій мірі за рахунок загального правового середовища, однак типи проблем розрізняються залежно від їхнього рівня доходу і соціального статусу;

5) Переважна кількість тих, хто стикається з юридичними проблемами є темношкірі та багаторасові американці;

6) Американці із низьким доходом стикаються з юридичними проблемами частіше, ніж американці з вищим доходом;

7) Існує прогалина в правосудді. 120 мільйонів правових проблем, які не не

отримують справедливого вирішення щороку. Прогалина в правосудді, де значна кількість правових проблем не отримує справедливого вирішення, є серйозною проблемою у багатьох країнах, включаючи Сполучені Штати.

На жаль, це може бути наслідком декількох факторів:

1.Доступність правової допомоги. Багато людей не мають доступу до достатньої правової допомоги через високі вартості юридичних послуг або обмежений доступ до адвокатів і правових консультантів.

2.Недостатність ресурсів для системи правосуддя. Системи правосуддя можуть бути перевантажені, з недостатньою кількістю суддів, прокурорів, адвокатів та інших ресурсів, щоб ефективно вирішувати всі правові питання.

3.Соціальні та економічні нерівності. Деякі групи населення, зазвичай люди з низьким доходом або меншини, можуть стикатися зі значною кількістю правових проблем через соціальні та економічні нерівності, які ускладнюють їх доступ до системи правосуддя.

4.Недостатність освіти про права та процеси. Деякі люди можуть не мати достатньої освіти про свої права та процеси правосуддя, що робить їх більш уразливими перед правовою системою.

За дослідженням LCF (Корпорація юридичних послуг) у 2022 році – прогалина в правосудді (розрив правосуддя) складає 92 % - ті, хто зіткнувся з юридичною проблемою не отримують жодної або достатньої юридичної допомоги для вирішення 92% проблем, які мали на них суттєвий вплив [98].

Розрив у доступі громадян до правосуддя в американській правовій системі у 2022 році досяг кризової точки. Національний центр федеральних судів опублікував короткий звіт [99] де зокрема відзначив, що сторонам важко представляти свої інтереси самостійно через складнощі в орієнтуванні в судовій системі та взагалі у правових процесах. Саме тому дані є важливим інструментом у зусиллях судів щодо сприяння доступу до правосуддя в цивільних справах. Рамкова програма «Дані для сприяння доступу громадян до правосуддя» забезпечує основу для збору та аналізу даних, які суди можуть використовувати та аналізу даних, які суди можуть використовувати у своїй діяльності зі сприяння

доступу до правосуддя в цивільних справах. Система допомагає судам відповісти на 5 ключових запитань щодо доступу до правосуддя в їхніх юрисдикціях, закладаючи основу для змін у політиці, що базуються на даних.

У звіті доступ до правосуддя визначається в широкому розумінні, що включає

- рівний доступ до правової допомоги у формі представництва, послуг самодопомоги в суді та допомоги в орієнтуванні в судових процедурах
- справедливий розгляд справ та досвід спілкування з судом, незалежно від статусу представництва та демографічних характеристик;
- та справедливі результати розгляду справ, незалежно від статусу представництва та демографічних характеристик.

Судам необхідно відповісти на 5 ключових питань:

1) Якими є ключові характеристики сторін у цивільних справах? За допомогою відповідних даних суд має можливість визначити демографічні характеристики учасників справи, що включає важливі ідентифікаційні дані, такі як расова та етнічна приналежність, стать і соціально-економічний статус, етнічна приналежність, стать та соціально-економічний статус. Ця інформація має вирішальне значення для надання доступних і культурно чутливих судових послуг з урахуванням культурних особливостей.

2) Скільки учасників судового процесу користуються послугами судової навігації та самодопомоги? Чи є доступ до цих послуг рівним? Використовуючи ці елементи даних, суд може визначити, скільки учасників судового процесу користуються наявними послугами доступу до правосуддя, такими як судові форми, судові навігатори, довідкові служби тощо. Ця інформація допомагає судам визначити можливості надання послуг та бюджетні потреби. Суд також може дослідити, чи існує нерівність або непропорційність у доступі до цих послуг на основі демографічних характеристик. Ця інформація має вирішальне значення для забезпечення того, щоб послуги були справедливими та культурно прийнятними.

3) Скільки часу займає розгляд справ? Чи є розгляд справ справедливим? Використовуючи основні дані про розгляд справ, суд може визначити, скільки часу потрібно сторонам, щоб досягти рішення у своїй справі. Суд також може дослідити,

чи існують диспропорції або непропорційність у розгляді справ на основі демографічних характеристик. Ця інформація має вирішальне значення для оцінки ефективності розгляду справи та визначення конкретних моментів у графіку розгляду справи, коли сторони несуть нерівномірний тягар процесу.

4) Чи є результати розгляду справи справедливими? Використовуючи ці елементи даних, суд може визначити, чи існують диспропорції або непропорційність у результатах розгляду справи на основі статусу представництва та демографічних та демографічними характеристиками. Ця інформація має вирішальне значення для забезпечення справедливості, а також для зміцнення довіри громадськості та довіри до судів.

5) Скільки часу та коштів витрачають суди на допомогу учасникам судових процесів, які стикаються з бар'єрами у доступі до суду? Використовуючи ці елементи даних, суд може визначити, скільки часу та інших ресурсів витрачається на допомогу учасникам судового процесу, які представляють себе самостійно, і які могли б отримати більш індивідуальну та своєчасну допомогу з інших джерел (або які могли б не потребувати допомоги, якби судові процеси були достатньо спрощеними, щоб НСР могли в них орієнтуватися). Ця інформація має вирішальне значення для визначення пріоритетів реформування та аналізу потенціалу програми і бюджетних потреб. Вона також може допомогти суду отримати політичну та фінансову підтримку важливих ініціатив у сфері доступу до правосуддя.

Згідно з опитуванням Gallup, проведеним у період з 28 червня по 1 серпня 2024 року, лише 35% американців висловили довіру до судової системи США. Це є найнижчим показником за всю історію спостережень Gallup, що вказує на значне зниження довіри до судової системи за останні роки [100].

Зниження довіри може бути пов'язане з кількома факторами, включаючи сприйняття упередженості суддів, тривалий розгляд справ, високі витрати на судові процеси та інші бар'єри для доступу до правосуддя, зокрема демографічні.

Ці проблеми можуть створювати перешкоди для громадян, які прагнуть реалізувати своє право на доступ до правосуддя. Використання механізму п'яти питань може бути корисним для України, оскільки проблемні питання, на які

повинен відповісти суддя - в більшості своєму схожі із проблемними питаннями на теренах вітчизняного простору.

Для покращення ситуації необхідно впроваджувати реформи, спрямовані на підвищення прозорості судочинства, зменшення затримок у розгляді справ, забезпечення доступності судових послуг для всіх верств населення та відновлення довіри громадян до судової системи.

Як свого часу зазначала відомий юрист Дебора Роуд (Deborah L. Rhode): «Це ганебна іронія долі, що країна з найбільшою кількістю юристів у світі має одну з найменш адекватних систем правової допомоги.» [101].

Її слова підтверджують подальші сучасні дослідження у сфері реалізації доступу до правосуддя в США.

Як було вказано раніше, в контексті відповіді на 5 питань, судді повинні аналізувати статистичні дані.

Зокрема на сайті Міністерства юстиції США було опубліковано звіт LAIR за 2024 рік [102], який виявив головні виклики та проблеми, які постали перед США. Звіт фокусується на тому, що ми називаємо даними про доступ до правосуддя: дані, які дають уявлення про проблеми людей у сфері цивільного правосуддя і допомагають відомствам розробляти, впроваджувати, оцінювати та вдосконалювати федеральні програми.

Франція

Франція має унікальну організацію судів і трибуналів, які поділяються на дві інстанції: судову та адміністративну юстицію. Ця відмінність між цими двома юрисдикціями була встановлена Законом від 16 і 24 серпня 1790 року, який забороняє судовим суддям розглядати спори, що стосуються адміністрації або державних службовців [103].

Кожна юрисдикція складається з декількох трибуналів, які організовані в ієрархію. Юрисдикція кожного трибуналу залежить від характеру справи та суми позову. Трибунали загального права (*de droit commun*) доповнюються деякими спеціалізованими трибуналами, які відповідають за розгляд справ конкретного характеру. Спеціалізація цих судів робить їх більш доступними. Ці суди дозволили

зменшити перевантаження судів загальної юрисдикції і, таким чином, полегшити доступ до правосуддя.

У рамках цих порядків різні суди і трибунали організовані у вигляді пірамідальної структури: суди першої інстанції (або першого ступеня) складають основу цієї організації; апеляційні суди (або суди другого ступеня) - це суди, які розглядають апеляції на рішення, винесені судами першої інстанції; у верхній частині кожної інстанції (судової чи адміністративної) є «касаційний» суд, відповідальний за моніторинг та гармонізації застосування закону, оскільки він реалізується іншими суддями (так звані «суддями загальної юрисдикції»). Він називається «Касаційним судом» для судової системи та «Державною радою» для адміністративної системи [103].

Якщо в Україні керуються конституційним правом на оскарження, то Франція керується принципом «подвійної юрисдикції». Дослідниця Іса Жермейн (Isa Germein) зазначає, що у французькому праві немає 3-ого рівня юрисдикції, Касаційний суд не є 3-м рівнем юрисдикції, це апеляція, тому що Касаційний суд є лише судом права, тоді як перша та друга інстанції судять закон і факт, і для того, щоб говорити про третій рівень юрисдикції, необхідно, щоб Касаційний суд виніс рішення щодо закону та факту [104].

У 2021 році, групою вчених під керівництвом Сесіль Вігур (Cécile Vigour) було опубліковано дослідження, в якому відношення громадян Франції до судової системи описується наступним чином: «Загальний позитивний імідж системи правосуддя контрастує з більш критичними поглядами на те, як вони працюють. Звіт підкреслює амбівалентність ставлення громадськості до системи правосуддя. Прихильність до цінності правосуддя як умови для спільного життя йде пліч-о-пліч з різноманітними досить критичними метафорами та емоціями. Респонденти критикують систему на трьох рівнях: бюрократичному, інституційному та людському, відповідно до своїх надто ідеалізованих очікувань».

Дослідження виявило, що люди, які мали кілька контактів з системою правосуддя, відчувають менше страху, більше гніву та відчуття несправедливості. Ті, хто ніколи не стикався з системою правосуддя, відчували більше поваги.

Учасники дискусії, які мають досвід у сімейних справах, кримінальному судочинстві або мали кілька справ у судах, менше довіряють суддям; кримінальний і особливо адміністративний досвід або кілька таких справ також впливають на довіру до адвокатів: це може бути пов'язано з незадоволеністю рішенням, залученням або ставленням професіоналів, як стверджується в роботах, присвячених процесуальному правосуддю [105].

Подальший аналіз Сесіль Вігур (Cécile Vigour) у 2023 року [106] закріпив висновки 2021 року. Невдоволення щодо судової системи в контексті доступу до правосуддя виявляється в наступному:

1) Нерівний доступ до якісного захисту через його вартість, незважаючи на політику надання правової допомоги та доступу до правосуддя, викликає суспільну критику. Складність законодавства і процедур ускладнює розуміння рішень і пояснює, чому ця інституція сприймається як не дуже доступна. Відтворення і навіть посилення нерівності є основним чинником делегітимізації судової системи

2) Відсутність довіри. Довіра до суддів є політично та соціально диференційованою. За інших рівних умов вона є нижчою серед людей правих поглядів, найменш освічених, тих, хто має досвід сімейних або кримінальних справ, і особливо серед міліції (більше двох контактів, перевірка документів або відмова у прийнятті скарги у відділенні міліції). Опитані жалкують про брак людяності та обміну думками з суддями, недостатню залученість та дорожнечу адвокатів, а також побоюються дискримінації або зловживання владою з боку міліції. Нарешті, брак довіри корелює з ширшою критикою держави та поліції. Нарешті, брак довіри корелює з ширшою критикою держави та міліції, а також з бажанням докорінних змін у суспільстві.

Разом із цим, за останнім дослідженням Національної ради адвокатів Франції (2022 рік): 40% французів вважають, що важко відстоювати свої права там, де вони живуть; затримки у здійсненні правосуддя, як і раніше, вважаються найсерйознішою проблемою (51%); доступ до юристів як найважливіший елемент належного доступу до закону (53%) [107].

У 2024 році Міністерство юстиції Франції провело опитування, щоб краще зрозуміти думку громадськості про систему правосуддя, її очікування та труднощі, з якими вона стикається при доступі до неї. Метою цього дослідження є збір даних для формування державної політики та покращення доступності й ефективності системи правосуддя. Виявилось, що невдоволення судовою системою зростає. Респонденти вказали, що існує потреба в реформуванні системи правосуддя. Зокрема, вони критикували її за повільність (95%) та її складність (88%).

Європейська комісія з ефективності правосуддя (CEPEJ) опублікувала у 2024 році десяте видання свого дворічного звіту про ефективність та якість правосуддя в Європі (за даними 2022 року) [108]. За результатами дослідження - Франція, продовжує знаходитись на останніх позиціях в рейтингу.

За основними напрямками, Франція відстає зокрема в наступному:

- 1) У Франції значно низький, в порівнянні з іншими європейськими країнами, розмір бюджету, який становить 77,22 євро.
- 2) Низька кількість професійних суддів на 100 000 жителів. У Франції цей показник складає 11,3. Звідси і впливає проблема недостатньої кількості адвокатів.

Враховуючи ці показники, 5 січня 2023 року, в рамках безперервності роботи Генеральних штатів юстиції та звіту, поданого Президенту Республіки в липні 2022 року, Ерік Дюпонд-Моретті, міністр юстиції, представив свій план дій для швидшого та ефективнішого правосуддя [109]. До 2027 року планують розробити та ввести в дію інноваційні заходи у цивільних справах, реформи трудового та економічного правосуддя, перебудова кримінального судочинства, модернізація юридичних професій, заходи щодо судового захисту молоді.

Проаналізувавши заплановані заходи, можна виокремити ті, які спрямовані на вирішення проблеми повільності судової системи та її складності.

Повільність судової системи вирішуватиметься шляхом:

- 1) збільшення видатків на судову владу;
- 2) збільшення штату як професійних суддів (додатково 1 500 суддів) так і персоналу суду (додатково 1 500 помічників) ;

- 3) оцифровування системи правосуддя;
- 4) модернізації та розширення будівлі судів;
- 5) впровадження інструменту для оцінки навантаження на судів; Складність судової системи вирішуватиметься шляхом:
 - 1) зниження витрат для учасників судових процесів;
 - 2) реформування системи підготовки адвокатів;
 - 3) реорганізації досудового провадження;
 - 4) розробки нових методів примирення;
 - 5) реформування окремих положень процесуального законодавства.

Німеччина

Судова система Німеччини представлена у вигляді декількох «судових гілок», тобто це суди загальної юрисдикції, адміністративні, соціальні, трудові та фіскальні. Кожній структурі притаманні три судових рівня.

Це дуже цікаве спостереження щодо німецької судової системи. Незважаючи на високу репутацію, відсутність емпірично доведених знань про те, як громадяни направляють справи до суду, може вказувати на необхідність додаткового дослідження та аналізу в цій області.

Офіційна судова статистика, яка зазвичай обмежується типами проваджень, галузями права та кількістю порушених справ, може не дати повного зображення про те, як громадяни взаємодіють із судами та які фактори впливають на їх рішення звернутися до суду.

Конституція Німеччини не містить спеціального положення, що гарантувало б вільний та всебічний доступ до правосуддя. Разом із цим, це право, яке називається «Justizgewähranspruch» впливає із загальних конституційних принципів [110, С. 1]. Justizgewähranspruch являє собою одну з основних гарантій правової держави, що закріплена в Конституції Німеччини (Grundgesetz, GG). Цей принцип забезпечує кожній особі можливість звернення до суду для оскарження дій державної влади, які порушують її права. Принцип Justizgewähranspruch є важливою складовою забезпечення прав і свобод громадян у демократичному суспільстві та виступає як інструмент ефективного правового захисту.

Justizgewähranspruch закріплений у статті 19, абзац 4 GG, яка гарантує право на доступ до суду. Ця норма спрямована на забезпечення реального судового захисту прав громадян та забороняє будь-які бар'єри для звернення до судових органів, що можуть призвести до порушення принципу верховенства права. Вона відображає конституційну гарантію, що кожен громадянин має право на ефективний правовий захист у випадку порушення його прав органами державної влади.

Основними аспектами Justizgewähranspruch є:

- Право на доступ до суду. Ця складова гарантує можливість звернення до суду для оскарження актів державної влади, що порушують права особи. Вона передбачає, що суди повинні бути відкриті для розгляду спорів, що виникають у результаті діяльності органів влади.

- Гарантія ефективного судового захисту. Важливим елементом є забезпечення не тільки формального доступу до суду, а й можливості для реального захисту прав. Судова система повинна надавати можливість ефективного захисту, що передбачає, зокрема, доступ до всіх необхідних засобів правового захисту.

- Право на законного суддю. Згідно з статтею 101, абзац 1 GG, кожен має право на розгляд справи законним суддею, тобто таким, чия юрисдикція визначена законом. Це гарантує незалежність суддів та передбачуваність процесу, що важливо для забезпечення рівності сторін у судовому процесі.

- Право на слухання. Відповідно до статті 103, абзац 1 GG, кожен учасник судового процесу має право на рівне і справедливе слухання справи в суді. Це означає, що сторонам надається можливість подати свої аргументи і доказати свою правоту в межах справи.

Конституційний суд ФРН (BVerfG) надає важливі роз'яснення щодо принципу Justizgewähranspruch через свою практику. У численних рішеннях він наголошує на тому, що право на доступ до суду є не лише формальним, а й практичним і ефективним.

В рішеннях Конституційного Суду Німеччини підкреслюється, що доступ до

суду має бути забезпечений таким чином, щоб не існувало жодних перешкод, які могли б ускладнити або унеможливити реалізацію цього права.

Абзац 4 ст. 19 Основного закону не лише гарантує окреме основоположне право; він також містить об'єктивне ціннісне рішення. Воно зобов'язує законодавця забезпечити ефективний правовий захист незалежно від індивідуальних прав. Вимога ефективного правового захисту не лише вимагає, щоб кожен акт виконавчої влади, який потенційно порушує права, підлягав судовому розгляду з фактичної та юридичної точки зору; скоріше, суди повинні також забезпечувати реальну дієвість відновлення порушених прав. Особа має конституційне право на гарантію такого ефективного правового захисту [111].

Зокрема, суд вказав, що обмеження, які позбавляють особу можливості ефективно реалізувати своє право на судовий захист, є неприпустимими, оскільки вони порушують принципи, закріплені Конституцією. Припущення процесуальних перешкод не можуть закривати шлях до гарантії правосуддя. Тому суди притримуються суворого стандарту для припущення наявності процесуальних перешкод, оскільки судове провадження слугує принципу верховенства права саме через реалізацію цілей матеріального правосуддя в юридично формальний спосіб та обов'язкове вирішення спорів.

Окрім цього, безумовною складовою ефективного правового захисту в розумінні статті 19(4) Основного закону є гарантоване право бути вислуханим [112].

В практиці Конституційного Суду Німеччини право на доступ до суду є базовою гарантією правової держави, тому навіть невеликі перешкоди у здійсненні цього права, наприклад, через надмірні формальні вимоги, можуть призвести до порушення основоположних прав громадян.

У цьому контексті право на справедливий суд не містить жодних вимог чи заборон, які детально визначені. Скоріше, вона повинна бути конкретизована в конкретних термінах в залежності від фактичних обставин. Порушення права на справедливий судовий розгляд існує лише тоді, коли загальний погляд на процесуальне право – також у його тлумаченні та застосуванні звичайними

судами – показує, що імперативні висновки не були зроблені з точки зору верховенства права або що було розкрито те, що є необхідним для верховенства права [113, 114].

Також варто відзначити, що *Justizgewähranspruch* є динамічним і поступово змінюється під впливом нових вимог правової практики, особливо в контексті розвитку європейського права та практики Європейського суду з прав людини.

Так, Федеральний Конституційний Суд Німеччини в рішенні від 03.06.2022 року № 1 BvR 2103/16, відзначив, що: «Гарантія ефективного правового захисту є невід'ємною складовою верховенства права. Основний Закон гарантує правовий захист у судах не лише відповідно до частини четвертої статті 19 Основного Закону, а й у межах загального права на правосуддя. Це є частиною принципу верховенства права у поєднанні з основоположними правами, зокрема статтею 2.1 Основного Закону. Відповідно до усталеної прецедентної практики Федерального Конституційного Суду загальне право на правосуддя включає право доступу до судів штатів, принципово всебічний фактичний і правовий розгляд предмета спору і обов'язкове рішення суду штату. Однак право на справедливість також гарантує ефективність правового захисту.» [115].

Тобто Федеральний Конституційний Суд вбачає доступ до правосуддя в класичній моделі його змістовної складової категорії «верховенства права».

З точки зору правознавства, *Justizgewähranspruch* є важливим інструментом забезпечення верховенства права. Науковці звертають увагу, що принцип не обмежується лише правом на доступ до суду, а також включає забезпечення ефективного судового захисту. Це передбачає, що процес звернення до суду не повинен бути формальним, а має включати реальні можливості для громадян отримати правосуддя.

Зокрема, важливими аспектами є передбачуваність судових рішень та відсутність надмірного формалізму в процесуальних вимогах. Як зазначають дослідники, надмірна формалізація процесуальних процедур може призвести до того, що право на доступ до суду стане ілюзорним, що, в свою чергу, порушує принципи правової держави.

Окремо слід зазначити, що в Німеччині відсутні конституційні положення щодо загального права на оскарження судового рішення. Тобто спеціальні процедури оскарження судового рішення залишили на розсуд законодавця. Наприклад в Цивільному кодексі Німеччини «Zivilprozessordnung» у статті 513 зазначено, що: «Апеляція може ґрунтуватися лише на тому факті, що рішення ґрунтується на порушенні закону (стаття 546) або на тому, що факти, які мають бути враховані згідно зі статтею 529, виправдовують інше рішення», а стаття 542 визначає, що «Апеляція з питання права подається на остаточні рішення, винесені в апеляційному порядку, відповідно до таких положень» [116].

Системі оскарження судового рішення Німеччини притаманна цікава особливість, сторона справи може подати апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції у разі порушення закону. А ось із поданням апеляційної скарги (ревізія) до суду третьої інстанції, необхідно отримати дозвіл апеляційної інстанції на таке оскарження. Разом із цим, цивільний процесуальний кодекс передбачає процедуру «Оскарження недопущення», яка дозволяє звернутись до суду третьої інстанції із оскарженням відповідного рішення про відмову апеляційної інстанції, якщо вартість скарги становить більше 20 000 EUR або апеляційний суд відхилив апеляційну скаргу як неприйнятну.

Разом із цим німецькі дослідники відмічають, що відповідно до ширшого розуміння, доступ до правосуддя також ефективно гарантується, якщо проблеми можуть бути задовільно вирішені в позасудовому порядку шляхом індивідуальних переговорів, використання юридичних консультацій, юридичного представництва адвокатами чи організаціями, арбітражними радами тощо в інтересах правовласників. У зв'язку з цим ефективній судовій системі передує «тінь», у межах якої суб'єкти – з огляду на певну правову ситуацію чи практику юриспруденції – мають справу та вирішують правові проблеми, не звертаючись до суду [117].

В Німеччині є відповідний ряд проблем, які заважають ефективно забезпечувати право на доступ до правосуддя: до них відносять зокрема проблеми доказування сексуального домагання на роботі, важкодоступність судових

інстанцій у справах щодо розгляду домашнього насильства, проблеми недостатньої обізнаності населення, щодо можливості захисту своїх прав, фінансові проблеми доступу до правосуддя, проблеми цифровізації судового процесу. Тобто проблеми є різноплановими.

Вбачаючи це, Німеччина проводить ряд реформ зокрема в рамках 16 пункту Програми сталого розвитку до 2030 року запроваджених ООН. На виконання цієї програми було створено Законопроект «Про подальшу цифровізацію системи правосуддя» (06.03.2024 р.) Федерального Уряду, який зазначає: «Законодавчі зміни у сфері електронних правочинів та керування електронними файлами мають на меті сприяти вже просунутій цифровізації в судочинстві в усіх процесуальних нормах. У кримінально-процесуальному законодавстві слід також створити спрощення щодо подання кримінальних звинувачень та інших поточних вимог до письмової форми, а особи, які беруть участь у провадженні, повинні мати можливість брати участь в основному апеляційному слуханні за допомогою відеоконференції. У законодавстві про неплатоспроможність слід розширити можливості електронної реєстрації претензій та електронного зв'язку з банкрутськими кредиторами, а в законодавстві про реструктуризацію слід розширити можливості електронного спілкування між учасниками процесу. Крім того, необхідно скасувати вимогу письмової форми розрахунку винагороди адвокатів. Таким чином, проект сприяє досягненню Цілі сталого розвитку 16 Порядку денного ООН на період до 2030 року шляхом створення ефективних інституцій на всіх рівнях.» [118].

Доступ до правосуддя є ключовим елементом ефективного функціонування правової держави. Аналіз судових систем США, Франції та Німеччини дозволяє виокремити основні виклики, з якими стикаються ці країни, а також механізми їх подолання.

Аналізуючи і підсумовуючи стан доступу до правосуддя в зарубіжних країнах, можливим є виведення наступних висновків.

Що саме заважає доступу до правосуддя?

Фінансові бар'єри. У разі необхідності звернутись до суду у США, громадяни

повинні заплатити значну суму, через високу вартість послуг професійного адвоката та супроводжуваних витрат судового процесу. Така ситуація виявляється не вигідною для малозабезпечених верств населення, що призводить до обмеження права таких груп на доступ до правосуддя. З такою ж фінансовою проблемою стикаються і у Франції та Німеччині, хоча вона пом'якшується за допомогою систем державної правової допомоги.

Тяганина судового процесу. Як показує практика законодавчої трансформації, через те, що у Франції та Німеччині велика завантаженість судів - це спричиняє значні затримки у розгляді справ. Саме цей фактор у значній мірі спричиняє недовіру населення до суду та порушення права на доступ до правосуддя. У США подібна проблема менш виражена в кримінальному судочинстві, але цивільні та адміністративні процеси можуть тривати роками.

Обізнаність громадян про свої права. У всіх трьох країнах склалась ситуація, за якої звичайні люди не розуміють, як саме працює правова система та як ефективно поновити та захистити свої права в суді. Причиною цього залишається проблема недостатньої правової грамотності населення, що є серйозною перешкодою та обмежує можливість реалізації права на судовий захист.

Цифрові виклики правосуддя. Проблеми сьогодення змушують Німеччину та Францію впроваджувати систему електронного судочинства, однак, така цифровізація стикається з технічними та організаційними перешкодами. У США використання технологій у судах є більш розвиненим, але залишається проблема цифрової нерівності, через те, що не всі мають доступ до них.

Проблеми для вразливих груп. У США особливо гостро стоїть проблема дискримінації за расовою та соціально-економічною ознакою. У Франції та Німеччині особливої уваги потребують мігранти та особи з обмеженими можливостями.

Окреслені проблеми і зумовлюють шляхи їх вирішення.

Фінансовий бар'єр можливо подолати розвитком та вдосконаленням системи правничої допомоги. У Франції діє розвинена система безкоштовної юридичної допомоги для малозабезпечених громадян. У Німеччині працює

механізм компенсації судових витрат. У США діють численні неурядові ініціативи, які забезпечують юридичну підтримку.

Тяганина судового процесу вирішується спрощенням судових процедур. Ця проблема можлива шляхом збільшення штату суддів та їх помічників. Крім того, у Франції та Німеччині впроваджено та розвинено механізми альтернативного вирішення спорів (медіація, арбітраж), що дозволяє розвантажити суди та прискорити розгляд та вирішення справ. США також активно використовують позасудові механізми.

Цифрові виклики безумовно вирішуються впровадженням та розвитком електронного судочинства. Усі три країни впроваджують цифрові платформи для подання документів та проведення судових засідань в онлайн-форматі, що зменшує бюрократичне навантаження та підвищує ефективність процесу.

Обізнаність населення вирішується через освітні ініціативи. У США, Франції та Німеччині діють програми підвищення правової обізнаності громадян через навчальні курси, консультаційні центри та цифрові ресурси.

Висновки до розділу 1

В межах першого розділу дисертаційної роботи ми дійшли таких висновків:

1. З точки зору загальної теорії права, право на доступ до правосуддя слід розглядати в широкому значенні, як фундаментальне право особи та невід'ємним елементом категорії прав людини. Концепція «права на доступ до правосуддя» має особливу мету правового регулювання – дати кожній зацікавленій особі можливість брати участь у процедурі розгляду спору, що зачіпає її права та інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод, для досягнення справедливості.

2. Саме застосування розуміння права на доступ до правосуддя в широкому значенні, а не в вузькому «доступ до суду» дозволяє розглядати це право як право першого покоління, яке пов'язано із захистом прав людини з точки зору рівності через незалежну судову процедуру. Адже вузький зміст розуміння права на доступ до правосуддя лише як процесуального права на доступ до суду ніяким чином не

стримує законодавця під час проведення судових реформ, які можуть негативно вплинути на ефективну реалізацію цього права

3. З метою ефективної реалізації забезпечення Верховним Судом єдності судової практики доречним буде розробка відповідного окремого розділу в процесуальних кодексах, який передбачає окремий порядок щодо створення так званого реального судового прецеденту (як наприклад це є в КАСУ) та введення поняття «зразкова справа» та «типова справа».

4. Для ефективного реагування Верховного Суду на зміни у правовідносинах та забезпечення єдності судової практики, необхідним є перегляд підстав звернення до Верховного Суду.

5. Орган, який здатен встановити суддівську помилку (враховуючи існуючу на даний час внутрішню структуру Верховного Суду) – має бути відповідна колегія. А тим органом, який встановлює відповідні правові висновки, щодо застосування норм права – має бути відповідна Палата, Об'єднана Палата та Велика Палата. За такої роздільності повноважень дійсно може скластись уніфікована судова практика, про яку зазначав законодавець.

6. Право на доступ до правосуддя є не абсолютним, з точки зору можливості законодавчого регулювання та обмеження його з боку законодавця, але є абсолютним контексті неможливості обмеження цього права іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, приватними особами та цивільними угодами. Це в свою чергу підтверджує тезу про те, що право на доступ до правосуддя має дуалістичну природу (одночасно є правом першого та другого покоління).

7. При передбачуваному механізмі касаційного оскарження на практиці утверджується такий статус судів апеляційної інстанції у сув'язі з принципом остаточності їх судового рішення, що фактично унеможлиблює подальше оскарження. Це призводить до проблем з перевіркою правильності застосування норм матеріального та/або процесуального законодавства самої апеляційної інстанції Верховним Судом.

8. Із судової практики судів першої інстанції вбачається, що в цілому

ефективно реалізується право особи на доступ до правосуддя, де максимально мінімізується дискримінація громадян, в тому числі за майновим критерієм. Разом із цим, в контексті цього моменту постає питання надмірного формалізму, яким водночас дуже зловживають суди першої інстанції. Проблема надмірного формалізму як щодо формально-змістових умов так і матеріальних вирішується та усувається вже у судах апеляційної інстанції, але вже проблема надмірного формалізму у судах апеляційної інстанції залишається поза увагою.

9. США для виявлення проблем, щодо ефективної реалізації права на доступ до правосуддя наразі обрав напрямок аналізу статистичних даних. В цьому контексті Національний центр федеральних судів (США) опублікував короткий звіт в якому запропонував суддям відповісти на 5 ключових питань: Якими є ключові характеристики сторін у цивільних справах? Скільки учасників судового процесу користуються послугами судової навігації та самодопомоги? Скільки часу займає розгляд справ? Чи є результати розгляду справи справедливими? Скільки часу та коштів витрачають суди на допомогу учасникам судових процесів, які стикаються з бар'єри у доступі до суду? Для подальшого розвитку ефективної реалізації права на доступ до правосуддя в Україні вважаємо доречним застосування напрямку аналізу статистичних даних.

10. З огляду на досвід Франції та Німеччини для ефективного захисту прав людини вважається виваженою перегляд існуючої проблеми перевантаженості судів шляхом збільшення штату суддів.

РОЗДІЛ 2

ДОСТУП ДО КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ

2.1. Система судоустрою України та касаційні фільтри: розвиток, практика використання в українських реаліях.

Історія касаційних фільтрів в Україні бере свій початок із другої судової реформи 2001 р., яка заклала основи модернізації судового процесу шляхом поступового відходу від радянських стандартів правосуддя та впровадження сучасних, європейських механізмів захисту прав, свобод та інтересів. Важливим напрямом цієї реформи стало вдосконалення інститутів апеляції та касації, що мало на меті забезпечення ефективного судового захисту, мінімізацію судових помилок та покращення якості розгляду справ у вищих судових інстанціях. Введення касаційних фільтрів як механізму обмеження доступу до касаційного оскарження стало відповіддю на проблему надмірного навантаження на суди касаційної інстанції. Згідно з дослідженнями С. Щербака та С. Мирославського, ключовою метою впровадження касаційних фільтрів є не лише розвантаження Верховного Суду, але й забезпечення належного розгляду справ, які мають істотне правове значення, що унеможлиблює масове надходження до касаційного суду справ, які не потребують його втручання [119, С. 83].

Подальший розвиток касаційних фільтрів пов'язаний зі Стратегією реформування судової системи, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., затвердженою Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276. Стратегія визначила основні напрями модернізації судової влади, передбачаючи вдосконалення касаційного провадження як через зміни до Конституції України, так і шляхом реалізації законодавчих ініціатив, спрямованих на підвищення ефективності судового процесу. Одним із важливих кроків стало встановлення чітких процесуальних бар'єрів для касаційного перегляду, що повинні були гарантувати розгляд лише тих справ, які мають значення для

правозастосовної практики та розвитку права в Україні [120]. У межах цієї реформи особливого значення набули касаційні фільтри, спрямовані на зменшення кількості необґрунтованих касаційних скарг. Законодавець запровадив систему критеріїв, за якими допускається касаційний перегляд, зокрема, необхідність наявності «виняткової правової проблеми» або «неоднакового застосування норм права». Що у свою чергу відповідає світовій практиці організації судового процесу, зокрема досвіду таких країн, як Німеччина та Франція, де касаційні суди займаються виключно правовими питаннями, а не переглядом фактичних обставин справ.

Конституційна реформа правосуддя, схвалена у 2016 р., також мала на меті вдосконалення функціонування суду касаційної інстанції. Як зазначено у пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» (реєстраційний номер 3524 від 25.11.2015), запровадження триланкової судової системи вимагало суттєвого підвищення якості судочинства на рівні судів першої та апеляційної інстанцій. У свою чергу, повинно було сприяти скороченню кількості касаційних скарг без прямого обмеження права на касаційне оскарження судового рішення. Такий підхід мав на меті запобігання надмірному навантаженню касаційної інстанції, що раніше призводило до ускладнень у її діяльності [121].

У 2016 р. внесені зміни до ст. 129 Конституції України зумовили трансформацію права на оскарження судових рішень, встановивши концептуальне розмежування між апеляційним та касаційним переглядом [122]. На відміну від апеляційного оскарження, яке є загальнодоступним для більшості категорій справ, касаційне оскарження допускається лише у визначених процесуальним законодавством випадках. Зміни свідчать про закріплення на конституційному рівні моделі обмеженої касації, яка реалізується через впровадження касаційних фільтрів, що спрямовані на підвищення ефективності касаційного провадження. Вони встановлюють межі юрисдикції Верховного Суду, що потребує їхньої справедливості, прозорості та обмеження суб'єктивного суддівського розсуду під час допуску касаційних скарг. З огляду на сучасні тенденції правового розвитку та процеси реформування державних інститутів, касаційне провадження залишається

предметом наукового аналізу та вдосконалення. Ю. Кречетова та І. Скляренко зазначають, що судова реформа передбачає комплексні зміни у законодавчій, інституційній та кадровій сферах, спрямовані на підвищення ефективності судової системи України та забезпечення належного доступу до правосуддя [123, С. 77].

Проте реформа носила радше ініціативний характер та лише започаткувала процес системних змін у сфері касаційного провадження, потребуючи подальшого доопрацювання для досягнення її ключових цілей.

Запровадження касаційних фільтрів свідчить про посилення вимог до професійного рівня адвокатів та зростання обсягу роботи на етапі касаційного перегляду як для представників сторін, так і для Верховного Суду. Формування нового підходу до оцінки прийнятності касаційних скарг та впровадження додаткових процесуальних обмежень було ініційовано змінами до процесуальних кодексів, внесеними Законом України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, який набув чинності 15 грудня 2017 р. [124, С. 158].

3 жовтня 2017 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким було започатковано систему касаційних фільтрів у цивільному судочинстві, згідно з якою касаційне оскарження допускається лише у випадках неправильного застосування судом норм матеріального права або порушення норм процесуального права [125].

15 січня 2020 р. в Україні був ухвалений Закон України № 460-IX «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» [126]. С.В. Гулаткан зазначає, що прийняття Закону закріпило тенденцію застосування касаційних фільтрів, які обмежують можливість касаційного перегляду справ та сприяють імплементації конвенційних стандартів доступу до правосуддя [127].

Позитивним моментом зазначеного Закону є прагнення законодавця чітко визначити критерії допуску справ до Верховного Суду, хоча вони не зовсім чіткі та

дещо суперечливі. Удосконалення процесуальних критеріїв допуску справ до Верховного Суду дозволить структурувати не лише судові рішення, а й касаційну скаргу, надаючи їй більш чітку правову форму, що відповідає повноваженням суду касаційної інстанції.

Однак через неоднозначність деяких положень цього Закону виникають різні підходи до його застосування як серед касаційних судів, так і всередині одного суду. Оскільки це нововведення, для уніфікації правових позицій необхідно більше часу і відповідної практики. Проблемою є й те, що при різному підході до процесуальних дій касаційний суд не може передати справу ані об'єднаній палаті касаційного суду, ані Великій палаті Верховного Суду, поза як перевірка касаційної скарги на відповідність вимогам процесуального закону та відкриття касаційного провадження є виключною компетенцією колегії суддів касаційного суду.

Важливо зазначити, що Закон набрав чинності з 08.02.2020 р. і не має зворотної сили. Тому він не застосовується до касаційних скарг, поданих до цієї дати (п. 2 Перехідних положень, згідно з яким касаційні скарги, подані до набрання чинності Законом, розглядаються за старими правилами). Це підтверджує і ч. 3 ст. 3 ЦПК, яка зазначає, що провадження у цивільних справах здійснюється згідно з законами, чинними на момент здійснення процесуальної дії [128].

Коротко розглянувши історію реформування, пропонуємо виділити сутність та поняття касаційних фільтрів. Н.В. Ткачук зазначає, що касаційні фільтри є необхідним механізмом, який визначає межі повноважень Верховного Суду, відокремлюючи касаційний перегляд як виняткову стадію судового процесу від загального провадження. Вони мають забезпечувати прозорість і справедливість, бути чіткими та зрозумілими для всіх учасників судового розгляду. Важливо щоб ці фільтри не містили надмірної кількості оціночних понять і не надавали суддям необмеженої дискреції ще на етапі вирішення питання про прийнятність скарги [129, С. 107].

Касаційні фільтри мають базуватися на засадах обґрунтованості та справедливості, забезпечуючи баланс між ефективністю судового процесу та дотриманням права на доступ до правосуддя і неупереджений судовий розгляд. Їх

функціонування не повинно створювати надмірних обмежень для учасників судового процесу. Концепція касаційних фільтрів передбачає запровадження низки процесуальних обмежень, зокрема виключення можливості касаційного оскарження рішень, ухвалених у спрощеному позовному провадженні в незначних за складністю справах, а також відмову у відкритті касаційного провадження у разі відсутності достатніх підстав для перегляду судового рішення. З метою зменшення кількості правових помилок було запроваджено інститут зразкових справ, а також удосконалено систему фільтрів касаційного оскарження. У перспективі для підвищення правової визначеності та узгодженості судової практики може бути застосований механізм преюдиційного запиту, що діє в правових системах держав Європейського Союзу [130, С. 89-91].

Негативні наслідки такого обмеження є доволі відчутними саме у сфері цивільного судочинства, адже воно найбільш тісно пов'язано із життям пересічного громадянина. У цивільному процесі термін «касаційні фільтри» позначає механізми чи перешкоди, що застосовуються під час касаційного оскарження судових рішень. Слово «касаційні» вказує на їхній зв'язок із касаційною інстанцією, а «фільтри» є умовами або критеріями, за якими відбираються справи для касаційного розгляду. До таких фільтрів можуть належати вимоги щодо обґрунтованості скарг, визначення компетенції суду, значущості справи, дотримання строків та інші елементи, що регулюють порядок касаційного оскарження [126, С. 158].

Касаційні фільтри – це законодавчо визначені обмеження, які регулюють доступ до касаційного суду, обмежуючи право на подачу касаційної скарги та її розгляд. У процесі встановлення критеріїв фільтрації цивільних справ для допуску до касаційного розгляду в національному законодавстві, зокрема в рамках останніх змін, законодавець враховував такі обмеження: звуження переліку судових рішень, які підлягають оскарженню, обмеження підстав для касаційного оскарження, а також обмеження ціни позову, що є характерним для країн німецько-австрійської правової традиції в контексті цивільного процесу [131].

Касаційні фільтри можна класифікувати на дві категорії відповідно до

вищезазначених критеріїв (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Категорії касаційних фільтрів

Категорія	Характеристика
1	2
Безумовні касаційні фільтри	категоричні обмеження, які повністю виключають можливість подачі касаційної скарги. У таких випадках ЦПК України прямо визначає, що рішення суду першої інстанції та постанови апеляційних судів не підлягають касаційному оскарженню, а у разі подання касаційної скарги вона повертається без розгляду (наприклад, коли справа розглядається за правилами спрощеного позовного провадження).
Умовні касаційні фільтри	обмеження, за яких касаційна скарга може бути допущена до розгляду лише за наявності певних умов. Це стосується, зокрема, підстав для касаційного оскарження, де наявність чи відсутність цих підстав може вплинути на можливість звернення до касаційного суду.

Джерело: [119, С. 84-87]

Безумовні касаційні фільтри – це категоричні обмеження, які унеможливають подачу касаційної скарги незалежно від обставин справи. Вони закріплені на рівні процесуального законодавства та передбачають випадки, коли рішення суду першої інстанції або постанова апеляційного суду не підлягають касаційному оскарженню. У таких ситуаціях касаційна скарга, навіть якщо вона подана, повертається без розгляду. Типовий приклад – справи, що розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження, де законодавець прямо встановив заборону касаційного перегляду з метою забезпечення оперативності судового розгляду. Іншим прикладом можуть бути рішення, що стосуються

незначних за сумою позовних вимог, які не мають суттєвого впливу на судову практику або правову визначеність [119, С. 84-87].

Умовні касаційні фільтри – це обмеження, за яких доступ до касаційного оскарження можливий лише за дотримання певних умов, визначених процесуальним законодавством. Вони діють як механізм відбору справ для касаційного перегляду, враховуючи їх правову значущість, складність або необхідність формування єдиної судової практики. Основними критеріями для подолання умовного фільтра є наявність суттєвого порушення норм матеріального або процесуального права, яке вплинуло на правильність судового рішення, а також необхідність забезпечення єдності судової практики. До таких фільтрів належать вимоги щодо обґрунтування касаційної скарги, доведення необхідності касаційного перегляду через наявність неоднакової судової практики, а також підтвердження, що справа має важливе значення для правозастосування або суспільного інтересу [119, С. 84-87].

Проблематика сучасних касаційних фільтрів у судовій системі України має як теоретичні, так і практичні аспекти, що впливають на ефективність здійснення правосуддя. Однією з основних проблем є відсутність у Цивільному процесуальному кодексі України законодавчого визначення поняття «касаційні фільтри», що створює правову невизначеність та ускладнює їх тлумачення. Відповідно призводить до неоднорідності судової практики, оскільки суди касаційної інстанції самостійно визначають критерії застосування фільтрів, що може спричиняти відмову у відкритті касаційного провадження навіть у справах, які мають значення для правозастосування.

Наступною проблемою вважаємо жорсткість умов допуску справ до касаційного перегляду, що обмежує доступ до правосуддя. Високі вимоги щодо обґрунтування підстав касаційного оскарження, зокрема необхідність доведення неправильного застосування норм матеріального або процесуального права, нерідко унеможливають касаційний перегляд навіть у випадках, коли рішення судів попередніх інстанцій є явно несправедливими або суперечать принципам правової визначеності. Призводить до ситуацій, коли формальне застосування

фільтрів стає перепорою для виправлення судових помилок [132, С. 152-153].

Існує проблема непослідовності у застосуванні касаційних фільтрів, оскільки критерії допуску до перегляду можуть змінюватися залежно від конкретного складу суду, що спричиняє нерівність у доступі до правосуддя, оскільки аналогічні справи можуть мати різний результат щодо відкриття касаційного провадження. Відсутність чіткої систематизації правових висновків Верховного Суду також ускладнює їх використання як підстави для касаційного оскарження, через те, що учасники процесу не завжди можуть достовірно оцінити перспективи звернення до касаційного суду.

Практичні аспекти проблематики касаційних фільтрів також включають питання судового збору, який може стати фінансовим бар'єром для подання касаційної скарги, особливо у справах соціального характеру. У зв'язку з тим, що відсутній механізм гнучкого підходу до визначення розміру збору залежно від значущості справи, це додатково обмежує доступ до касаційного перегляду [132, С. 152-153].

Тому, необхідність удосконалення механізму касаційних фільтрів є актуальною проблемою системи судоустрою України. Впровадження законодавчого визначення поняття, розширення підстав для касаційного перегляду, забезпечення прозорих і передбачуваних критеріїв застосування фільтрів, а також зменшення фінансових бар'єрів сприятиме більш ефективному та справедливому здійсненню правосуддя.

Відсутність чітко визначеного та вичерпного переліку підстав, за якими Верховний Суд може відступати від власних правових висновків, створює значні проблеми у правозастосуванні. Через те, що законодавство не містить детальних критеріїв, які б регламентували можливість зміни правових позицій, у судовій практиці виникають ситуації, коли аналогічні правовідносини тлумачаться по-різному залежно від суддівського розсуду. Це породжує ризик непослідовності судових рішень, що прямо суперечить принципу правової визначеності та передбачуваності судової практики. Наявність розбіжностей у підходах до схожих правовідносин призводить до того, що учасники судового процесу не можуть

достовірно оцінити перспективи розгляду справи у касаційній інстанції. Зміна правових позицій Верховного Суду без чітко визначених критеріїв породжує правову нестабільність, що ускладнює правозастосування та може сприяти зловживанням з боку судових органів. Відсутність єдиного підходу також створює додаткове навантаження на судову систему, оскільки учасники процесу змушені подавати нові скарги та заяви, намагаючись довести необхідність застосування тієї чи іншої правової позиції.

Невизначеність у відході від правових висновків Верховного Суду негативно впливає на доступ до правосуддя, оскільки громадяни та юридичні особи стикаються з ситуацією, коли їхні правові очікування можуть не відповідати фактичним судовим рішенням. Це суперечить принципу правової визначеності, закріпленому як у Конституції України, так і в міжнародних правових стандартах, зокрема у практиці Європейського суду з прав людини. Одним із ключових елементів верховенства права є стабільність судової практики, яка має забезпечувати однакове застосування норм права у подібних справах. Відсутність чітко врегульованого механізму перегляду правових позицій Верховного Суду підриває довіру до судової системи та створює правову невизначеність [132, С. 152-153].

Тому, необхідність законодавчого врегулювання підстав для відходу від правових висновків Верховного Суду є критично важливою для забезпечення єдності судової практики та дотримання принципу правової визначеності. Запровадження чітких критеріїв для зміни правових позицій дозволить зменшити ризик суб'єктивного підходу у правозастосуванні, сприятиме прозорості судового процесу та зміцненню довіри до судової влади.

Після загальної характеристики касаційних фільтрів, розглянемо їх більш детально.

Касаційні фільтри у цивільному процесуальному праві України становлять собою комплексний механізм регулювання доступу до касаційного перегляду судових рішень. Зміст фільтрів визначається нормативними положеннями ЦПК України, проте особливої уваги заслуговують саме ті касаційні фільтри, що

закріплені в ч. 2 ст. 389 ЦПК України та стосуються підстав касаційного оскарження судових рішень, ухвалених по суті спору. Аналіз підстав демонструє їх безпосередній зв'язок із концепцією правової визначеності та роллю Верховного Суду у формуванні єдиної судової практики. Частина 2 статті 389 ЦПК, що регулює процедуру касаційних фільтрів, була повністю оновлена новим Законом, збережено лише загальні положення, які існували в попередній редакції. З точки зору юридичної термінології, застосування терміну «виключно» є непотрібним для процесуального закону, який вже характеризується імперативним методом правового регулювання. Особливо це стосується визначення повноважень Верховного Суду, що є найвищим органом в системі судустрою України. Згідно з Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів», Верховний Суд зобов'язаний забезпечувати єдність судової практики. Тому, хоча Закон України «Про судоустрій і статус суддів» покладає на Верховний Суд обов'язок забезпечення єдності практики, інший Закон (зокрема процесуальні кодекси України) обмежує його повноваження у певних випадках щодо відкриття касаційного провадження.

Манойленко К. пропонує виокремити, що процесуальними кодексами визначено наступні «касаційні фільтри»:

1. Застосування судом норми права без урахування правової позиції Верховного Суду щодо її тлумачення у схожих правовідносинах.

2. Наявність обґрунтованої потреби у відступі від правового висновку Верховного Суду стосовно застосування відповідної норми права в аналогічних справах.

3. Відсутність усталеної правової позиції Верховного Суду щодо тлумачення та використання конкретної норми права у подібних правовідносинах.

4. Порушення судом норм процесуального законодавства, зокрема розгляд справи судом у неналежному складі або неналежна оцінка доказової бази [133].

Обмеження вимагають детального вивчення висновків Верховного Суду вже на стадії вирішення питання про подачу касаційної скарги.

Відповідно першою підставою для касаційного оскарження є застосування

апеляційним судом норми права без належного врахування висновку Верховного Суду щодо цієї норми в подібних правовідносинах, за винятком випадків, коли існує постанова Верховного Суду про відступлення від такого висновку. Підстава відображає основоположний принцип послідовності судової практики, яка є важливим елементом правової визначеності. Вона підкреслює обов'язковість правових висновків Верховного Суду для всіх судів нижчого рівня. Під час розгляду справ апеляційними судами часто виникають ситуації, коли ці суди можуть ігнорувати встановлені Верховним Судом правові позиції, що може призвести до суперечливих рішень і відсутності єдності в правозастосуванні. У такому контексті даний касаційний фільтр виконує роль гаранта стабільності та узгодженості правозастосування в межах судової системи України. Також забезпечує передбачуваність і прозорість судових рішень, що є важливим аспектом для учасників правовідносин. Врахування висновків Верховного Суду дозволяє уникнути правової невизначеності та сприяє створенню єдиного правового простору в Україні, де кожен суб'єкт правовідносин може орієнтуватися на сталі правові позиції, що забезпечують справедливий та однаковий підхід до вирішення схожих справ (п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК) [134].

Другою підставою для касаційного оскарження є наявність вмотивованого обґрунтування необхідності відступлення від висновку Верховного Суду щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, яке було викладене у постанові Верховного Суду і застосоване судом апеляційної інстанції у конкретному оскаржуваному рішенні. Підстава є важливою для розвитку судової практики та сприяє гнучкому тлумаченню правових норм, яке дозволяє адаптувати правозастосування до змінних суспільних, економічних і політичних умов. Залишаючи за судами можливість відступати від попередніх правових висновків, механізм дозволяє вдосконалювати правозастосування в умовах змінюваного соціального контексту та сприяє розвитку правової системи в цілому. Однак відступлення від висновків Верховного Суду має бути належно обґрунтованим і мотивованим, оскільки інакше це може призвести до непередбачуваних правових наслідків і зниження довіри до правосуддя. Така

можливість відступу від усталених правових позицій є інструментом, що забезпечує еволюційний розвиток правозастосування, що відповідає вимогам сучасних суспільних реалій, зберігаючи при цьому стабільність і послідовність у вирішенні правових спорів (п. 2 ч. 2 ст. 389 ЦПК) [134].

Третьою підставою для касаційного оскарження є відсутність висновку Верховного Суду щодо питання застосування норми права в подібних правовідносинах. Дане питання є важливим для заповнення прогалин у судовій практиці та реалізації правотлумачної функції Верховного Суду. Відсутність висновку Верховного Суду у конкретних правовідносинах може призвести до правової невизначеності, оскільки без чіткого орієнтиру щодо застосування норми права, суди нижчих інстанцій можуть вдаватися до власних тлумачень норм, що в свою чергу може спричинити суперечності в правозастосуванні. Касаційний фільтр на основі цієї підстави дозволяє залучати до розгляду в касаційному порядку справи, які мають принципову новизну в аспекті застосування правових норм. Сприяє формуванню всеохоплюючої системи правових висновків, що надаються Верховним Судом, і забезпечує сталий розвиток судової практики. За допомогою касаційного оскарження справ, у яких немає висновків Верховного Суду щодо застосування норм права в аналогічних правовідносинах, вдається здійснити більш глибоке роз'яснення правових норм, що забезпечує розвиток судової практики та підвищення правової визначеності (п. 3 ч. 2 ст. 389 ЦПК) [134].

Четвертою підставою є порушення судом норм процесуального права, що відповідно до положень ч. 1-3 ст. 411 ЦПК України є підставами для обов'язкового скасування судового рішення. Зазначена підстава не стосується безпосередньо правозастосування та єдності судової практики, а зосереджена на забезпеченні належного процесуального порядку. Порушення процесуальних норм може бути пов'язане з несанкціонованими відступами від встановлених процедурних правил, що у свою чергу порушує основні принципи справедливого судового розгляду, такі як право на захист, рівність сторін, право на справедливе і своєчасне судочинство. Касаційне оскарження за цією підставою дає можливість виправити істотні процесуальні помилки, допущені судами нижчих інстанцій, і забезпечити

правильне та законне застосування процесуальних норм. Це не тільки сприяє дотриманню законності, але й захищає права осіб, що звернулися до суду, тим самим підтримуючи авторитет судової системи та запобігаючи виникненню процесуальних зловживань (п. 4 ч. 2 ст. 389 ЦПК) [134].

Ключовими проблемами, що виникають у контексті апеляційного та касаційного оскарження, є особливості зазначення постанови Верховного Суду в рішеннях суду апеляційної інстанції та технічні аспекти застосування касаційних фільтрів. Законодавець не передбачає обов'язковості зазначення постанови Верховного Суду, а лише вимагає врахування його висновків, що є суттєвим для правильної правової трактовки. Невідображення постанови Верховного Суду в апеляційному рішенні не свідчить про неправильне застосування норм права, оскільки апеляційний суд може залишити рішення без змін або змінити мотиви, при цьому не порушуючи правову позицію Верховного Суду. Вказівка в касаційних скаргах про відсутність правового висновку Верховного Суду може призвести до відмови в розгляді скарги, адже судді Верховного Суду мають доступ до своїх правових висновків і враховують їх при ухваленні рішень.

Недоліком законодавчої техніки є відсутність згадки про суди першої інстанції, що ускладнює застосування касаційних фільтрів в процесуальних нюансах. Наприклад, якщо апеляційний суд не врахував постанову Верховного Суду, але залишив рішення правильним, то формально це не дає підстав для скасування рішення. Окрім того, відсутність офіційної систематизації правових висновків Верховного Суду ускладнює практичне застосування касаційного оскарження, оскільки відсутність чіткого класифікатора справ може призвести до неоднозначного застосування правових норм.

Технічні труднощі виникають через затримку в оприлюдненні судових рішень та можливість відступлення від раніше висловлених правових позицій після подачі касаційної скарги. Обставини порушують принцип легітимного очікування і можуть ставити в складне становище осіб, що подають касаційні скарги, оскільки їхні мотиви можуть не відповідати останнім змінам у правовій позиції Верховного Суду. Однією з основних проблемних питань у правозастосуванні нових

касаційних фільтрів є відсутність чіткого визначення терміну «правовий висновок» Верховного Суду в законі, а також відсутність вимог щодо форми його викладення. Згідно з ЦПК, правовий висновок повинна зазначати лише палата, об'єднана палата та ВП ВС, хоча більшість судових рішень ухвалюються колегіями суддів касаційного суду. Іншою складністю є питання відступлення Верховного Суду від своїх правових висновків, оскільки суд часто змінює свою позицію, не вказуючи на відступлення від попереднього висновку. Законодавець використовує термін «відступлення», хоча у практиці застосовується термін «уточнення», що не забороняється ЦПК. Відсутність чіткого визначення та переліку касаційних фільтрів може призвести до суб'єктивної оцінки кожної справи на стадії допуску до касації, що ускладнює реалізацію принципу верховенства права через незрозумілі оціночні чинники [128].

Таким чином, перші три з наведених підстав касаційного оскарження судових рішень безпосередньо пов'язані з правовими висновками Верховного Суду і відображають його ключову роль у формуванні єдиної правозастосовчої практики. Касаційні фільтри спрямовані на забезпечення правової визначеності, послідовності та передбачуваності судових рішень, а також на створення умов для розвитку та вдосконалення судової практики. Водночас вони слугують механізмом обмеження доступу до касаційного перегляду справ, що не мають принципового значення для формування єдиного підходу до застосування правових норм, і тим самим забезпечують ефективність функціонування Верховного Суду як найвищого судового органу в системі судоустрою України.

Для подання касаційної скарги у порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України, недостатньо лише обґрунтувати доводи щодо незаконності судового рішення. Необхідно також аргументувати відповідність скарги умовам, які визначені як «касаційні фільтри» у відповідних статтях процесуальних кодексів. Фільтри передбачають виняткові випадки, що уніфіковано закріплені в законодавстві, проте їхнє обґрунтування має низку специфічних особливостей.

Передусім, якщо підставою касаційного оскарження є ігнорування правового

висновку Верховного Суду щодо застосування норм права у схожих правовідносинах, слід чітко визначити та обґрунтувати позицію суду першої та/або апеляційної інстанції стосовно застосованої норми права. Важливо продемонструвати, що судові органи ухвалили рішення без урахування правової позиції Верховного Суду. Для цього необхідно вказати конкретний пункт, частину та статтю нормативного акта, які були використані в оскаржуваному рішенні, а також пояснити, яким чином суд витлумачив або застосував цю норму. При цьому слід уникати простого цитування судового рішення чи механічного перерахування правових норм, натомість необхідно аргументовано пояснити розбіжності у правозастосуванні.

По-друге, обґрунтування касаційної скарги має містити детальне та переконливе пояснення, чому застосування норм права в оскаржуваному рішенні є неправильним. Важливо не лише вказати на помилки суду, а й аргументувати, як саме ці норми слід було застосовувати відповідно до чинного законодавства та судової практики.

По-третє, необхідно прямо посилатися на відповідний висновок Верховного Суду, у якому міститься правова позиція щодо застосування цієї ж норми права у подібних правовідносинах, та довести, що цей висновок не був врахований у рішенні, яке оскаржується. При цьому важливо уникати формального цитування тієї частини постанови Верховного Суду, де наведено відповідні норми, а натомість слід надавати аргументовану правову позицію.

По-четверте, висновки Верховного Суду, на які посилається заявник, повинні відповідати критеріям, визначеним процесуальними кодексами та судовою практикою. Правова позиція Верховного Суду має бути чітко сформульованою, усталеною та застосованою у контексті аналогічних правовідносин [132, С. 154].

Тому, ефективне подання касаційної скарги вимагає не лише посилання на порушення норм матеріального чи процесуального права, а й детального обґрунтування відповідності скарги умовам, передбаченим касаційними фільтрами. У свою чергу сприяє забезпеченню правової визначеності та ефективному функціонуванню касаційного перегляду судових рішень.

Надалі нами пропонується проаналізувати норму ч. 3 ст. 389 ЦПК України, яка врегульовує питання, що не підлягають касаційному оскарженню:

1) рішення та ухвали суду першої інстанції, а також постанови й ухвали апеляційного суду у справах, що підлягають перегляду в апеляційному порядку Верховним Судом;

2) судові рішення у малозначних справах та у справах, де сума позову не перевищує 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, за винятком випадків, коли:

а) оскарження стосується принципового правового питання, важливого для формування єдиної судової практики;

б) особа, яка подає касаційну скаргу, відповідно до норм цього Кодексу не має можливості спростувати встановлені судом факти при розгляді іншої справи;

в) справа має значний суспільний інтерес або є надзвичайно важливою для учасника процесу, який ініціює касаційне оскарження;

г) суд першої інстанції помилково відніс справу до категорії малозначних [134].

Ключовим поняттям для розуміння «касаційних фільтрів» є «подібні правовідносини», що виникають на етапі визначення можливості подачі касаційної скарги. Для того, щоб зрозуміти, які саме правовідносини можна вважати подібними, слід звернути увагу на правові позиції Верховного Суду, в яких чітко визначено критерії подібності правовідносин у контексті касаційних фільтрів. Верховний Суд вказує, що правовідносини вважаються подібними, якщо між ними існують такі загальні риси, як однаковий предмет спору, підстави позову, зміст позовних вимог та фактичні обставини, які встановлені судом. Окрім цього, важливою умовою є те, щоб матеріально-правове регулювання спірних правовідносин було однаковим.

Такі висновки були детально викладені в низці постанов Верховного Суду, таких як рішення Великої Палати від 26 червня 2018 р. у справі № 2/1712/783/2011 [135], постанови від 04 липня 2018 р. у справі № 522/2732/16-ц [136], від 19 травня 2020 р. у справі № 910/719/19 [137] та від 23 червня 2020 р. у справі № 696/1693/15-

ц [138]. У зазначених рішеннях Верховний Суд акцентує увагу на необхідності ідентифікації правовідносин за вищезазначеними критеріями для вирішення питання про подачу касаційної скарги.

Прикладом застосування норм є розгляд справи № 904/4387/19, де ухвалою від 14 січня 2021 р. Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду (далі – КГС ВС) закрив касаційне провадження, зазначивши, що висновок щодо застосування норми права, на який посилався скаржник у своїй касаційній скарзі, не стосується подібних правовідносин. У даному випадку Верховний Суд дійшов такого висновку через різницю у предметі спору, підставах позову та змісті позовних вимог, а також через різні фактичні обставини справи, що визначили зміст спірних правовідносин та їх матеріально-правове регулювання. Такий підхід є основним у правозастосуванні касаційних фільтрів, оскільки визначення подібності правовідносин є необхідним для правильного застосування касаційної інстанції [139].

Однак Верховний Суд враховує, що надмірно формалізоване застосування «касаційних фільтрів» може порушити право на справедливий судовий розгляд і обмежити доступ до правосуддя.

У постанові від 21 грудня 2020 р. по справі № 910/14846/19 КГС ВС зазначив, що підстави для висновку про подібність правовідносин у цій справі та у справах, на які посилається скаржник для обґрунтування підстав касаційного оскарження, відсутні. Висновок вказує на важливість ретельного аналізу правовідносин та відповідних норм права при прийнятті рішення про відкриття касаційного провадження. КГС ВС, посилаючись на принцип верховенства права, звернув увагу, що при застосуванні «касаційних фільтрів» суд повинен враховувати не лише специфіку конкретних правовідносин, але й імперативність норм процесуального права, завдання та основні засади господарського судочинства, а також міжнародні правові стандарти, зокрема ст. 6 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Водночас у вказаній постанові суд підкреслив, що право на касаційне оскарження не є абсолютним, і процесуальні фільтри, встановлені законом, не повинні сприйматися як обмеження доступу до

правосуддя. Вони є необхідними для забезпечення єдності та сталість судової практики Верховного Суду, який має особливий статус як найвищий судовий орган в Україні.

Використання таких фільтрів передбачає оцінку справи не лише з формальної точки зору, а й з огляду на потребу забезпечення ефективності судового процесу. Право на доступ до правосуддя, хоча й є важливим, не є безумовним і може бути обмежено для досягнення важливих державних або суспільних цілей. Крім того, КГС ВС акцентував увагу на важливості аргументації підстав касаційного оскарження при подачі касаційної скарги. Під час оцінки питання про відкриття касаційного провадження суд може приймати рішення без витребування матеріалів справи. Це означає, що заява про касацію повинна бути максимально обґрунтованою та вказувати на наявність або відсутність правових висновків Верховного Суду у подібних правовідносинах, а також на правильне застосування цих висновків судами попередніх інстанцій.

Особливу увагу в контексті касаційного оскарження варто приділяти питанням, що стосуються відсутності правового висновку Верховного Суду у подібних правовідносинах. Відсутність чітко сформульованого правового висновку може стати підставою для відмови у відкритті касаційного провадження. Питання є важливим, оскільки касаційний суд має право не відкривати провадження, якщо правовий висновок, який був би застосований до конкретних обставин справи, відсутній або не є чітким і однозначним. Обмеження має важливе значення в контексті встановлення процесуальних фільтрів для доступу до касаційного оскарження. У разі, якщо в касаційній скарзі буде зазначено, що відповідного висновку немає, а насправді він існує, це може призвести до відмови в прийнятті скарги до розгляду, оскільки суд має право не приймати заяву на підставі неправильної інформації щодо наявності або відсутності такого висновку.

Отже, для забезпечення належного процесуального захисту прав і законних інтересів заявників, важливо, щоб у касаційній скарзі були чітко і детально викладені підстави для її подачі, а також перевірено наявність відповідних

правових висновків Верховного Суду. Це дозволить уникнути ситуації, коли скарга буде повернута або відмовлено в її прийнятті, що значно ускладнить процес доступу до правосуддя. Враховуючи це, заявник повинен особисто або через представника здійснити ретельну перевірку наявності відповідних правових висновків, а також їх відповідність актуальним правовим нормам та інтерпретаціям. В іншому випадку, навіть якщо такі висновки існують, але в заяві вони не будуть належно відображені, це може стати підставою для відмови в прийнятті касаційної скарги.

З цієї причини викладення конкретних підстав касаційного оскарження є обов'язковим елементом будь-якої касаційної скарги. Відсутність таких підстав в тексті скарги є серйозним порушенням процесуальних вимог, що призведе до її відмови в прийнятті або повернення заявнику. Хоча заявник може спробувати подати скаргу повторно, існує значний ризик того, що на момент її повторного подання строк для касаційного оскарження вже буде пропущений. Це значно ускладнює можливість ефективного захисту прав особи, оскільки строки на подачу касаційної скарги є обмеженими, і їх пропуск зазвичай має наслідком відмову в розгляді справи за порушення процесуальних строків [140].

Доступ до Верховного Суду в Україні значною мірою обмежений через майновий критерій, що регулюється розмірами прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Верховний Суд часто застосовує цей критерій виключно формально, без глибокого аналізу суті справи. Наприклад, якщо ціна позову не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму, то Верховний Суд відмовляє у відкритті касаційного провадження. Так, у ряді справ було ухвалено відмову через те, що ціна позову не досягала порогового значення, розрахованого на основі прожиткового мінімуму, встановленого на відповідний рік. Зокрема, у 2022 р. для ціни позову до 620 250 грн касаційний перегляд був неможливий, і в багатьох випадках це спричиняло відмову у задоволенні касаційних скарг, навіть при наявності важливих юридичних питань, що потребували перегляду. Пороговий критерій фактично визначає, яка сума є достатньо цінною для розгляду справи у Верховному Суді. Однак варто зазначити, що існують певні винятки з цього

правила, зокрема, можливість оскарження рішення у справах, де ціна позову не перевищує зазначеного порогу, якщо справа стосується важливого правового питання, що має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики або якщо справа має значний суспільний інтерес. Проте ці винятки є оціночними і не мають чіткого законодавчого визначення, що ускладнює практичне застосування цього інституту.

Така ситуація призводить до того, що Верховний Суд в окремих випадках відмовляє у розгляді навіть важливих справ, обґрунтовуючи це формальними майновими критеріями, не завжди враховуючи суть спору чи можливий вплив рішення на суспільство. Тому, навіть у випадках, коли справа має значний суспільний інтерес або виняткове значення для учасника, без чіткої оцінки та трактування оціночних понять, відмови можуть бути прийняті на підставі майнового критерію. Верховний Суд зазначає, що питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики, повинно бути визначено як головне для розвитку судової практики на певному етапі. Однак не завжди йому вдається чітко сформулювати це питання у своїх рішеннях. Аналогічно, визначення «значного суспільного інтересу» або «виняткового значення для учасника справи» є надто розпливчастими і залишають простір для суб'єктивних оцінок, що може призводити до неоднозначних рішень.

Таким чином, система касаційного оскарження в Україні, попри наявність теоретичних можливостей для перегляду рішень у важливих справах, на практиці зазнає значних обмежень через непрозорі критерії, які визначають доступ до Верховного Суду, що може порушувати принцип правової визначеності як складника верховенства права. Доступ до касаційного оскарження в практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України.

2.2 Доступ до касаційного оскарження в практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України

Доступність правосуддя слід розглядати як конституційний принцип

судового захисту прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, як гарантію швидкого та ефективного механізму досягнення в суді бажаного результату відновлення початкового положення, що існував до порушення суб'єктивних прав та інтересів [141, С. 49-50]. Принцип доступності правосуддя – основа концепції справедливого та належного правосуддя [142, С. 90].

Доступність правосуддя – сукупність елементів державної політики у сфері здійснення судової влади, спрямованих на усунення перешкод (як юридичного, політичного, так і технічного характеру), що ускладнюють або виключають можливість реалізувати громадянами та юридичними особами конституційне право на захист [143].

Сутність принципу доступності правосуддя виявляється у відсутності надмірних, необґрунтованих правових та практичних перешкод для звернення до суду та розгляду справ у суді [144].

Рішення ЄСПЛ, пов'язані з тлумаченням Конвенції, мають прецедентний характер. З урахуванням правових позицій ЄСПЛ, у тому числі щодо забезпечення права доступу до суду, повинна будуватися робота і щодо вдосконалення вітчизняного процесуального законодавства, і щодо формування адекватної правозастосовної практики, насамперед судової. Основним інструментом реалізації принципу доступності правосуддя є процесуальне законодавство. Особливо важливо, що воно тісно пов'язане із правозастосовною діяльністю.

Проблемні питання при доступі до права на судовий захист виникають ні тільки при зверненні до суду, а й у ході вже існуючого судового процесу. З цієї причини слід звертати увагу не лише на наявні перешкоди до порушення справи, а й на перешкоди, пов'язані з її продовженням, у тому числі під час оскарження судових актів. Однак було б помилкою вважати, що принцип доступності правосуддя має винятково процесуальне значення. Насамперед необхідно говорити про досудові бар'єри (перешкоди), що ускладнюють можливість звернутися до суду за захистом суб'єктивних прав. Подібні труднощі усуваються не лише юридичними способами (через процесуальне законодавство), а й іншими діями держави шляхом будівництва та реконструкції будівель судів, створення системи

безоплатної юридичної допомоги соціально незахищеним громадянам, запровадження позасудових примирних процедур.

Європейський Суд з прав людини вважає, що п. 1 ст. 6 Конвенції не повинен містити вичерпного переліку процесуальних гарантій для сторін судового розгляду, а має насамперед забезпечувати їхню реальну можливість ефективно користуватися правом на доступ до суду. Такі ключові характеристики судового процесу, як справедливість, відкритість і змагальність, втрачають своє значення, якщо саме право на судовий розгляд не забезпечене. Вказана стаття гарантує кожній особі можливість звернення до суду для вирішення спорів, що стосуються її цивільних прав та обов'язків. Під «правом на суд» розуміється не лише можливість ініціювати судовий процес у цивільних справах, а й ширший комплекс гарантій, що охоплює питання організації та складу суду, а також дотримання встановленої процедури розгляду справи [145].

Сьогодні право на доступ до суду визнається загальноприйнятою правовою нормою, хоча питання його змістового наповнення залишається предметом наукових дискусій. Однією з ключових теоретичних проблем є розмежування таких правових понять, як право на суд, право на судовий захист та право на справедливий судовий розгляд.

Європейський суд з прав людини у справі *Hornsby v. Greece* наголосив, що виконання судового рішення є невід'ємною частиною «судового розгляду» в розумінні статті 6 Конвенції. З цього випливає, що право на суд охоплює як доступ до правосуддя, так і гарантії справедливого розгляду справи. При цьому право доступу до суду, в найвужчому сенсі, означає можливість ініціювати судовий процес. Однак такий поділ є відносним, оскільки ефективна реалізація права доступу до суду неможлива без гарантій справедливого розгляду, і навпаки. У своїй практиці ЄСПЛ не розглядає ці права ізольовано, а трактує право доступу до суду як складову ширшого права на справедливий судовий процес.

За відсутності у п. 1 ст. 6 Конвенції положень про право доступу до суду ЄСПЛ змушений самотійно констатувати це право шляхом розширювального тлумачення права на справедливий судовий розгляд. Це поряд із тим, що Конвенція

встановлює лише мінімальний рівень процесуальних гарантій, забезпечувати який погодилися країни-учасниці. У національних правових системах цьому праву може надаватися й ширше значення.

Стосовно вітчизняної правової системи право доступу до суду можна розуміти як складову частину права на судовий захист, саме як процесуальну складову цього права, пов'язану з реалізацією права на судовий захист при зверненні до суду і в ході судового провадження [146].

Зміни, що стосуються Верховного Суду, відповідають сучасним міжнародним тенденціям, які спрямовані на обмеження його повноважень виключно розглядом справ, що мають високий рівень значущості. Підтверджується правовими позиціями Європейського суду з прав людини, зокрема у справі *Brualla Gomez de la Torre v. Spain* (no. 26737/95), де наголошено, що касаційна інстанція має концентрувати свою діяльність на розгляді справ, які становлять важливий суспільний інтерес, забезпечуючи уніфікацію судової практики та захист прав людини [147]. Такі зміни сприяють оптимізації судового навантаження та дозволяють Верховному Суду зосередитися на формуванні єдиної правозастосовної практики, перекладаючи розгляд менш значущих справ на суди першої та апеляційної інстанцій. Це також відповідає концепції «трирівневої юстиції», де Верховний Суд виступає переважно як орган, що забезпечує єдність судової практики, а не як чергова апеляційна інстанція для перегляду кожної справи. Разом із тим, зміни у касаційному провадженні не означають повного позбавлення осіб права на касаційне оскарження. Норми процесуальних кодексів передбачають можливість касаційного перегляду за наявності визначених умов. Зокрема, відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України [134], п. 2 ч. 3 ст. 287 ГПК України [148] та п. 2 ч. 5 ст. 328 КАСУ [149], касаційна скарга може бути допущена до розгляду, якщо справа має виняткове значення для розвитку права, необхідність забезпечення єдності судової практики або є важливою для суспільства. Таким чином, касаційні фільтри спрямовані не на обмеження доступу до правосуддя, а на його раціоналізацію, відповідно до європейських стандартів судочинства.

Запровадження подібних механізмів узгоджується з вимогами міжнародного

права, зокрема з положеннями ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд, але не встановлює абсолютного права на перегляд справи у касаційному порядку. Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що держави мають право встановлювати певні процесуальні обмеження щодо доступу до касації, якщо вони переслідують легітимну мету, таку як забезпечення ефективності судової системи, уникнення надмірного навантаження на касаційні суди та забезпечення правової визначеності [145].

Під час оцінки відповідності судової практики принципу правової визначеності, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини у рішенні *Iordan Iordanov and Others v. Bulgaria* (no. 23530/02) сформулював три ключові критерії, які мають бути враховані.

Перший критерій – наявність серйозних та тривалих розбіжностей у судовій практиці національних судів. Це означає, що випадкові чи поодинокі відхилення від загальної лінії тлумачення правових норм не можуть вважатися порушенням принципу правової визначеності. Однак якщо розбіжності є системними, тривають протягом значного часу та призводять до непередбачуваності судової практики, це свідчить про наявність проблеми. У контексті України такі ситуації виникають через неоднозначне застосування норм Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України, зокрема при визначенні підстав для касаційного оскарження (ст. 389 ЦПК України [134], ст. 287 ГПК України [148], ст. 328 КАС України [149]).

Другий критерій – наявність у національному законодавстві механізмів для вирішення судових розбіжностей. Європейський суд з прав людини наголошує, що держава має передбачити інструменти, які дозволяють забезпечити єдність судової практики. В Україні такими механізмами є висновки Верховного Суду, обов'язковість яких передбачена ст. 236 Господарського процесуального кодексу України [148], ст. 242 Кодексу адміністративного судочинства України [149] та ст.

263 Цивільного процесуального кодексу України [134]. Водночас, законодавство не містить вичерпного переліку підстав для відступу від таких висновків, що призводить до їх непослідовного застосування.

Третій критерій – ефективність застосування зазначених механізмів. ЄСПЛ аналізує, чи національні суди дійсно використовують передбачені правові інструменти для усунення суперечностей у судовій практиці. В Україні наявні проблеми з ефективністю цього механізму, оскільки відсутність чітких критеріїв для відступу від правових позицій Верховного Суду призводить до випадків, коли різні склади суддів формують протилежні висновки у схожих правовідносинах. Це підриває довіру до судової системи та суперечить принципу правової визначеності, що закріплений у рішенні ЄСПЛ *Beian v. Romania* (no. 30658/05), де Суд зазначив, що правова невизначеність може порушувати вимоги справедливого судового розгляду, якщо особа не може передбачити наслідки застосування правових норм у її справі [32].

Касаційна скарга є ключовим інструментом забезпечення доступу до правосуддя, оскільки дозволяє сторонам судового процесу оскаржити рішення судів нижчих інстанцій з метою виправлення можливих судових помилок та забезпечення єдності судової практики. Водночас встановлення процесуальних фільтрів касаційного оскарження та дискреційних повноважень суду щодо оцінки підстав для відкриття касаційного провадження значно звужує можливості осіб на судовий захист, що може суперечити міжнародним стандартам, закріпленим у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Обмеження доступу до касаційного суду в Україні стало предметом розгляду ЄСПЛ у справі *Berezovskiye v. Ukraine* (2019 p.), де було констатовано порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд вказав, що пункт 1 ст. 6 Конвенції гарантує кожній особі право на звернення до суду для вирішення спорів щодо її прав та обов'язків цивільного характеру. Хоча це право не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням, такі обмеження не повинні досягати рівня, за якого сутність права на доступ до суду буде підірвана. Аналогічний підхід був сформульований у справах *Найт-Ліман проти Швейцарії* та

Станєв проти Болгарії, де ЄСПЛ наголосив на тому, що будь-яке обмеження судового доступу має відповідати критеріям пропорційності та правової визначеності.

У контексті України існування оціночних критеріїв, які використовуються для визначення підстав касаційного оскарження (таких як «подібні правовідносини», «фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики», «значний суспільний інтерес» тощо), створює передумови для правової невизначеності та ризик дискреційного тлумачення судами питань, пов'язаних із допуском касаційної скарги до розгляду. Відсутність чітких критеріїв та механізмів перевірки правових висновків Верховного Суду може призводити до ситуацій, коли доступ особи до касаційного перегляду обмежується без належного обґрунтування, що суперечить принципу юридичної передбачуваності. Відповідно до практики ЄСПЛ, будь-які сумніви щодо правомірності обмеження доступу до суду мають тлумачитися на користь особи, а не держави. У рішенні у справі Шімецькі проти Хорватії (№ 15253/10 від 30 квітня 2014 року) Суд зазначив, що ризик будь-якої помилки державного органу повинен покладатися на саму державу, а не на зацікавлену особу, оскільки виправлення судових помилок є обов'язком держави, а не громадянина. В українському контексті це означає, що законодавче запровадження касаційних фільтрів не повинно перекладати відповідальність за юридичну визначеність та передбачуваність судових рішень на самих заявників, які звертаються до суду касаційної інстанції.

Практика Європейського суду з прав людини щодо застосування ст. 6 ЄКПЛ, яка регулює право на справедливий суд, стосовно касаційного перегляду (перегляду в третій інстанції) вказує на те, що основними концептами, які визначають організацію та процедуру касаційного перегляду судових актів, є принципи правової ефективності судового розгляду, правової визначеності, об'єктивної неупередженості та правової економії. Ці принципи можна умовно поділити на дві основні групи. Перша група включає правову ефективність і правову визначеність, що характеризують сутність судового розгляду та

забезпечують досягнення справедливості в судовому процесі, а друга група охоплює об'єктивну неупередженість і правову економію, які визначають форму реалізації основоположного принципу *res judicata*, що є фундаментом справедливого судочинства [145].

Принцип правової ефективності судового розгляду є однією з основних вимог до кожної судової процедури, включаючи касаційне провадження. Він передбачає, що судовий процес має бути таким, щоб забезпечити реальне виконання судового рішення, яке в свою чергу повинно бути обґрунтованим, швидким і результативним. Дозволяє сторонам конфлікту отримати справедливе правосуддя без зайвих затримок і втручань у стабільність уже винесених судових актів [145].

Правова визначеність, в свою чергу, передбачає встановлення чітких меж для оскарження судових рішень, зокрема в контексті касаційного перегляду. Важливим є те, що права сторін на оскарження не повинні створювати перешкод для виконання остаточного рішення суду. ЄСПЛ наголошує, що дозволяти сторонам домагатися перегляду судових рішень після того, як вони стали остаточними, може призвести до порушення правової визначеності і, відповідно, до підриву стабільності правового регулювання та ефективності виконання судових рішень. Таким чином, однією з основних умов для здійснення правосуддя є визначення чітких підстав для перегляду судових рішень, що виключають можливість їх безкінечного оскарження [145].

Згідно з європейським стандартом, підстави для перегляду судових рішень на кожному етапі процесу повинні бути різними, адже кожен етап має свою функцію. Наприклад, апеляція дозволяє переглядати судові рішення для усунення можливих помилок на етапі первинного розгляду, а касація є більше засобом забезпечення однаковості та стабільності правової практики на рівні вищих інстанцій. ЄСПЛ вказує, що якщо підстави для касаційного та апеляційного оскарження будуть однаковими, то це порушить принцип правової визначеності і створить передумови для порушення стабільності правового регулювання.

І, нарешті, стандарт правової визначеності означає, що одна і та ж судова

інстанція не може розглядати справу двічі у різних статусах, тобто той самий суд не може бути одночасно судом, що ухвалює рішення, і судом касаційної інстанції в одній і тій самій справі. У свою чергу, це впливає з принципу справедливості судового розгляду та підтримується в резолюціях Комітету міністрів Ради Європи, зокрема в Резолюції № Res DH (2006) 1, яка підкреслює необхідність забезпечення чіткої та стабільної судової практики, що гарантує правову впевненість учасників процесу.

Отже, можемо підсумувати, що в контексті касаційного перегляду, основними концептами, які визначають його організацію та здійснення, є принципи правової ефективності, правової визначеності, об'єктивної неупередженості та правової економії. Всі перелічені принципи взаємопов'язані та утворюють систему, яка гарантує стабільність та справедливість судового процесу, сприяючи досягненню балансу між правами осіб і необхідністю забезпечення ефективного правосуддя.

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Гарсія Манібардо проти Іспанії» наголошується, що порядок застосування ст. 6 Конвенції до апеляційних і касаційних судів має враховувати особливості процесуального регулювання відповідної правової системи. Важливим є те, що підхід до забезпечення права на справедливий суд у вищих судових інстанціях має визначатися не лише загальними стандартами Конвенції, а й нормами національного законодавства, а також специфічною роллю, яку відіграють касаційні суди в межах правової системи держави. Суд підкреслив, що функціонування касаційної інстанції передбачає можливість перегляду рішень нижчих судів за умови, що перегляд спрямований на забезпечення єдності правозастосування та усунення можливих порушень у тлумаченні норм права [151].

Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, ст. 6 Конвенції, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд, не містить зобов'язання для держав створювати апеляційні чи касаційні інстанції. Однак, якщо такі судові рівні передбачені національним законодавством, вони повинні функціонувати у спосіб, що

забезпечує реальний та ефективний доступ до правосуддя. У цьому контексті Суд наголошував, що гарантії ст. 6 Конвенції поширюються також на доступ до апеляційних та касаційних судів, що було підкреслено в рішенні у справі «Делкур проти Бельгії» (*Delcourt v. Belgium*) [152], заява № 2689/65, ухвалені 17 січня 1970 року (п. 25).

Аналогічну позицію Суд висловив і у рішенні від 11 жовтня 2001 року у справі «Гофман проти Німеччини» (*Hoffmann v. Germany*), заява № 34045/96 (п. 65) [153], вказавши, що будь-які процедурні механізми, які обмежують можливість доступу до вищих судових інстанцій, не повинні порушувати сутність права на справедливий судовий розгляд [154].

У рішенні у справі «Делкур проти Бельгії» Суд зазначив, що п. 1 ст. 6 Конвенції підлягає застосуванню навіть тоді, коли вищий суд розглядає виключно питання права, а не фактичні обставини справи. Означає, що, навіть якщо касаційна інстанція обмежується повноваженнями щодо скасування або підтвердження рішення суду нижчої інстанції без ухвалення нового рішення по суті, гарантії ст. 6 Конвенції все одно мають застосовуватися. Проте, Суд наголошує, що сама по собі стаття не передбачає безумовного права на касаційний перегляд або перегляд у вищій судовій інстанції. Вона підлягає застосуванню лише у тому випадку, коли внутрішнє законодавство країни-члена Ради Європи передбачає відповідне право на оскарження. У зв'язку з цим Суд зазначив, що якщо держава впроваджує систему апеляційного або касаційного перегляду, вона повинна гарантувати дотримання всіх фундаментальних гарантій, передбачених ст. 6 Конвенції. Особа, яка звертається до суду вищої інстанції, повинна мати можливість скористатися всіма основними принципами справедливого судового розгляду, включаючи доступ до правової допомоги, забезпечення обґрунтованості рішення та можливість бути почутою [152].

ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що хоча держави мають певну свободу в регулюванні доступу до касаційного перегляду, встановлені обмеження не можуть порушувати саму сутність права доступу до суду. Будь-яке обмеження в цьому контексті має бути виправданим, переслідувати легітимну мету та

відповідати принципу пропорційності. Інакше кажучи, воно має бути необхідним у демократичному суспільстві та не створювати надмірних перешкод у доступі до правосуддя. Суд аналізував пропорційність обмежень у ряді справ і наголошував на тому, що право на судовий перегляд не може бути зведене до формальності, яка позбавляє осіб реальної можливості захисту своїх прав.

У своїй практиці ЄСПЛ підтверджує, що касаційний перегляд є важливим механізмом забезпечення правової визначеності та справедливого правосуддя. Однак його запровадження та обсяг мають відповідати як національним правовим особливостям, так і загальним стандартам Конвенції. Держава, яка створює механізми перегляду судових рішень у вищих інстанціях, повинна забезпечити дотримання ключових гарантій, закріплених у ст. 6 Конвенції, а також дотримуватися принципу пропорційності при встановленні можливих обмежень щодо доступу до касаційного оскарження [145].

ЄСПЛ підкреслює, що хоча п. 1 ст. 6 Конвенції не гарантує право на касаційне оскарження («третій перегляд»), якщо національне законодавство передбачає такий механізм, то зазначена стаття поширюється і на касаційні процедури. Це стосується тих випадків, коли такі провадження впливають на визначення кримінальної відповідальності особи або її цивільних прав і обов'язків (рішення у справах «Reichman v. France», заява № 50147/11, п. 29 [155]; «Maresti v. Croatia», заява № 55759/07, п. 33 [156]; «Delcourt v. Belgium», заява № 2689/65, п. 25 [152]). ЄСПЛ також зазначає, що застосування п. 1 ст. 6 Конвенції до касаційного провадження залежить від особливостей національної судової системи, структури процесуального регулювання та ролі конкретного суду у правовій системі держави (рішення у справах «Júlíus Þór Sigurþórsson v. Iceland», заява № 38797/17, п. 32 [157]; «Styrmir Þór Bragason v. Iceland», заява № 36292/14, п. 63 [158]).

Оцінюючи питання про відповідність касаційного оскарження вимогам ст. 6 Конвенції, ЄСПЛ звертає увагу на особливий статус судів касаційної інстанції в національних правових системах держав-членів. Водночас відповідно до Рекомендації № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи від 7 лютого 1995 р.

«щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах», державам рекомендовано визначити обмеження щодо апеляційного та касаційного перегляду для запобігання зловживанням системою оскарження. Відповідно до ст. 7 цієї Рекомендації передбачено можливість подання скарги до суду третьої інстанції яка має бути обгрунтованою. Зокрема, оскарження може стосуватися лише справ, які мають значний вплив на розвиток правової системи або забезпечують єдність судової практики [159]. Також у Рекомендації № R (95) 5 передбачено, що держави можуть запроваджувати механізми, які дозволяють касаційним судам розглядати певні категорії справ безпосередньо, зокрема через попереднє рішення або процедуру оминання апеляційної інстанції. Такі механізми можуть бути особливо ефективними у справах, де касаційне оскарження є неминучим. У випадках, коли держава не використовує систему попереднього дозволу на подання касаційної скарги, законодавство може містити положення, які обмежують кількість справ, що підлягають касаційному перегляду. Це може реалізовуватися шляхом встановлення конкретних критеріїв для допуску касаційної скарги або шляхом скороченого розгляду, який дозволяє суду третьої інстанції відхилити скаргу без детального розгляду по суті. У свою чергу, представлення нових доказів та фактів на цьому етапі провадження загалом не допускається [159].

Європейський суд з прав людини у своїй практиці сформулював важливі правові позиції щодо функціонування інституту касаційного оскарження, які мають фундаментальне значення для розуміння його природи та меж застосування. Хоча п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод безпосередньо не закріплює право на касаційне оскарження судових рішень («третій перегляд»), ЄСПЛ послідовно відстоює позицію, згідно з якою у випадках, коли національне законодавство передбачає таку можливість, гарантії справедливого судового розгляду поширюються і на касаційне провадження. Обсяг застосування п. 1 ст. 6 Конвенції визначається тим, наскільки це провадження стосується «визначення» кримінальної відповідальності особи або її «цивільних прав та обов'язків», як це було встановлено у рішеннях у справах «Gelfmann v.

France», «Maresti v. Croatia»,
«Delcourt v. Belgium».

Особливої уваги заслуговує позиція ЄСПЛ щодо диференційованого підходу до застосування п. 1 ст. 6 Конвенції до проваджень після апеляційного оскарження, включаючи провадження у вищих судових інстанціях. Суд наголошує, що спосіб застосування гарантій справедливого судового розгляду на цій стадії залежить від особливостей конкретної національної системи судочинства. При цьому необхідно враховувати всю сукупність процесуальної системи в національному правовому порядку та роль відповідного суду в цій системі. Така позиція знайшла своє відображення у рішеннях у справах: «Júlíus Þór Sigurðsson проти Ісландії», «Styrmir Þór Bragason проти Ісландії», «Lazu проти Республіки Молдова», «Hermi проти Італії», «Sigurðsson Arnarsson проти Ісландії», «Botten проти Норвегії», «Andrejeva проти Латвії», «Levages Prestations Services проти Франції», «Annoni di Gussola та інші проти Франції».

При вирішенні питання про наявність порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у випадках недопуску скарги до касаційного розгляду, ЄСПЛ акцентує увагу на необхідності врахування особливого статусу вищих судових інстанцій (судів касаційної інстанції) відповідно до національного законодавства держав-членів. Зазначений підхід відображає визнання Судом специфічної ролі касаційних судів у національних правових системах та обґрунтованості запровадження певних обмежень доступу до касаційного оскарження з метою забезпечення ефективності функціонування судової системи [145].

Таким чином, аналіз практики ЄСПЛ та рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи свідчить про визнання на європейському рівні правомірності запровадження певних обмежень (фільтрів) доступу до касаційного оскарження. Такі обмеження мають на меті забезпечення ефективного функціонування судів касаційної інстанції та зосередження їхньої діяльності на вирішенні справ, що мають принципове значення для формування єдиної судової практики та розвитку правової системи. При цьому важливо, щоб такі обмеження не порушували сутності права на судовий захист та враховували особливості національної судової

системи, забезпечуючи баланс між публічними інтересами ефективного правосуддя та приватними інтересами учасників судового провадження.

Перед дослідженням практики Конституційного Суду України, звертаємо увагу, що касаційному оскарженню підлягають судові постанови, що набрали законної сили. Законна сила судового рішення, являючи собою особливу якість постановленого у справі судового рішення, виявляється у обов'язковості, незаперечності, винятковості, преюдиційності та здійсненності судового рішення.

Зважаючи на це на касаційну інстанцію покладається особливе завдання – оцінити з погляду матеріального та процесуального закону судовий акт, винесений судом нижчої інстанції, та можливість реалізації перелічених вище властивостей судового рішення, обумовлених набранням його законної сили.

Право на оскарження судових рішень в апеляційних та касаційних інстанціях є важливою складовою конституційного права на доступ до судового захисту. Це право забезпечується основними принципами судочинства, закріпленими Конституцією України, що застосовуються до всіх видів судових процесів та судових органів, включаючи право на апеляційне та касаційне оскарження, яке гарантовано, за винятком випадків, прямо передбачених законом (п. 8 ч. 3 ст. 129 КУ). Конституційний принцип, що забезпечує можливість апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, гарантує право особи звернутися до суду з відповідною скаргою в установленому порядку, якщо тільки закон не встановлює спеціальних обмежень щодо такого оскарження [160]. Конституція України не передбачає безумовного права на касаційне оскарження всіх судових рішень. Відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, таке право гарантується лише у визначених законом випадках, що належить до компетенції Верховної Ради України [161]. Основний Закон встановлює диференційований підхід до касаційного перегляду, визначаючи його як можливість, а не абсолютне право, на відміну від апеляційного перегляду, який є обов'язковим. Таким чином, положення Кодексу, що передбачають обмеження касаційного перегляду, відповідають принципам судочинства та не порушують конституційних гарантій рівності учасників адміністративного провадження, визначених ч. 1 та 2 ст. 24 Конституції

України [162].

У Рішенні Конституційного Суду України № 9-рп/12 від 12 квітня 2012 р. зазначено, що жодна особа не може бути позбавлена чи обмежена у праві на доступ до правосуддя. Це право є одним з основоположних елементів правової системи і включає в себе не лише можливість ініціювати судовий розгляд, але й право брати безпосередню участь у судовому процесі. Це положення підкреслює важливість забезпечення доступу до правосуддя для кожного, адже без можливості звернення до суду особа позбавляється важливої гарантії захисту своїх прав та інтересів. Таким чином, доступ до правосуддя є не тільки правом, а й фундаментальною умовою для захисту прав і свобод громадян [163].

У Рішенні Конституційного Суду України № 11-рп/12 від 25 квітня 2012 року було сформульовано важливий правовий підхід, згідно з яким можливість перегляду судових рішень в апеляційному та касаційному порядку є невід'ємною складовою конституційного права особи на судовий захист. Наявність цього механізму відіграє ключову роль у забезпеченні справедливості правосуддя, оскільки дозволяє здійснювати перевірку законності та обґрунтованості рішень, ухвалених судами нижчих інстанцій. Конституційний Суд України наголосив, що таке право ґрунтується на фундаментальних принципах судочинства, закріплених у Конституції України, і є обов'язковим для дотримання всіма судовими інстанціями. Це конституційне положення надає можливість подання апеляційної чи касаційної скарги, за винятком випадків, коли законом прямо передбачено обмеження такої можливості та гарантує стабільність правосуддя, одночасно надаючи учасникам процесу важливі механізми для виправлення помилок, які могли бути допущені судами нижчих інстанцій [164].

У Рішенні Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 р. № 11-рп/2007 також підкреслюється важливість можливості перегляду судових рішень у апеляційному та касаційному порядку як одного з основних механізмів реалізації права особи на судовий захист. Перегляд судових рішень вищими інстанціями має на меті відновлення порушених прав та законних інтересів осіб, тим самим сприяючи забезпеченню справедливості в судовому процесі. Конституційний Суд

наголошує, що механізм перегляду в апеляційному та касаційному порядку є необхідним для забезпечення належного правосуддя, оскільки дозволяє виправити помилки, допущені нижчими судами, а також запобігти несправедливим та незаконним рішенням. Таким чином, право на перегляд судових рішень є важливою гарантією, що забезпечує дотримання прав людини та принципів справедливості у судовій системі [165].

У Рішенні від 08 квітня 2015 р. № 3-рп/2015 Конституційний Суд України підкреслив, що право на судовий захист включає в себе можливість оскарження судових рішень на рівні апеляції та касації та є однією з фундаментальних конституційних гарантій, яке спрямовано на забезпечення реалізації інших прав і свобод, а також на захист від незаконних або помилкових судових рішень. Конституційний Суд України зазначив, що при визначенні судоустрою та правил судочинства Верховна Рада України має забезпечити такий рівень інстанційного перегляду судових рішень, який гарантуватиме ефективний судовий захист прав учасників судового процесу [166].

Право на доступ до правосуддя є одним із основних прав людини, яке закріплене у міжнародних правових актах та Конституції України. Однак, це право не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням з боку держави. Такі обмеження повинні бути ретельно збалансованими, щоб не порушувати основний принцип доступу до правосуддя, тобто реальної можливості особи звернутися до суду для оскарження неправомірних рішень. Важливо, щоб будь-які обмеження відповідали таким вимогам, як практичність та ефективність, і не створювали штучних бар'єрів, які б ускладнювали або позбавляли людей можливості реалізувати своє право на справедливий суд.

Законність та обґрунтованість судових рішень є невід'ємною частиною правосуддя, і вони мають ґрунтуватися на нормах матеріального та процесуального права. Судді повинні враховувати не лише конкретні правові норми, але й правові висновки Верховного Суду, що є вищим органом правосуддя в Україні. Дозволяє забезпечити єдність судової практики та справедливості рішень. Саме тому норми, які регламентують порядок звернення до касаційної інстанції, повинні бути чітко

визначеними та позбавленими будь-яких оціночних категорій. У такий спосіб забезпечується правова визначеність, що є важливим елементом справедливого судового процесу.

Критерії касаційного перегляду повинні бути спрямовані на забезпечення балансу між інтересами приватних осіб, які є сторонами процесу, та публічними інтересами, пов'язаними з належним функціонуванням судової системи в цілому. Враховуючи, що касаційний перегляд є важливим етапом у забезпеченні справедливості, його критерії повинні бути розроблені так, щоб зберігати можливість оскарження рішень у разі наявності серйозних порушень, але водночас не створювати зловживань та не перевантажувати суди без необхідності.

В Україні важливо, щоб доступ до суду визначався не лише фінансовими можливостями учасників процесу, але й суттю самого правового спору та його значущістю для правової системи. Ця теза підтверджується рішенням Конституційного Суду України від 20 січня 2025 р. № 2-р(II)/2025, в якому зазначено, що право на звернення до суду має бути забезпечено незалежно від фінансових можливостей особи, якщо йдеться про важливі правові питання, що стосуються прав і свобод людини. Тому державні органи повинні забезпечити доступність правосуддя для всіх, незалежно від соціального чи економічного становища учасників судового процесу [167].

Заслуговує на увагу окрема (розбіжна) думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. відносно рішення від 20 січня 2025 р. № 2-р(II)/2025. Зокрема суддя відзначив: «....не можна припустити, що конституцієдавець зробив зазначене, не розуміючи наслідків. Він виокремив касаційне оскарження поза межі обсягу права на судовий захист з чіткою метою, яка полягає у посиленні конституційних гарантій апеляційного перегляду.....Тож законодавець у цьому випадку отримав широкий розсуд на реалізацію бланкетної конституційної норми. Однак цей розсуд не є абсолютним і, відповідно, законодавче регулювання з цього питання має втілювати конституційні цінності. Тому це питання може стати предметом конституційного контролю Суду як органу конституційного судочинства не у зв'язку з правом на судовий захист (стаття 55 Основного Закону України), а,

наприклад, у зв'язку з невіднесенням заборони дискримінації, вимог верховенства права чи інших основоположних принципів об'єктивного конституційного правопорядку» [168].

Лемак В.В., з посиланням на рішення Конституційного Суду України від 22.11.2023 року № 10-р(П)/2023 далі підкреслює, що Верховний Суд, як суд касаційної інстанції, має виконувати повноваження щодо усунення порушень норм матеріального та/або процесуального права, виправлення судових помилок і недоліків, а не нового розгляду справи та нівелювання ролі судів першої та апеляційної інстанцій у чиненні правосуддя та роз'язання цивільних спорів.....мова у випадку з касаційним оскарженням ідеться про надзвичайний засіб перевірки правильності застосування права, а не звернення про повноцінний судовий розгляд справи, оскільки на момент подання касаційної скарги особа вже має остаточне судове рішення, яке завершило судовий розгляд її справи. Це називається *res judicata*, і саме верховенство права (правовладдя), зокрема юридична визначеність як його складник, вимагає поваги до кінцевого рішення у справі. Оскарження остаточного судового рішення, безумовно, є надзвичайним засобом, який не може бути масово застосовуваним.

Слід відмітити, що рішення Конституційного Суду України від 22.11.2023 року № 10-р(П)/2023 стосується питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України Київ (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах). Воно є цікавим з огляду на те, що Конституційний Суд України вказав, що припис пункту 2 частини третьої статті 389 Кодексу, що встановлює один із «фільтрів» для касаційного перегляду судових рішень, ухвалених судами першої та апеляційної інстанцій, - визнання справи малозначною - є зрозумілим за змістом та передбачуваним за наслідками застосування. Зазначений припис Кодексу має правомірну мету - дотримання принципу остаточності судового рішення (*res judicata*) як одного з аспектів вимоги юридичної визначеності. [169].

Підхід Лемака В.В. є слушним з позиції захисту конституційного судового

устрою та розуміння Верховного Суду як суду права із особливими повноваженнями. Разом із цим, вважаємо це твердження дещо суперечливим, адже у конституційній скарзі Петра Конторського піднімається питання більш глибоке. Захист прав людини, у тому числі право на доступ до правосуддя із можливістю отримати правосудне рішення, не може бути обмежене в такий спосіб, що порушує саму суть права. Це право є більш фундаментальним ніж просто юридичний принцип. Ставка судового збору повинна бути розумною і пропорційною. Разом із високою ставкою збору проблемою доступу до касації є високий майновий поріг ціни позову, яка є змінною та залежить від змінного елементу - мінімального прожиткового мінімуму.

Навряд чи це є дотриманням основоположної складової верховенства права - а саме принципу юридичної визначеності.

Вважаємо, що Конституційний Суд України в рішенні від 20 січня 2025 р. № 2-р(П)/2025 дотримався виваженої позиції та вирішував справу за підходом (механізмом) вирішення справ щодо питання на доступ до правосуддя сформульованим у практиці ЄСПЛ. Право на доступ до правосуддя розглядалось як абстрактне, і на противагу ставилися обмеження цього права, які в свою чергу вже розглядались з позиції пропорційності та домірності.

Як узагальнив суддя Конституційного Суду України О.Первомайський у своїй окремій (збіжній) думці відносно рішення від 20 січня 2025 р. № 2-р(П)/2025: «Тобто закон має містити такий порядок визначення ставки судового збору за подання касаційної скарги, щоби розмір судового збору, який має сплатити сторона цивільної справи, був домірним для будь-якого касатора, а не лише для тих касаторів, у яких є майнові труднощі з його оплатою, або для тих осіб, які з огляду на гідний рівень свого майнового забезпечення взагалі не мають проблем з оплатою судового збору навіть у тих випадках, коли він є значним.....Правосуддя є однією з функцій держави, а тому спроби запровадити госпрозрахункову модель фінансування судів, створених державою, та/або трансформувати їх у «комерційні арбітражі» є наслідком конституційної неосвіченості» [170].

Проблема доступу до касаційного суду в Україні та розміру судового збору є

важливою темою в контексті забезпечення конституційних прав громадян на судовий захист. В умовах, коли ставка судового збору значно перевищує фінансові можливості громадян, виникає питання про відповідність цього механізму принципу доступності правосуддя, закріпленого Конституцією України. Зокрема, велика частина судових витрат може стати перешкодою для осіб, які хочуть звернутися до касаційної інстанції, якщо сума збору не враховує їх майновий стан.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях розглядав це питання, зазначаючи, що судовий збір у деяких випадках може становити суттєву фінансову перепону для доступу до касації. Зокрема, у випадку, коли сума збору перевищує значну частину річного доходу особи. Однак при цьому не завжди враховується наявність механізмів, які повинні забезпечувати можливість звільнення від сплати збору для осіб, які знаходяться в складному фінансовому становищі [167].

Особливу увагу викликає застосування судом фактичних даних про доходи особи та порівняння розміру судового збору із сукупним прожитковим мінімумом, що, може призводити до надмірного драматизування ситуації. Питання особливо актуальне для розуміння ролі суду в межах його конституційних повноважень, адже такі факти, як майновий стан особи, мають бути предметом перевірки, але не завжди є доцільними для вирішення конституційних питань.

Також варто зазначити, що проблема доступу до касаційного суду в Україні може бути порівняна з іншими країнами, де статистика розгляду справ вищими судами свідчить про більшу доступність касаційних інстанцій, незважаючи на більшу кількість населення. У цьому контексті важливо розуміти, чи не обмежує існуючий механізм судового збору можливості доступу до правосуддя, і чи здатен суд забезпечити належний баланс між фінансовими вимогами та правами осіб на справедливий судовий розгляд. До прикладу, у Республіці Хорватія порогова сума для подання позову до Верховного Суду визначається за формулою $x = 250 * y$, де x – мінімальна вартість спору, що дозволяє звернення до найвищої судової інстанції, а y – встановлений на 1 січня кожного року прожитковий мінімум для працездатних осіб. Рівняння демонструє лінійну залежність: із підвищенням рівня прожиткового мінімуму відповідно зростає й порогова сума позову. Такий підхід є показовим,

оскільки змінною у цьому розрахунку є саме величина у. Наприклад, у 2018 р. прожитковий мінімум складав 1762 грн, що відповідало пороговій сумі 440 500 грн, у 2022 р. – 2481 грн (620 250 грн відповідно), у 2023 р. – 2684 грн (671 000 грн), а у 2024 р. – 3028 грн (757 000 грн). Відповідно тенденція свідчить про те, що значна частина справ втрачає можливість касаційного перегляду у Верховному Суді.

Тому, надмірний судовий збір у поєднанні з нечіткими критеріями доступу до касаційного оскарження, які містять оціночні поняття, фактично обмежує реалізацію права на правосуддя. Обмеження, в свою чергу, підриває ефективність судової системи, зокрема Верховного Суду, як інстанції, що повинна забезпечувати єдність судової практики та правовий порядок. Замість того, щоб забезпечувати доступ громадян до правосуддя та сприяти об'єктивному вирішенню справ, це може призвести до перетворення Верховного Суду на закриту для громадян структуру. Такий підхід суперечить конституційним принципам необхідності та співмірності, оскільки безпідставно обмежує можливості осіб на звернення до касаційної інстанції через надмірно високий судовий збір або неясні критерії для подачі касаційної скарги.

Можливість інстанційного оскарження є одним із найважливіших механізмів судового захисту прав і свобод людини. Оскарження судових рішень у апеляційній та касаційній інстанціях надає перспективу виправити судові помилки, забезпечити справедливий розгляд справи та відновити порушені права. Воно є основним засобом досягнення балансу між принципами правової визначеності і доступності правосуддя, сприяючи таким чином підвищенню довіри суспільства до судової системи. Без змоги подати апеляційну чи касаційну скаргу, судова система не може гарантувати, що всі випадки будуть розглянуті об'єктивно, справедливо і відповідно до закону, що є основою правосуддя [171, С. 135].

Ефективність інстанційного оскарження безпосередньо залежить від чітких і передбачуваних правових норм, що забезпечують доступ до правосуддя та захист прав людини. Належне правове регулювання має забезпечити не лише прозорість та передбачуваність механізму оскарження, але й гарантувати, що він буде доступний для всіх осіб без невиправданих обмежень, таких як надмірно високий

судовий збір. Якщо законодавство дозволяє зловживання правом на оскарження або створює механізм, який є формальним і неефективним, то судовий захист втрачає свою реальну значущість. У таких випадках особа не має реальної можливості домогтися справедливого розв'язання своєї справи, що прямо суперечить принципу верховенства права та порушує міжнародні зобов'язання держави щодо захисту прав людини [172, С. 69-70].

Тому, ефективна система перегляду судових рішень є запорукою дотримання правових гарантій, забезпечення законності судочинства та зміцнення авторитету судової влади. Недосконале правове регулювання або відсутність реальних механізмів оскарження може спричинити ілюзорність такого засобу правового захисту, що, у свою чергу, підриває довіру громадян до судової системи та правосуддя в цілому.

Отже, дослідивши практику доступу до касаційного оскарження сформульовану ЄСПЛ та КСУ констатуємо наступне. ЄСПЛ розглядає доступ до касаційного оскарження крізь призму ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд. У своїй практиці ЄСПЛ наголошує, що:

- касаційне оскарження не є обов'язковим елементом права на суд, але якщо воно передбачено національним законодавством, воно повинно відповідати вимогам доступності, передбачуваності та ефективності;

- відмова в доступі до касаційного розгляду має бути обґрунтованою, а запроваджені обмеження не повинні бути надмірними чи довільними (рішення у справах *Levages Prestations Services v. France*, *Zubac v. Croatia*);

- держава має право встановлювати певні процесуальні вимоги для доступу до касаційного провадження, однак вони не можуть бути настільки суворими, щоб позбавити особу реального доступу до правосуддя (*Kreuz v. Poland*).

Конституційний Суд України у своїх рішеннях розглядає касаційне оскарження як важливий механізм забезпечення права на судовий захист, відповідно до ст. 55 Конституції України. Основні підходи КСУ до цього питання включають:

– принцип доступності правосуддя (обмеження доступу до касаційного оскарження мають бути виправданими та відповідати конституційним стандартам);

– правова визначеність та передбачуваність (процесуальні норми щодо касаційного оскарження мають бути чіткими, зрозумілими та не створювати надмірних перепон для реалізації права на судовий захист);

– захист права на справедливий суд (Конституційний Суд неодноразово наголошував, що зміни у процесуальному законодавстві не повинні ускладнювати доступ до касаційного перегляду настільки, щоб це фактично нівелювало право на судовий захист).

Підходи Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України до касаційного оскарження мають як спільні риси, так і відмінності. Обидва органи наголошують на важливості забезпечення ефективного судового захисту, проте їхні оцінки мають різні акценти. ЄСПЛ розглядає касаційне оскарження у контексті права на справедливий суд, закріпленого в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Він не вимагає обов’язкового запровадження касації, але якщо вона передбачена національним законодавством, її доступність і ефективність мають бути гарантовані.

Натомість Конституційний Суд України аналізує питання касаційного перегляду з позиції конституційних гарантій права на судовий захист, встановлених у ст. 55 Конституції України. Він наголошує на необхідності чітких процесуальних норм, що забезпечують передбачуваність і доступність касаційного провадження.

У таблиці 2.2 нижче представлено основні спільні та відмінні риси підходів ЄСПЛ і КСУ до касаційного оскарження.

Таблиця 2.2

Спільні та відмінні підходи ЄСПЛ і КСУ

Критерій	ЄСПЛ	КСУ
1	2	3

Обов'язковість касації	Не є обов'язковою, але якщо передбачена законом – має бути доступною та ефективною	Вважається важливим елементом права на судовий захист
Процесуальні вимоги	Можуть бути встановлені державою, але не повинні надмірно обмежувати доступ	Повинні бути чіткими, обґрунтованими та не порушувати права особи
Оцінка обмежень	Аналізує, чи не створюють вони непропорційних перепон	Вимагає, щоб обмеження відповідали принципу правової визначеності
Конституційний контроль	ЄСПЛ оцінює відповідність національного законодавства Конвенції	КСУ оцінює відповідність національних норм Конституції України

Таким чином, підходи ЄСПЛ та КСУ до касаційного оскарження є взаємодоповнюючими: ЄСПЛ зосереджується на відповідності міжнародним стандартам, а КСУ – на конституційних гарантіях. Обидва органи наголошують на необхідності забезпечення реального доступу до касаційного перегляду без створення штучних процесуальних бар'єрів.

2.3. Касаційна скарга та конституційна скарга у контексті доступу до правосуддя.

Не буде зайвим на початку ще раз підкреслити юридичний зв'язок між цивільним судочинством та конституційним провадженням. Так, І.Е. Берестова вказує на наявність нормативно-корегувального взаємозв'язку, що полягає в

корегуванні джерел процесуального права (юридична форма втілення норм цивільного процесуального права – цивільне процесуальне законодавство) у процесі конституційного провадження під час перевірки джерел цивільного процесуального права у порядку конституційного судочинства. Взаємозв'язку цивільного судочинства та конституційного провадження характерні наступні ознаки:

1. Такий взаємозв'язок є взаємним. Вони здійснюють вплив один на одного;
2. Такі зв'язки між видами юрисдикційних процесів можуть бути статичними або динамічними;
3. Передбачають безпосередній вплив одного процесу на інший, тобто його зазнає конкретна процесуальна діяльність [173, С. 54].

Розглядаючи питання ролі та місця касаційної скарги та конституційної скарги в контексті доступу до правосуддя, доречним буде відзначити їх особливості та провести певне порівняння.

Касація – це самостійна стадія судового процесу, у якій перевіряються прийняті судами першої та апеляційної інстанцій рішення з позиції законності, тобто на відповідність матеріальним та процесуальним правовим нормам. Касаційне провадження – спосіб перегляду судових актів, які вступили в законну силу, внаслідок чого сам матеріально-правовий спір суд не розглядає, його цікавить формальна сторона, тобто дотримання норм, що регулюють дані правовідносини [174, С. 152]. Значимість даної стадії відбивається насамперед у тому, що у судовому процесі у суді касаційної інстанції реалізується завдання суду – захист прав та інтересів осіб, чиє матеріально-правове і процесуальне становище порушені через неправильне застосування норм права першою та апеляційною інстанцією або якщо існують певні обґрунтовані підстави вважати, що ухвалене суддею рішення не позбавлене особистої зацікавленості (прийнято з порушенням принципу неупередженості).

Суд у межах касаційного провадження обмежений доводами сторін, що містяться в касаційній скарзі, але виняток із цього правила полягає в тому, що незалежно від доводів заявника суд перевіряє правильність застосування

нижчестоящими судами норм процесуального права, які у будь-якому випадку є підставою для скасування рішення; і при цьому суд перевіряє законність застосування норм права нижчими судами, суть справи як така його цікавить тільки для правильної кваліфікації спору та застосування до неї певних норм.

М.Й. Штефан трактує право касаційного оскарження як можливість ініціювати провадження в суді касаційної інстанції для перевірки відповідності законодавству рішень та ухвал, що набрали чинності [175, С. 90-93].

О.А. Тимошенко зазначає, що право касаційного оскарження в цивільному процесі визначається як встановлений цивільно-процесуальним законодавством набір правомочностей уповноважених осіб на підготовку та подання касаційної скарги до суду касаційної інстанції стосовно певних актів судів першої та апеляційної інстанцій, що виникають у випадку неправильного застосування норм матеріального права чи порушення процесуальних норм [176, С. 87-90].

На думку В.В. Заборовського, О.С. Семерак, А.В. Стойка, касаційне оскарження є процесом, який включає порядок, умови та етапи подання касаційної скарги на рішення суду першої інстанції після того, як справа була переглянута в апеляційному суді, а також на рішення суду апеляційної інстанції в тих випадках, які передбачені законом. Касаційне провадження можна розглядати як комплекс дій, що здійснюються судом касаційної інстанції та іншими учасниками процесу з метою перевірки законності та обґрунтованості рішень суду першої та апеляційної інстанцій у відповідності до законодавчих вимог. Касаційний перегляд охоплює як процес подачі касаційної скарги, так і саме провадження в суді касаційної інстанції, результатом чого є ухвалення відповідної постанови. Це є цілим набором процесуальних засобів, що ведуть до отримання кінцевого позитивного результату [177, С. 348-349].

Очевидно, що не можна ототожнювати право на касаційне оскарження з правом на касаційний перегляд. Крім того, важливо врахувати мету встановлення процесуальних бар'єрів, що полягає в забезпеченні основного завдання суду касаційної інстанції, яке було зазначене раніше. У даному контексті варто говорити про обмеження подачі касаційної скарги на судові рішення за окремими

категоріями справ відповідно до вимог процесуального законодавства, що фактично означає обмеження права на касаційне оскарження [178, С. 160].

А.В. Помазанов наголошує, що касаційна скарга є важливим інструментом, що забезпечує контроль за правильністю судових рішень, винесених судами нижчих інстанцій, і служить засобом забезпечення єдності судової практики в Україні. Вона виступає як механізм перевірки дотримання норм матеріального та процесуального права, що гарантує однакове застосування правових норм і правосуддя для всіх учасників судового процесу. Касаційне оскарження передбачає перевірку рішень на відповідність законодавству, а не на оцінку фактів чи доказів справи, що стало підставою для прийняття судового рішення [179, С. 59-60].

Основним змістом касаційної скарги є висловлення думки учасника справи щодо правильності чи неправильності рішення суду першої або апеляційної інстанції. Вона фактично є формою протесту чи незгоди із судовим актом, з підстав, що рішення, яке було прийняте, не відповідає нормам матеріального або процесуального права. Це не є простим запереченням проти рішення, а висловленням правових позицій того, хто вважає, що суд першої чи апеляційної інстанції помилково застосував закон або порушив його, що, на його думку, призвело до неправомірного результату. Проте, висловлені у скарзі зауваження не є доказом, а лише представленням погляду заявника на обставини справи [180, С. 136].

Аргументація в касаційній скарзі не може бути оцінена Верховним Судом без ретельного вивчення матеріалів справи. Суд не може самостійно прийняти висновки щодо правдивості або хибності доводів, наведених у скарзі, без того, щоб детально проаналізувати всі факти і докази, які мають значення для прийняття остаточного рішення. Позиція учасника процесу, що подає касаційну скаргу, може ґрунтуватися на реальних обставинах та доказах, які були представлені в ході попередніх судових розглядів, або ж бути не підтвердженою, тобто наведеними фактами, які не мають належного документального чи фактичного обґрунтування. Власне, те, що касаційна скарга являє собою лише суб'єктивне заперечення сторони процесу, ще не означає, що її доводи є безумовно істинними або

незаперечними. Лише після того, як Верховний Суд ухвалює рішення про відкриття касаційного провадження, судді мають змогу порівняти зміст скарги з матеріалами справи, що дозволяє їм провести ретельний аналіз поданих доказів і доводів. Це, відповідно, дозволяє суду визначити, наскільки правдивими є аргументи касаційної скарги та чи є підстави для скасування або зміни рішення нижчих судових інстанцій. Протягом цього процесу важливо розрізняти фактичні обставини, які вже були з'ясовані на попередніх етапах судового процесу, від нових фактів, що можуть бути представлені тільки на стадії касаційного розгляду, і, відповідно, суд повинен вирішити, чи належать вони до правових аспектів справи [181].

Структура та формат касаційної скарги мають стабільний характер, сформований судовою практикою. Вона включає логічно побудовану і послідовно викладену інформацію, яка відповідає всім нормативно визначеним вимогам до її оформлення та змісту [182, С. 140]. На нашу думку, така структура повинна бути узгоджена зі структурою ухвали суду касаційної інстанції, оскільки вона взаємопов'язана як причина і наслідок.

Одним із суттєвих напрямів реформування касаційного провадження стало відступлення від конституційного положення стосовно забезпечення права на касацію. Законом України від 02.06.2016 року «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» встановлено, що держава забезпечує право на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом. Зміна мала на меті зменшення навантаження на касаційні суди та підвищення ефективності судового розгляду. Подальша імплементація цього положення пов'язана із прийняттям Закону України від 03.10.2017 року «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який деталізував порядок касаційного оскарження у відповідних процесуальних кодексах. Згодом, із ухваленням Закону України від 15.01.2020 року «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ»,

відбулося подальше вдосконалення процедур касаційного перегляду. Головним нововведенням у реформуванні касаційного провадження стало запровадження процесуальних «фільтрів» (про що зазначалося вище), які обмежують можливість перегляду рішень судів нижчих інстанцій, що спрямовано на усунення зловживань правом на касаційне оскарження. Крім цього, було оптимізовано повноваження суду касаційної інстанції, що дозволило забезпечити оперативність і правову визначеність у судових справах. Запровадження процесуальних «фільтрів» у касаційному оскарженні та перевірці судових рішень передбачає нормативне обмеження доступу до касаційного перегляду з метою забезпечення ефективності судового процесу та недопущення зловживань правом на касацію. Основним механізмом реалізації цих обмежень є звуження кола судових рішень, які можуть бути об'єктом касаційного оскарження, що досягається шляхом визначення вичерпного переліку судових актів, перегляд яких допускається в касаційному порядку.

Важливою складовою процесуальних «фільтрів» є встановлення виключного переліку підстав для касаційного оскарження, що дозволяє обмежити касаційний перегляд лише тими справами, які мають суттєве значення для правозастосування або в яких виявлено істотні порушення процесуального чи матеріального права. Однією з ключових ідей цієї реформи стало надання суду касаційної інстанції дискреційних повноважень при вирішенні питання щодо відкриття касаційного провадження, що забезпечує диференційований підхід до оцінки обґрунтованості касаційних скарг та дозволяє суду відмовляти у відкритті провадження за відсутності визначених законом підстав.

Значну увагу було зосереджено на уніфікації судової практики шляхом нормативного закріплення обов'язковості врахування висновків щодо застосування норм права, викладених у постановках Верховного Суду. Це положення спрямоване на забезпечення правової визначеності, однаковості судової практики та стабільності правозастосування. Водночас законодавець передбачає виняток із цього правила: якщо існує постанова Верховного Суду про відступлення від раніше сформульованого правового висновку, суд нижчої інстанції не

зобов'язаний керуватися попередньою правовою позицією. Такий підхід забезпечує гнучкість правозастосування та можливість коригування судової практики відповідно до змін у законодавстві чи нових правових реалій.

Касаційна скарга є важливим елементом реалізації права на доступ до правосуддя, оскільки дозволяє сторонам судового процесу оскаржити рішення судів нижчих інстанцій та забезпечує єдність судової практики. Проте запроваджені законодавчі зміни, спрямовані на вдосконалення механізму касаційного оскарження, не гарантують оптимально справедливого балансу між процесуальними обмеженнями касаційного перегляду та наслідками відмови у відкритті касаційного провадження.

Значним фактором, що впливає на доступність касаційного перегляду, є складність у визначенні підстав для касаційного оскарження. Чинне законодавство містить низку оцінних понять, таких як «подібні правовідносини», «фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики», «значний суспільний інтерес», «виняткове значення для учасника справи», «очевидність правильного застосування норм права», «розумні сумніви щодо застосування чи тлумачення норм права» тощо. Відсутність чітких критеріїв тлумачення цих понять надає суду касаційної інстанції широкі дискреційні повноваження у вирішенні питання про відкриття касаційного провадження, що може спричинити неоднорідну судову практику та створити правову невизначеність.

Проблеми також виникають у зв'язку з необхідністю врахування висновків Верховного Суду щодо застосування норм права у подібних правовідносинах. Значний обсяг судової практики та постійне внесення змін до правових позицій Верховного Суду ускладнюють аналіз і визначення релевантних правових висновків. Більше того, численні випадки відступлення Верховного Суду від раніше сформульованих правових позицій створюють ризик відмови у відкритті касаційного провадження через неправильне тлумачення або вибір неактуальних правових висновків.

Сукупність зазначених чинників може призвести до того, що право на

касаційне оскарження буде фактично обмежене для певних категорій осіб, які не мають достатніх юридичних знань або ресурсів для належної підготовки касаційної скарги з урахуванням актуальної судової практики. Це, своєю чергою, ставить під загрозу реалізацію принципу юридичної визначеності, який є складовою верховенства права (правовладдя). Крім того, посилення процесуальних бар'єрів у касаційному оскарженні може негативно позначитися на ефективності судового захисту прав і свобод особи, що суперечить міжнародним стандартам доступу до правосуддя, визначеним у практиці Європейського суду з прав людини.

У свою чергу, конституційна скарга відіграє ключову роль у механізмі конституційного правосуддя, забезпечуючи особі можливість захисту основоположних прав і свобод. Вона виступає інструментом індивідуального звернення до Конституційного Суду України з метою оскарження закону (його окремого положення), що суперечить Конституції України. Такий механізм слугує важливим засобом протидії порушенням з боку єдиного органу законодавчої влади в Україні. Водночас процедура подання конституційної скарги передбачає дотримання чітко визначених вимог, що сприяє ефективності конституційно судового розгляду та запобігає зловживанням цим правом.

Як зазначає Л.І. Летнянчин, Конституційний Суд України, як «суд права», покликаний вирішувати складні конституційно значущі проблеми (питання), а не втягуватись у розв'язання дріб'язкових (малозначних), хоч і важливих для пересічної особи проблем [183, С. 61]. Разом із цим, інститут конституційної скарги створений для того, щоб допомогти особі ефективно захистити свої права [184, С. 105].

Конституційна скарга є інструментом індивідуального судового захисту основоположних прав і свобод, який розглядається Конституційним Судом України. За своєю суттю вона пов'язує приватний інтерес (конкретна справа фізичної особи) і суспільний інтерес (захист Конституції шляхом усунення неконституційних законів з правового порядку) [185, С.10].

Як слушно зазначає суддя Конституційного Суду України Віктор Городовенко: «Запровадження інституту конституційної скарги в національну

правову систему відбулося в межах проведеної у 2016 році конституційної судової реформи, що, безсумнівно, є позитивним наслідком сприйняття вітчизняною правовою системою стандартів європейського конституціоналізму і може істотно стимулювати утвердження в Україні конституційних прав і свобод людини і громадянина та принципу верховенства права» [186, С. 91].

Своєю чергою О.В. Щербанюк відзначає, що в розрізі конституційної реформи судової влади 2016 року, конституційна скарга стала базовим елементом правового життя, підтвердженням пріоритету прав і свобод людини перед будь-яким законом, який їх обмежує та повинна примусити владу до самообмеження і врахування конституційних цінностей [187, С. 88].

З-поміж іншого, головною метою впровадження конституційної скарги було зменшення звернень до Європейського суду з прав людини. Водночас, одним із ключових питань, яке постало під час конституційної судової реформи – який механізм конституційної скарги обрати: «нормативну конституційну скаргу» чи «повну конституційну скаргу». Венеційська Комісія радила Україні обрати саме модель «повної конституційної скарги». Статистика Страсбурзького суду свідчить, що у державах, де передбачений механізм саме повної конституційної скарги, кількість звернень до Суду (пропорційно кількості населення) менша, ніж у державах, де цього не передбачено [188, С. 127]. Повна конституційна скарга буде мати позитивний ефект, коли особи мають можливість ефективного захисту своїх основних прав на національному рівні в українських судах без необхідності звертатися до Європейського суду з прав людини [185, С.10]. Наразі в Україні функціонує інститут неповної (нормативної) конституційної скарги, що передбачає певні недоліки, на які зокрема звертає увагу О.В. Щербанюк.

Тому, на цьому етапі нашого дослідження логічно було б припустити, що безпосередній зв'язок між конституційною скаргою та касаційною скаргою вбачається у тому, що після звернення із касаційною скаргою до Верховного Суду, для того аби мати можливість звернутись до міжнародних судових інстанцій (зокрема до Європейського суду з прав людини), необхідно, як зазначають деякі науковці, вичерпати останній національний засіб юридичного захисту, а саме

звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України [173, С. 32,40; 188, С.127]. Практика, однак, як і законодавство, пішли іншим шляхом. про що йтиметься далі

Щодо процедури розгляду конституційних скарг, то вона була врегульована тільки 13 липня 2017 р., коли парламентом було ухвалено нову редакцію Закону України «Про Конституційний Суд України», а можливість реалізації нового конституційного права виникла з 30 вересня 2016 року. Не зважаючи на це, тільки 29 березня 2018 р. Конституційний Суд України сформував колегії та сенати, що стало передумовою початку розгляду конституційних скарг. Стадія попереднього розгляду скарг може бути поділена на дві підстадії: попередній розгляд Секретаріатом КСУ та попереднє вивчення суддями [189 С. 97].

Згідно з приписами статті 151-1 Конституції України, Конституційний Суд України уповноважений розглядати питання щодо відповідності закону України Конституції України (його конституційності) на підставі конституційної скарги. Таку скаргу може подати особа, яка вважає, що закон, застосований у остаточному судовому рішенні в її справі, суперечить Конституції України. Подання конституційної скарги допускається в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано [122].

Подання такої скарги можливе лише за умови наявності остаточного судового рішення, в якому був застосований закон або його окремі положення, що, на думку заявника, суперечать Конституції України.

Щоб звернутися до Конституційного Суду з конституційною скаргою, необхідно дотриматися таких вимог: заявник повинен мати право на подання скарги; судові рішення має бути остаточним, тобто всі можливості апеляційного чи касаційного оскарження вичерпані; у процесі ухвалення рішення судом був застосований певний закон або його окреме положення; цей закон або його окремі норми, на переконання заявника, не відповідають Конституції України [190, С. 23-26].

Суб'єкт права на конституційну скаргу – це особа, яка має право звернутися з конституційною скаргою до Конституційного Суду України. Відповідно до ст. 56

Закону України «Про Конституційний Суд України», суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України [191].

Право на подання конституційної скарги має будь-яка фізична особа, незалежно від її громадянства, місця проживання чи соціального статусу. Водночас юридичні особи публічного права не можуть бути суб'єктами цього права. Скарга може бути подана, якщо заявник вважає, що закон або окремі його положення, застосовані в остаточному судовому рішенні, суперечать Конституції України. Це положення гарантує ефективний механізм захисту конституційних прав і свобод громадян.

Для підвищення ефективності інституту варто розглянути можливість внесення змін до ст. 56 Закону України «Про Конституційний Суд України», зокрема щодо надання права на конституційну скаргу юридичним особам публічного права, а також впровадження механізму колективної конституційної скарги [191].

Судове рішення вважається остаточним, якщо воно набуло законної сили та не підлягає подальшому оскарженню. Як правило, це рішення суду апеляційної чи касаційної інстанції. Якщо ж передбачено можливість касаційного перегляду, остаточним визнається рішення, ухвалене в межах цього провадження. Важливим моментом при поданні конституційної скарги є те, що конституційна скарга може бути подана лише тією особою, щодо якої суд застосував відповідний закон. Інші особи, яких судові рішення безпосередньо не стосується, не мають права на звернення до Конституційного Суду з таким питанням [192, С. 27-28].

У разі задоволення конституційної скарги Конституційний Суд України визнає відповідний закон або його частину неконституційним. Рішення є обов'язковим для виконання всіма органами державної влади, місцевого самоврядування, судами та іншими суб'єктами права.

Закон України «Про Конституційний Суд України» встановлює дві основні категорії вимог до конституційної скарги:

– Формальні вимоги (перевіряються Секретаріатом Суду та можуть стати підставою для повернення скарги заявнику. Вони включають правильне оформлення скарги, наявність усіх необхідних документів, визначення критеріїв конституційного контролю та відсутність питань, що не належать до юрисдикції Конституційного Суду);

– Змістовні вимоги (оцінюються безпосередньо Конституційним Судом під час вирішення питання про відкриття провадження. Сюди належать підстави для розгляду справи, перевірка наявності достатніх аргументів та тест на очевидну необґрунтованість).

Формальні вимоги є базовими та забезпечують коректне оформлення звернення, щоб воно могло бути розглянуте Судом. Натомість змістовні вимоги є більш глибокими та спрямованими на реальний захист конституційних прав і свобод громадян.

Більшість скарг, що не відповідають встановленим вимогам, повертаються на етапі попередньої перевірки Секретаріатом Суду. Відповідно, саме цей орган відіграє ключову роль у трактуванні та уточненні формальних критеріїв подання конституційної скарги [192, С. 28].

Німецька дослідниця E.L. Barnstedt зазначає, що головним завданням попереднього розгляду звернень до органів конституційного контролю є перевірка їхньої відповідності базовим критеріям, необхідним для ухвалення судового рішення. У разі недотримання цих вимог секретаріат інформує заявника про відповідні норми та процедури, надаючи можливість виправити виявлені недоліки [193].

Секретаріат Суду здійснює первинну перевірку поданих звернень. У разі невідповідності конституційної скарги встановленим вимогам її повертають заявнику за рішенням керівника Секретаріату. Попередня перевірка скарг не має на меті лише відсів недосконалих звернень, а спрямована на допомогу заявникам у виправленні недоліків та приведенні їхніх скарг у відповідність до вимог Закону. Така перевірка – необхідний етап для подальшого розгляду звернення Конституційним Судом.

Практика Конституційного Суду України свідчить про наявність низки критеріїв, за якими скарги можуть бути визнані явно необґрунтованими та відхилені: звернення містять питання, що не належать до компетенції Суду, зокрема, щодо правозастосування чи законодавчого регулювання; відсутні докази того, що застосування оскаржуваної норми призвело до порушення прав заявника; не наведено аргументів на користь неконституційності оспорюваної норми; відсутній чіткий зв'язок між нормою, що оскаржується, та порушенням прав заявника; скарги є повторними або вказують на зловживання правом на подання конституційної скарги. Критерії явної необґрунтованості конституційних скарг відіграють ключову роль у забезпеченні якісного та ефективного розгляду звернень Конституційним Судом України. Вони дають змогу Суду відсіювати скарги, які не мають правових підстав, і зосереджувати увагу на тих, що дійсно потребують конституційного захисту [194, С. 150-162].

В.Д. Фірсов зазначає, що недотримання встановлених критеріїв може стати підставою для відмови у відкритті провадження, однак це не обмежує особу в праві повторного звернення після усунення недоліків. Таким чином, конституційна скарга є дієвим механізмом захисту прав людини, а її чітке регламентування забезпечує ефективність діяльності Конституційного Суду України [195, С. 103-105].

В цілому звернення із касаційною скаргою та конституційною скаргою в чомусь схожі. Така схожість виявляється в певних формальних вимогах до самих цих заяв (дод. А).

Порівняння конституційної та касаційної скарги як ключових юридичних інструментів дозволяє визначити їх місце в системі гарантій права на доступ до правосуддя та виявити їхні спільні й відмінні риси. Фундаментальною спільною характеристикою цих двох інституцій є їх функціонування в режимі «судів права», а не судів факту, що визначає їхню особливу роль у правовій системі України та системі захисту прав і свобод людини.

Конституційний Суд України як орган конституційної юрисдикції реалізує свої повноваження, керуючись передовсім верховенством права та Конституцією

України, і лише після цього – чинним законодавством. При цьому концепт права у конституційному провадженні має комплексний характер і розуміється значно ширше за позитивне право. Як зазначає О.С. Кулявець, право в діяльності Конституційного Суду України виконує функцію уточнення загальних законів суспільного розвитку з урахуванням актуальних соціально-історичних реалій. Він формує систему норм, що регулюють суспільне життя, та базується на фундаментальних принципах, таких як справедливість, рівність, розумність, демократичність і свобода. У своїй діяльності Конституційний Суд керується моральними засадами та правовими нормами, спираючись на Конституцію і законодавство України як основний нормативний фундамент [196, С. 55-56].

Верховний Суд, натомість, хоча й також виступає як суд права, однак у своїй діяльності керується передусім чинними нормами матеріального права, практикою Європейського суду з прав людини та відповідними юридичними позиціями Конституційного Суду України. Таким чином, основу правозастосовної діяльності Верховного Суду становлять норми позитивного права, які мають застосовуватися з урахуванням їх тлумачення вищими судовими інстанціями, зокрема ЄСПЛ та КСУ. Різниця в правових орієнтирах, якими керуються КСУ та Верховний Суд, визначає також і відмінність у функціональному призначенні конституційної скарги та касаційної скарги як процесуальних інструментів захисту прав і свобод. Конституційна скарга спрямована на виявлення та усунення неконституційності законів України або його окремих положень, що обумовлює її особливу роль у системі нормативного захисту. Касаційна скарга, у свою чергу, забезпечує єдність судової практики щодо застосування норм матеріального та процесуального права, що є необхідною умовою правової визначеності та передбачуваності правового регулювання.

Беручи до уваги дослідження О.В. Щербанюк, необхідно зазначити, що незважаючи на відмінності в предметі та підставах розгляду, обидві форми скарги виступають важливими елементами системи судового захисту прав і свобод людини та громадянина, забезпечуючи реалізацію права на доступ до правосуддя на різних рівнях правової системи України. Конституційна скарга забезпечує

захист основоположних прав і свобод від неконституційних законів, а касаційна скарга гарантує правильне та однакове застосування норм права судами нижчих інстанцій [189, С. 95]. Таким чином, обидві інституції, доповнюючи одна одну, створюють комплексний механізм юридичного захисту, що функціонує на різних рівнях правової системи та забезпечує ефективну реалізацію права на доступ до правосуддя.

Порівняльний аналіз конституційної скарги та касаційної скарги також дозволяє зробити висновок про їх взаємодоповнюваність у системі права, що обумовлюється відмінністю в їх юридичній природі та функціональному призначенні. Конституційна скарга має більш фундаментальний характер, спрямовуючись на перевірку конституційності законів, тоді як касаційна скарга забезпечує їх правильне застосування. Взаємодоповнюваність є важливою гарантією повноти та ефективності судового захисту в правовій системі України.

Процес доказування у конституційному судовому процесі характеризується особливим епістемологічним підходом, який за своєю природою є науковим і частково філософським, що обумовлюється специфікою питань, які вирішуються Конституційним Судом України. На відміну від традиційного судового доказування, яке спрямоване на встановлення фактичних обставин справи, конституційне доказування концентрується на з'ясуванні обставин ідеального характеру, пов'язаних із абстрактним нормативним змістом правових положень та їх відповідністю конституційним принципам і цінностям [189, С. 96].

Аналізуючи роль конституційної скарги та касаційної скарги у забезпеченні доступу до правосуддя, важливо звернути увагу на функціональну специфіку відповідних судових органів у системі правосуддя. Конституційна скарга та касаційна скарги є важливими механізмами забезпечення доступу до правосуддя, оскільки вони визначають не лише можливість отримати правову оцінку вже винесеного судового рішення, а й відповідність таких рішень основним правовим принципам, закріпленим у Конституції та інших нормативних актах. Судові рішення, які виносяться судами першої та апеляційної інстанцій, безпосередньо стосуються конкретних життєвих ситуацій, вирішення яких громадяни передали на

розгляд судових органів. Суди першої та другої інстанцій здійснюють розгляд справи по суті, встановлюючи фактичні обставини, проводячи оцінку доказів та застосовуючи до них відповідні норми матеріального права. Цей процес є класичною моделлю здійснення правосуддя, яка передбачає безпосереднє вирішення спору між сторонами на основі конкретних обставин справи. Така система є необхідною для забезпечення справедливості на першому рівні судового розгляду, однак вона також має певні обмеження, зокрема, щодо можливості коригування помилок, допущених у ході судового розгляду, чи інтерпретації правових норм.

Натомість Верховний Суд, як касаційна інстанція, виконує якісно інше завдання. Він не вирішує справу по суті, а здійснює перевірку правильності застосування норм матеріального та процесуального права у конкретній справі. Касаційна інстанція зосереджена на перевірці законності і обґрунтованості рішень нижчих судів, зокрема виявленні юридичних помилок, які можуть вплинути на результат справи. Враховуючи те, що Верховний Суд не розглядає фактичні обставини справи, його завдання полягає у забезпеченні однаковості та стабільності застосування правових норм. Це здійснюється через аналіз правових висновків судів нижчих інстанцій і забезпечення єдності судової практики. Тому роль Верховного Суду у правовій системі є не лише перевіркою індивідуальних судових рішень, а й створенням правових прецедентів, які повинні слугувати основою для подальших рішень судів інших інстанцій. Функціональна специфіка касаційної інстанції, як було зазначено вище, трансформує розуміння доступу до правосуддя на цьому рівні. У випадку звернення до касаційного суду особа реалізує своє право на доступ до правосуддя в особливому контексті – вона сподівається на те, що судова практика буде чітко й послідовно застосовуватися до її справи. Важливо, що касаційна інстанція має забезпечити не лише формальну правильність застосування норм права, а й дотримання принципів правової визначеності та єдності судової практики, що сприяє правовій стабільності в державі.

У цьому контексті доступ до правосуддя на касаційному рівні стає більш складним і багатограним. Якщо суди першої та апеляційної інстанцій

зосереджуються на фактичних обставинах справи, то касаційний суд має забезпечити вищий рівень юридичної оцінки, контролюючи відповідність застосованих правових норм загальним принципам права, що дозволяє досягти більш широкої правової визначеності в системі правосуддя. Тому звернення до Верховного Суду в касаційному порядку є своєрідною гарантією того, що прийняте судове рішення відповідає вимогам не лише конкретного випадку, а й загальним засадам правосуддя, забезпечуючи принципи правової стабільності та правової визначеності для всіх громадян.

Конституційна скарга в системі юридичного захисту функціонує як важливий інструмент додаткового (субсидіарного) захисту порушених прав і свобод, а також як суттєвий елемент забезпечення доступу до правосуддя. Вона дозволяє забезпечити перегляд судових рішень не лише на підставі стандартних процедурних чи фактичних помилок, а й через можливість визнання застосованої норми неконституційною. У свою чергу, це дає змогу змінити правове регулювання і переглянути конкретну справу в контексті нових правових реалій, що виникають після рішення Конституційного Суду України. Таким чином, конституційна скарга є важливим інструментом захисту прав і свобод, оскільки вона дозволяє усунути неконституційну норму з правового поля, забезпечуючи правосуддя, яке відповідає вимогам Конституції України.

Специфіка конституційного провадження полягає в тому, що воно має на меті виявлення та усунення глибоких і фундаментальних порушень у правовій системі. Ключовим моментом є можливість визнання застосованої судом норми неконституційною. Це призводить до перегляду справи за виключними обставинами – на підставі рішення Конституційного Суду України. Таке рішення дозволяє не лише скасувати неконституційну норму, а й здійснити перегляд справи, у якій ця норма була застосована. Тому процедура конституційної скарги є важливим механізмом, що дає змогу особам отримати правосудне рішення, яке відповідає конституційним вимогам, усуваючи правову невизначеність, що виникає внаслідок застосування неконституційних норм.

Такий механізм також відображає багаторівневий характер системи

правового захисту в Україні. Конституційна скарга виступає інструментом контролю за відповідністю законів Конституції України. Цей контроль є фундаментальним для забезпечення верховенства Конституції та захисту основоположних прав і свобод людини. Важливо, що саме конституційна скарга дозволяє особі ініціювати перевірку конкретної норми на відповідність Конституції України, що підвищує рівень правового захисту громадян і забезпечує стабільність правової системи [197, С. 11].

Контроль за конституційністю норм законів має велике значення для підтримки принципу верховенства права. Відповідність національних законів Конституції є необхідною умовою функціонування правової держави, в якій захищені права і свободи громадян. Без такого контролю неможливо забезпечити надійний правовий захист інтересів осіб, оскільки навіть законні на перший погляд норми можуть не відповідати основним правам, що закріплені в Конституції. Таким чином, роль конституційної скарги полягає не тільки в механічному перегляді конкретних судових рішень, а й у гарантуванні відповідності законодавства найвищим стандартам права, що має вирішальне значення для функціонування правової держави [197, С. 10-13].

Таким чином, касаційна скарга та конституційна скарга, виконуючи різні функції у системі правосуддя, доповнюють одна одну та у сукупності забезпечують комплексний захист прав і свобод людини. Касаційна скарга спрямована на забезпечення правильного застосування чинного законодавства, а конституційна скарга – на перевірку конституційності окремого сегменту нормативних актів – законів. Разом вони створюють ефективний механізм доступу до правосуддя, який дозволяє особі захищати свої права та законні інтереси на всіх рівнях правової системи, починаючи від вирішення конкретної справи судами загальної юрисдикції і закінчуючи перевіркою конституційності застосованих у справі законодавчих положень Конституційним Судом України.

Рішення Конституційного Суду України мають особливий статус у правовій системі держави, зокрема, вони є обов'язковими для застосування Верховним

Судом у його правозастосовній діяльності. Така обов'язковість визначається юридичним статусом КСУ як органу конституційної юрисдикції та впливає з принципу верховенства Конституції України. При цьому спостерігається особлива правова взаємодія між цими двома вищими судовими інстанціями, яка виявляється у тому, що остаточне судове рішення у справі, а саме постанова Верховного Суду, може стати предметом розгляду у конституційному провадженні у контексті конституційності застосованих у ній положень законів.

Унікальність такої взаємодії полягає в тому, що хоча остаточна постанова Верховного Суду формально не може бути скасована після розгляду справи Конституційним Судом України, проте може бути визнана неконституційною сама норма закону, яка була застосована в такому остаточному судовому рішенні. У такому випадку виникає специфічна правова ситуація, коли Верховний Суд самостійно «виправляє» своє остаточне судове рішення, реалізуючи тим самим конституційний принцип верховенства права та забезпечуючи конституційність правозастосування [198, С. 87-89]. Як приклад своєрідного законодавчого спонукання до такої взаємодії можемо навести припис ч. 3 ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України», відповідно до якого, якщо Суд, розглядаючи справу за конституційною скаргою, визнав закон України (його положення) таким, що відповідає Конституції України, але одночасно виявив, що суд застосував закон України (його положення), витлумачивши його у спосіб, що не відповідає Конституції України, то Конституційний Суд вказує на це у резолютивній частині рішення [191].

Прикладом практичної реалізації припису ч. 3 ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України» може слугувати рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 04.09.2019 року № 6-р(П)/2019 [199].

Примітно, що у пункті 1 резолютивної частини Рішення положення частини третьої статті 40 Кодексу визнано такими, що відповідають Конституції України (є

конституційними), в той час як Верховний Суд в цій справі займав дещо відмінну позицію [200, С. 197-198]. Проте, як зазначає суддя КСУ В.В. Городовенко, аналіз мотивації Суду щодо цього переконливо свідчить про те, що сформульована у мотивувальній частині Рішення юридична позиція стосовно розуміння змісту цих положень є фактично "офіційним" тлумаченням. Ці висновки не можна вважати результатом оцінки Судом за критеріями конституційності способу тлумачення оспорюваних положень Кодексу Верховним Судом у справі Жабо Т.М., що загалом допускається з огляду на положення частини третьої статті 89 Закону. Водночас у Рішенні немає згадки про зазначене положення Закону [201].

Таким чином, хоча в цьому рішенні Конституційний Суд України прямо не посилався на ч. 3 ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України» та визнав норму конституційною, але коректно спрямував подальшу судову практику, вказавши на правильне (конституційне) тлумачення норми.

Як слушно зазначає І.Е.Берестова, коректне, правильне застосування ч. 3 ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України» сприятиме формуванню сталих зв'язків між загальними судами та Конституційним Судом України, створить фундаментальні засади для ефективного захисту прав і свобод людини, а також істотно розвантажить ЄСПЛ. Утім не можна залишати поза увагою ризику спотворення наведеної законодавчої ініціативи аж до перетворення КСУ фактично на суд четвертої інстанції з можливістю буквального втручання в судовий розгляд справ судами системи судоустрою [173, С. 81].

Особливої уваги заслуговує універсальний характер рішень Конституційного Суду України. Вони поширюють свою дію не лише на конкретну судову справу, у межах якої було розглянуто конституційну скаргу, але й можуть стати підставою для перегляду будь-якої іншої судової справи у випадку, коли в ній було застосовано норму, визнану неконституційною. Таке положення закріплено у всіх процесуальних кодексах України, які визначають виняткову підставу для перегляду судового рішення – прийняття рішення Конституційним Судом України про неконституційність застосованої норми, за умови, що таке судове рішення ще не було виконано. Це положення має важливе значення для забезпечення

конституційної законності та захисту прав і свобод громадян, оскільки дозволяє усунути наслідки застосування неконституційних норм не лише в конкретній справі, а й у всіх аналогічних випадках.

Функціональне призначення конституційних судів у правових системах демократичних держав є одним із основних елементів правової системи, що визначає їх роль як гаранта конституційності законодавства та відображення сучасних соціальних, економічних і культурних реалій у правовій сфері. Конституційні суди мають високий статус і специфічну функцію, яка полягає в тому, щоб забезпечувати відповідність законодавчих актів Конституції, а також надавати кваліфіковані та об'єктивні судження щодо того, чи відповідають закони та інші нормативно-правові акти основним правовим засадам, закріпленим у Конституції. Цей процес здійснюється через перевірку нормативних актів на відповідність конституційним принципам, що дозволяє виявити правові прогалини, суперечності та неконституційні норми, які потребують коригування чи скасування. В Україні Конституційний Суд виконує функцію «негативного законодавця», тобто, має право усувати з правового поля норми, що не відповідають Конституції. Його функціональне призначення дозволяє забезпечити стабільність та розвиток правової системи, а також створити ефективний механізм контролю за законодавчою діяльністю державних органів.

З іншого боку, Верховний Суд має іншу, але не менш важливу функцію в правовій системі держави. Його основна мета – забезпечення сталості та єдності судової практики, що є критично важливим для реалізації принципу правової визначеності та передбачуваності правового регулювання. Верховний Суд створює єдину судову практику, яка допомагає суддям нижчих інстанцій однаково застосовувати норми права, що є важливою умовою забезпечення рівності всіх громадян перед законом. Сприяє формуванню усталеної судової практики, яка в свою чергу має суттєве значення для стабільності правової системи та правопорядку в країні.

Функція Верховного Суду полягає також у підтримці балансу між інтерпретацією законів і правами особи, зокрема в питаннях, що виникають у

результаті суперечностей між різними судовими інстанціями. Забезпечуючи однакове застосування норм права, Верховний Суд сприяє створенню правових прецедентів, які служать настановою для суддів інших судових інстанцій. Такі прецеденти необхідні для того, щоб громадяни та юридичні особи могли передбачити результат своїх правових дій, оскільки передбачуваність є одним з основних принципів правової держави.

У цьому контексті Верховний Суд та Конституційний Суд виконують взаємодоповнюючі ролі в забезпеченні стабільності, справедливості та конституційності правового порядку в Україні. Конституційний Суд через механізм перевірки законів на відповідність Конституції гарантує правову основу для розвитку держави, а Верховний Суд, забезпечуючи єдність судової практики, сприяє реалізації прав та свобод громадян через однакове застосування норм права в судовій практиці. Таким чином, обидва суди відіграють ключову роль у забезпеченні ефективної правової системи, що відповідає вимогам демократичного суспільства [202, С. 33].

У контексті реалізації права на доступ до правосуддя касаційна скарга та конституційна скарга виконують різні, але взаємодоповнюючі функції. Касаційна скарга забезпечує доступ до правосуддя у разі порушення прав і свобод громадянина шляхом перевірки правильності застосування норм матеріального та процесуального права судами попередніх інстанцій. Вона дозволяє виправити судові помилки, допущені під час розгляду справи, та забезпечити законність судового рішення.

Конституційна скарга, у свою чергу, виявляє більш глибокі підстави для захисту порушених прав і свобод громадянина, пов'язані з неконституційністю застосованих правових норм. Забезпечуючи можливість перевірки конституційності законодавства, застосованого у конкретній справі, конституційна скарга створює додатковий механізм захисту основоположних прав і свобод, який функціонує на рівні конституційної юрисдикції [202, С. 34-39].

У підрозділі 2.2. було відзначено основні проблеми із якими стикаються громадяни України при зверненні із касаційною скаргою, що суттєво ускладнює

реалізацію права на доступ до правосуддя. Разом із цим, громадяни України стикаються також із значними труднощами при зверненні із конституційною скаргою. Колегії та сенати Конституційного Суду України найчастіше відмовляли у відкритті конституційного провадження з підстав неприйнятності конституційної скарги (п. 4 частини першої ст. 62 Закону України про Конституційний Суд України), про що зазначено у 136 ухвалях колегій суддів та восьми ухвалях сенатів. Досить поширеною є практика визнання неприйнятною конституційних скарг у зв'язку з недотриманням п. 4 ст. 55 Закону Про Конституційний Суд України, зокрема у 2019 р. було винесено 118 ухвал колегій суддів та шість ухвал колегій сенатів, оскільки не було наведено обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням порушеного права людини, гарантованого Конституцією України [189, С.98].

Наявна модель конституційної скарги в Україні та практичні аспекти її застосування, на жаль, не призвели до суттєвого покращення стану справ у царині прав людини і зменшення кількості звернень до Європейського суду з прав людини. Водночас, зміна чинної моделі конституційної скарги ускладнена жорстким механізмом внесення змін до Конституції України. За таких умов внесення змін до процесуальних кодексів в частині створення помірних та пропорційних підстав для звернення із касаційною скаргою до Верховного Суду, видається нам найбільш оптимальним способом вирішення проблеми доступу до правосуддя.

2.4. Практичний досвід іноземних держав щодо можливості касаційного оскарження: США, Франція, Німеччина.

Гармонійний розвиток та вдосконалення законодавства будь-якої держави неможливе без вивчення та критичного аналізу досвіду іноземних країн. Компаративістський підхід у дисертаційному дослідженні систем касаційного оскарження дозволяє виявити ефективні моделі функціонування відповідних правових інститутів та визначити можливості їх адаптації до національних правових реалій. При цьому особливо цінним є досвід країн із сильною та

розвиненою системою судової влади, що характеризуються високим рівнем захисту прав і свобод людини та громадянина, а також ефективними механізмами забезпечення єдності судової практики. Вивчення систем судоустрою обраних країн з акцентом на процедурі касаційного оскарження дозволяє визначити загальні тенденції та специфічні особливості організації касаційного провадження в різних правових системах. Такий аналіз має особливе значення для розуміння сутності та функціонального призначення інституту касаційного оскарження в системі судового захисту прав і свобод. Важливо відзначити, що компаративістський аналіз систем касаційного оскарження має здійснюватися з урахуванням історичних, соціально-культурних та правових особливостей розвитку відповідних держав. Дозволяє не лише виявити формальні особливості організації касаційного провадження, але й зрозуміти їх обумовленість специфікою національної правової системи та правової культури.

При проведенні порівняльного аналізу систем касаційного оскарження особливу увагу необхідно приділити таким аспектам, як організаційна структура та компетенція касаційних судів, підстави та порядок подання касаційних скарг, особливості процедури розгляду справ у касаційному порядку, а також механізми забезпечення єдності судової практики. Це полегшує сформулювати комплексне уявлення про функціонування інституту касаційного оскарження в різних правових системах та визначити його роль у забезпеченні ефективного судового захисту прав і свобод.

У контексті дисертаційного дослідження важливо також приділити увагу системам фільтрів доступу до касаційного оскарження, які існують у різних правових системах. Такі фільтри можуть мати різний характер та форми – від формальних вимог до змісту та обґрунтування касаційної скарги до обмеження кола питань, які можуть бути предметом касаційного перегляду. Аналіз фільтрів дозволяє виявити механізми оптимізації касаційного провадження та забезпечення ефективного використання ресурсів судової системи. Особливої уваги заслуговує також питання взаємодії касаційних судів з іншими вищими судовими інстанціями, зокрема конституційними судами. Аналіз систем касаційного оскарження в

зарубіжних країнах має не лише теоретичне, але й практичне значення для вдосконалення національного законодавства. Він дозволяє виявити ефективні моделі та механізми, які можуть бути адаптовані до національних правових реалій з урахуванням специфіки правової системи та правової культури України. При цьому важливо враховувати, що запозичення іноземного досвіду має здійснюватися з урахуванням специфіки національної правової системи та не може мати характеру механічного перенесення правових інститутів. Необхідно здійснювати критичний аналіз відповідних механізмів та визначати можливості їх адаптації до національних правових реалій, враховуючи особливості організації судової системи, правової культури та правосвідомості суспільства.

Судова система США являє собою складну дворівневу структуру, що складається з федеративної системи судів та паралельної судової системи штатів. Важливою особливістю цієї системи є те, що кожен штат має власне законодавство, що впливає на функціонування судової гілки влади в межах штату. Обидві системи – федеральна та штатів – мають трирівневу структуру, проте відрізняються за суб'єктним складом, предметом спору та колом питань, які підлягають розгляду [203, С. 140].

Судову систему штатів можна представити як ієрархічну структуру з кількох рівнів. На першому рівні функціонують суди загальної юрисдикції та суди обмеженої юрисдикції, які розглядають переважну більшість справ у першій інстанції. На другому рівні знаходяться федеральні апеляційні суди, які переглядають рішення судів першої інстанції. Третій рівень представлений Верховним Судом штату, який виступає найвищим судовим органом в межах конкретного штату і є останньою інстанцією для більшості справ, що розглядаються судовою системою штату [203, С. 147].

Особливе місце в цій системі посідає Верховний Суд США, який можна умовно вважати четвертим рівнем судової системи. Однак важливо зазначити, що після проходження трьох ланок судової системи штату звернення до Верховного Суду США можливе лише у випадках, коли справа містить суттєве конституційне питання або питання федерального значення. Процедура звернення до Верховного

Суду США відбувається в порядку «certiorari» (сертифікації).

Для ініціювання перегляду справи Верховним Судом США необхідно подати спеціальне клопотання про видачу ордеру на сертифікацію. Верховний Суд США має дискреційні повноваження щодо прийняття справ до розгляду і самостійно вирішує, чи розглядати конкретну справу. Рішення про прийняття справи до розгляду приймається, якщо за це проголосують щонайменше чотири судді з дев'яти. При цьому судді керуються критерієм важливості правового питання для держави в цілому [204, С. 135-137].

У США, власне, терміну «касація» ми не зустрічаємо. Система оскарження та перегляду вироків передбачає апеляцію: 1) з питань факту, що відповідає за суттю європейської апеляції; 2) з питань права, аналогічну до касації. Апеляція з питань права мала на меті виправлення правових помилок суду, проте заходи оскарження щодо свого змісту в англосаксонському процесі відмінні від континентальних.

Верховний Суд США виконує функції апеляційної інстанції з елементами касації, оскільки окремий інститут касації в судовій системі США не передбачений. Важливо підкреслити, що Верховний Суд США зосереджується передусім на розгляді питань конституційного та федерального права, не втручаючись у питання, що стосуються виключно законодавства штатів, за винятком випадків, коли вони порушують Конституцію США або федеральні закони.

Окремо пропонуємо звернути увагу на процедуру подання касаційної скарги до Верховного Суду штату Вірджинія. Верховний Суд виконує функції суду останньої інстанції в межах судової системи цього штату. До його юрисдикції належить розгляд «касаційних скарг» на остаточні рішення окружних судів у цивільних справах, де ціна позову перевищує 500,00 доларів США. Важливо зазначити, що існують певні категорії справ, які не підлягають такому оскарженню, зокрема справи щодо неповнолітніх та апеляції на рішення адміністративних органів. Процедура звернення до Верховного Суду штату Вірджинія має певну схожість із процедурою звернення до Верховного Суду США. Для ініціювання перегляду справи спочатку необхідно подати клопотання про апеляцію. Таке

клопотання повинно містити стислий виклад конкретних судових помилок, які, на думку заявника, були допущені судом нижчої інстанції при розгляді справи. Важливою формальною вимогою є сплата судового мита, яке відповідно до параграфу 17.1-328 Кодексу штату Вірджинія становить 50,00 доларів США.

Варто відзначити, що розмір судового мита значно варіюється в різних штатах. Для порівняння, у штаті Вермонт цей збір складає 295,00 доларів США, у штаті Каліфорнія – 710,00 доларів США, а в штаті Вісконсін – 195,00 доларів США. Ці відмінності відображають особливості законодавства кожного штату та економічні умови регіону. У випадку, якщо Верховний Суд штату Вірджинія задовольняє клопотання про апеляцію, апелянт зобов'язаний подати вступну записку з додатками протягом 40 днів з дати прийняття позитивного рішення щодо клопотання. Після цього протягом наступних 25 днів заявник повинен надати суду короткий виклад «касаційної» скарги відповідно до Правила 5:26 Правил Верховного Суду штату Вірджинія.

Окремо слід зазначити, що Верховний Суд штату Вірджинія має право на власний розсуд вимагати від заявника внесення застави як гарантії покриття судових витрат. Зазвичай розмір такої застави становить 500,00 доларів США, і вона підлягає внесенню після вирішення апеляції.

Правила Верховного Суду штату Вірджинія чітко регламентують вимоги до процесуальних документів, які подаються до суду. Примітно, що ці вимоги в багатьох аспектах збігаються з вимогами до процесуальних документів, які застосовуються в судовій системі України. Це свідчить про певну уніфікацію стандартів судочинства, незважаючи на відмінності правових систем США та України.

Особливу увагу слід приділити Франції. Судова система Франції включає два основних типи судів: загальні та адміністративні, які функціонують окремо один від одного.

До судів загальної юрисдикції Франції належать наступні інстанції:

– Трибунали малої інстанції, що займаються цивільними справами, де сума позову не перевищує 10 000 євро. Якщо позов менший за 5000 євро, рішення цих

судів є остаточними і не можуть бути оскаржені в апеляційному порядку.

- Трибунали великої інстанції, які розглядають справи, що не підпадають під юрисдикцію інших судів першої інстанції, а також позови, сума яких перевищує 10 000 євро.

- Апеляційні суди, що перевіряють рішення судів першої інстанції в апеляційному порядку, коли це допускається.

- Касаційний суд, який розглядає скарги на рішення апеляційних судів з юридичних питань, а також на остаточні рішення судів першої інстанції [205, с. 67].

Сутність касаційного провадження спочатку полягає в тому, що суд касаційної інстанції перевіряє за поставленими в скарзі питаннями вирок суду першої інстанції, що не набрав законної сили, з точки зору наявності або відсутності в ньому або при його винесенні порушень закону. Касаційна інстанція скасовує вирок і передає справу до суду нижче або залишає скаргу (подання) без задоволення.

Інститут касації переслідує завдання двоякого роду – судово-політичне та судово-практичне. Судово-політичне завдання надає касаційному суду значення і характеру вищого органу судового нагляду: сама касаційна діяльність стає діяльністю у спільних інтересах закону, безвідносно до цієї справи – «касація на користь закону» у французькому праві [206].

За словами Наполеона, «непохитність рішення суду другого ступеня ґрунтується не на переконанні, що в даному випадку рішення справедливе, а на загальному припущенні, що справедливість такого рішення, яке наділено всіма формами, що сприяють правильному обговоренню справи». Але будь-яке припущення втрачає свою силу, коли неприємне йому доведено. Якщо рішення суду другого ступеня прямо суперечить ухвалі закону, то припущення справедливості такого рішення неможливе, оскільки закон є і має бути для судових місць мірилом справедливості. Тож у такому разі касаційний суд не може не знищувати неправильність судового акту. Єдині гарантії, які може надати громадська влада проти судових помилок. Ось ті принципи, яких ця влада має триматися, щоб не впасти у свавілля, яке загрожує і особистості, і власності

громадян». Судово-практичне завдання ж запроваджує касаційне управління у систему правил судочинства, покликаних на вирішення окремих справ. На ній заснована «касація на користь справи», причому рішення касаційного суду, подібно до рішень інших судових інстанцій, обмежується рішенням долі даної справи і робить на неї безпосередньо практичний вплив. З першого завдання випливає єдність касаційного суду для всієї держави, з другого – розподіл касаційної влади між кількома судами.

Дія процесуальних принципів у касаційному провадженні дещо інша, ніж у апеляційному провадженні. У ньому найбільш виражений принцип публічності, оскільки касаційна перевірка законності вироку здійснюється у громадських інтересах, тобто у сфері правосуддя, інтересах держави. Якщо форма процесу носить характер розшукового, принцип проявляється у ревізійному початку касації. Обсяг прав прокурора на стадії касаційного провадження свідчить про ступеня вираженості у ньому принципу публічності. Принцип безпосередності, тісно пов'язані з цим принципом, принцип усності розгляду, і навіть змагальність є характерними для касаційного виробництва методами дослідження доказів. Повноваження касаційного суду обмежені межами скарги чи подання та оскарженого вироку. У касаційному порядку розглядаються зазвичай вирoki суду, які не набрали чинності, ухвалені за участю присяжних засідателів або складом професійних суддів, а також вирoki апеляційного суду.

М.М. Коваль та В.П. Стефанишин зазначають, що касаційний суд покликаний розглядати лише юридичні питання:

- 1) дотримання під час розгляду та вирішення справи судом, який ухвалив вирок, норм кримінально-процесуального закону;
- 2) правильність застосування норм матеріального кримінального закону до фактичних обставин справи [207, С. 152].

Касаційне оскарження завжди деволютивне, оскільки у разі перевірки законності і правильності вироку здійснюється вищим судом. Принесення касаційної скарги також має суспензивне значення, тобто воно зупиняє виконання рішення. Відмінність від якості касаційної скарги у цивільному процесі: там вона

супензійної сили немає, оскільки порушені у процесі права може бути відновлено.

Істотні риси французької касації: справа переглядається лише на прохання сторін; касаційна інстанція розглядає справу тільки з погляду застосування закону та форм процесу і, отже, зовсім не вникає у суть справи; рішення касаційного суду обмежується або визнанням, що закон не порушено і внаслідок цього – відхиленням скарги або скасуванням рішення, ухваленого неправильно.

Відступами від «чистої» касації є: ревізійний початок (свою появою має Німеччина); розгляд фактичної сторони; дозвіл самому вносити поправки до вироку, не повертаючи справу.

Касація повинна захищати законність у діяльності судів, усуваючи вирoki, що не відповідають такій умові. Відповідно до ідеї касації в її чистому вигляді, касаційна інстанція не ухвалює свого вироку замість усуненого, а лише обмежується передачею справи до іншого суду для нового її вирішення або залишає скаргу без правових наслідків. Щодо цього положення відомий вираз класика французького кримінального судочинства М. Фостена Елі, що касація – це суд над судом [76, С. 152].

Ідея касації виникла у Франції. Скасування остаточних рішень тут було запроваджено ще за Лотарі II у 560 р., проте зачатки цього інституту стають помітними у XIV ст., після видання Указів 1334-1335 рр. короля Пилипа Красивого, які висловилися загалом, що збільшення числа апеляційних інстанцій не дає жодних дійсних гарантій правосуддя. Касаційне виробництво вироблялося та розвивалося на практиці таємної ради з наданого їй прав евокації (виклику); у провадженні у справах, що сходили до таємної ради, вперше з'явилися відмінні риси касаційного розгляду: обмеження юридичною стороною справи та її повернення після скасування рішення парламенту для нового дозволу до іншого парламенту.

Тоді ж було встановлено порядок перевірки таких хибних рішень. Лише з часом дійшли переконання, що така інстанція, яка не розглядає справи по суті, а лише може скасовувати остаточні вирoki, не ухвалюючи свого, не може і не має засобів перевіряти судження про фактичні обставини; що предметом перевірки

можуть бути лише протиріччя чи неясність у самому вироку, або недотримання обрядів і форм судочинства, або неправильне застосування закону та його порушення. Остаточно касаційне оскарження було регламентовано ордонансами 1660 та 1667 рр. Указ Людовіка XIV ст. 1667 р. і докладний регламент до розгляду справ у раді короля 1738 р., виданий канцлером Дагессо, твердо встановив порядок касації рішень. Таким чином, регламент 1738 р. був прийнятий в основу при організації окремого касаційного суду в епоху революції. Наслідуючи вчення Монтеस्क'є про поділ влади, новий уряд вирішив виділити судові функції з ведення Ради короля, надавши останньому виключно адміністративні функції. Сторонам було залишено останній засіб від порушення чи неправильного застосування закону, але не з метою захисту інтересів сторін, а через об'єднання судової практики та посилення законодавчої влади. Справжнє значення касаційного суду цілком певно зазначено Робесп'єром, який говорив, що «касаційний суд заснований охорони закону і Конституції і що його слід розглядати не як частину судового інституту, але як установа, що стоїть між законодавством і законом і призначена захищати закон від посягань» [207, С. 153].

Наполеон у касаційному суді бачив опору законодавця, вказуючи касаційному суду, що у ньому покладений обов'язок підпорядковувати рішення судів силі закону і дозволяти суддям під приводом справедливості, найчастіше довільної, відступати від запропонованих правил і звільняти себе від волі законодавця. Право касації, на думку французьких юристів, це складова частина законодавчої влади, касаційний суд покликаний судити не справу, а рішення. Значення в касаційній інстанції має суспільний інтерес та повагу до закону, а не право сторін, інтереси яких, на думку законодавця, досить захищені розглядом справ по суті у двох судових інстанціях. Поступово у Франції виробилася така система, коли касаційний суд почав скасовувати рішення не лише тоді, коли сам закон вказував на недійсність рішення внаслідок недотримання відомої форми, а й у разі, коли це встановлювалося послідовним висновком значення будь-якої форми, хоча закон і загрожував нікчемністю рішення щодо недотримання саме цієї форми. Результатом цього стало надто помітне переважання форми над фактичною

стороною справи, що й становило нестачу французької системи касаційного провадження. Проте касація стала предметом запозичення для законодавства багатьох країн Європи [207, С. 152].

Цікавою особливістю французької правової системи є те, що розгляд справи Верховним Судом Франції є безкоштовним для сторін, що звертаються до цього суду. Такий підхід дає можливість усім громадянам звертатися до найвищого судового органу країни без фінансових обмежень, що робить судовий процес більш доступним для широкого кола осіб. Однак існують умови, за яких можна подати касаційну скаргу до Верховного Суду Франції. Це можуть бути випадки порушення французького законодавства, міжнародних або європейських норм, коли рішення суду було ухвалене на основі неправильного тлумачення чи застосування цих норм. Скаргу можна подати у випадках порушення судової процедури, відсутності обґрунтованих причин для прийняття рішення, а також у ситуаціях, коли існує протиріччя між двома судовими рішеннями. Таке протиріччя може бути не тільки в межах цивільного судочинства, а й у випадках, коли рішення, прийняте в цивільній справі, суперечить рішенню в кримінальній справі.

Щодо сплати судового збору у Франції, то це питання вирішено досить нестандартно. У Франції відсутній обов'язковий судовий збір при поданні позовної заяви до суду першої та другої інстанції. На етапі подання позову позивач не зобов'язаний сплачувати жодних зборів, а єдиними витратами на початку судового процесу є гонорар адвоката та поточні витрати, такі як мита за видачу копій судових документів, винагороди технічних спеціалістів або витрати на свідків. Однак варто зазначити, що хоча обов'язковий судовий збір не сплачується, це не означає, що позивач не здійснює витрат. Фактично поточні витрати можуть варіюватися від 10,000 до 200,000 євро в залежності від категорії та складності справи. Тому розподіл цих витрат часто визначається судом у судовому акті, в якому він зобов'язує одну зі сторін сплатити витрати іншої сторони, якщо справа вирішена на її користь. Дозволяє частково відшкодувати витрачені кошти, хоча й не забезпечує повного повернення витрат [207, С. 153].

Крім того, Верховний Суд Франції, подібно до Верховного Суду США, також

здійснює конституційне провадження відповідно до положень розділу 5 Процесуального кодексу Франції. Він надає йому повноваження не лише для розгляду касаційних скарг, а й для здійснення контролю за дотриманням конституційних норм у правовій системі країни.

У Німеччині касаційному оскарженню французького процесу відповідають так звані *querelae nullitatis insabilis*, термін, що походить від італійських романістів і каноністів XIV–XV століть. Скарги не мали строкових обмежень, не призупиняли виконання оскарженого рішення і подавалися до суду або до суду, який ухвалив вирок. Такі скарги стосувалися недоліків, що стосуються як осіб суддів, так і сторін, а також суттєвих порушень процесуальних форм. У разі задоволення скарги, вищий суд скасовував оскаржене рішення, але не повертав справу на новий розгляд до нижчої інстанції. Після завершення провадження ухвалювалося рішення по суті справи.

Однак, після об'єднання Німеччини, було прийнято рішення ліквідувати цей інститут французького права, і для забезпечення однаковості судової практики було запропоновано механізм, який отримав назву ревізії (від лат. *revisio* – перегляд). Ревізія в Німеччині стала особливою формою касаційного провадження, яка в деяких аспектах нагадувала апеляційний процес, тобто мала певні риси змішаного типу касації. Таким чином, ревізія виступала як видозмінена форма касаційного провадження, що надавала більше прав ревізійній інстанції в порівнянні з класичним касаційним судом, який існував у французькому процесі. Особливість ревізії полягала в тому, що в рамках кримінального процесу Німеччини ревізійний суд обов'язково ухвалював остаточне рішення щодо справи, якщо виявлялося неправильне застосування закону до фактів, встановлених судом. Якщо ситуація дозволяла, без додаткового обговорення фактичного матеріалу, суд міг ухвалити рішення про виправдання підсудного, зупинення провадження або призначення покарання, яке визначалося відповідно до закону у межах його санкцій. Відображало прагнення ревізійної інстанції не лише переглядати рішення, а й вирішувати справи по суті, особливо в тих випадках, коли законодавче регулювання дозволяло таке рішення без необхідності проведення нових судових

розглядів фактичного матеріалу. Завдяки цьому механізму ревізія в Німеччині дозволяла значно підвищити ефективність правосуддя, забезпечуючи не тільки перегляд рішень, а й винесення остаточних рішень щодо справи, що сприяло зміцненню правової визначеності і стабільності судової практики. У зв'язку з цим, ревізія в Німеччині, як різновид касації, стала важливим елементом забезпечення однаковості правосуддя та підтримання правової стабільності в державі [208, С. 173-174].

Впровадження апеляційного елемента до касації було пояснене необхідністю процесуальної економії. Ідея цього впровадження полягає в тому, що якщо неправильність вироку може бути виправлена в ревізійній інстанції, то направлення справи на новий розгляд втрачає свій сенс. Важливою рисою цього процесу є економія судових ресурсів і забезпечення більш швидкого вирішення справ. Щодо співвідношення основних рис касації та ревізії, слід зазначити кілька ключових відмінностей. По-перше, касація в принципі не має суспензивної сили, що означає, що виконання рішення не зупиняється під час касаційного провадження. Натомість ревізія зупиняє виконання рішення, оскільки ревізійний суд, через свою специфіку, має право ухвалювати рішення по суті, якщо порушення закону можуть бути усунені без нового розгляду фактів справи. Таким чином, ревізія має більше повноважень і дозволяє вирішувати справу без необхідності додаткового обговорення фактичних обставин.

Іншою суттєвою відмінністю є те, що касаційний суд, як правило, не має права ухвалювати рішення по суті справи. Він лише перевіряє правильність застосування закону до встановлених фактів, тоді як ревізійний суд, подібно до апеляції, має право на повний розгляд справи і може самостійно прийняти рішення по суті. Це дозволяє ревізії вирішувати питання не лише з точки зору процесуального права, а й здійснювати повне правосуддя по суті, враховуючи всі обставини справи. Щодо форми провадження, касаційне провадження, як правило, прагне до писемності, що дозволяє забезпечити формалізований підхід до перегляду судових рішень. Ревізія, на відміну від касації, діє усно, що нагадує апеляційне провадження, де особи, які беруть участь у справі, можуть

безпосередньо представляти свої аргументи в суді. Сприяє більш відкритому та динамічному процесу перегляду справи.

Важливим аспектом є роль прокурора в касаційному та ревізійному провадженнях. У касаційному процесі прокурор має право звертатися до суду не тільки як сторона, а й як охоронець закону. Підкреслює роль прокурора як гаранта законності і правопорядку. В ревізійному провадженні прокурор є стороною, що свідчить про більш акцентовану роль приватних інтересів осіб, що беруть участь у справі, в процесі перегляду рішень. Відмінності, зокрема в процедурних аспектах і правовому статусі учасників, пояснюються історичним розвитком ревізії як процесу, що виник із апеляційного провадження. Апеляція, на відміну від касації, мала на меті захист приватних інтересів осіб, що брали участь у справі, що в подальшому сприяло формуванню ревізії як процесу, орієнтованого на інтереси сторін і зосередженого на перегляді рішень по суті.

З іншого боку, касація, при своєму виникненні у Франції, мала на меті служити загальнодержавним цілям охорони законності та об'єднання судової практики. Касація в першу чергу була спрямована на забезпечення єдності правової системи та дотримання принципів правової визначеності, що відповідало інтересам держави. Тому, касаційний суд спочатку виконував функцію вищого органу, що контролював застосування права, а не безпосередньо вирішував справи по суті.

Німеччина, як і США, має федеративний устрій, але судова система в цих двох країнах має значні відмінності, що зумовлено історичними, правовими та організаційними особливостями. В США суди штатів є частинами загальної судової системи і підпорядковуються Верховному Суду США, що забезпечує єдність правозастосування на рівні країни. Водночас у Німеччині судова система має свою специфіку, яка складається з федеральних судів і судів 16 федеральних земель (Länder) [208, С. 176]. Кожна земля має власні суди, але вони підпорядковуються федеральним органам у питаннях, що мають загальнонаціональне значення.

Судова система Німеччини побудована на трирівневій структурі, що дозволяє забезпечити ефективний і спеціалізований розгляд справ, зокрема через

розподіл функцій між різними рівнями судів. Така структура забезпечує як доступність правосуддя на місцевому рівні, так і можливість перегляду справ вищими судами, що гарантує справедливість та точність правових рішень.

Перший рівень судової системи складається з місцевих судів (Amtsgerichte), які розглядають справи з предметом спору до 5 000 євро. Місцеві суди є базовим рівнем для вирішення невеликих спірних ситуацій. Крім того, на цьому рівні працюють регіональні суди (Landgerichte), які займаються справами, де предмет спору перевищує 5 000 євро або справами, що мають складнішу правову природу, наприклад, у сфері господарських правовідносин. Дозволяє досягти ефективності у розгляді різних категорій справ на місцевому рівні.

Другий рівень судової системи включає два типи судів. Перший тип – це регіональні суди (Landgerichte), які займаються апеляціями на рішення місцевих судів. Ці суди мають більший масштаб розгляду справ та можуть виносити рішення в більш складних випадках, де потрібне додаткове оцінювання правової ситуації. Другий тип – це вищі регіональні суди (Oberlandesgerichte), до яких подають апеляційні скарги на рішення регіональних судів. Вищі регіональні суди забезпечують перегляд справ, що мають велике значення для практики правозастосування в межах земель.

Третій рівень судової системи представлений Федеральним Судом (Bundesgerichtshof), який є найвищим судом у Німеччині і розглядає справи, що мають важливе значення для правозастосування на рівні всієї країни. Федеральний Суд є ключовим органом для забезпечення однаковості застосування законів на федеральному рівні та вирішення справ, що виходять за межі місцевих або регіональних інтересів. Однак, на відміну від багатьох інших країн, у Німеччині немає єдиного вищого суду, який би забезпечував однакове застосування законів у всіх сферах права. Натомість, німецька судова система поділена на п'ять окремих гілок, кожна з яких має власний вищий суд, що відповідає за конкретні галузі права.

Гілки судової системи в Німеччині включають:

- цивільну юстицію, яка регулюється Федеральним цивільним судом (Bundesgerichtshof);

- кримінальну юстицію, що має свій окремий вищий суд для вирішення питань у галузі кримінального права;
- адміністративну юстицію, для якої також існує спеціалізований суд;
- фінансову юстицію, що розглядає справи, пов'язані з податками та фінансами;
- трудову юстицію, яка відповідає за вирішення трудових спорів.

Замість єдиного вищого суду, який охоплював би всі сфери права, Німеччина має окремі вищі суди для кожної з цих галузей. Така структура дозволяє спеціалізованим судам зосереджуватися на конкретних типах справ, що підвищує ефективність та точність судових рішень в кожній галузі права, забезпечуючи при цьому баланс між федералізмом і правовою єдністю.

Відповідно до статті 95 (1) Конституції Німеччини (Grundgesetz), існують наступні гілки судової системи [209]:

1. Суди загальної юрисдикції (цивільне та кримінальне право) – їх очолює Федеральний суд (Bundesgerichtshof). Суд розглядає справи, що стосуються цивільного та кримінального права, і є вищим судом для всіх питань, що виникають у цих сферах.

2. Адміністративні суди – ними керує Федеральний адміністративний суд (Bundesverwaltungsgericht). Суди займаються справами, що виникають у сфері адміністративного права, включаючи спори між громадянами та органами державної влади.

3. Податкові суди – цю гілку судової системи представляє Федеральний фінансовий суд (Bundesfinanzhof). Він спеціалізується на питаннях податкового права, зокрема розглядає спори, що стосуються оподаткування, мит і фінансових санкцій.

4. Трудові суди – вищим судом цієї гілки є Федеральний суд з питань праці (Bundesarbeitsgericht). Він розглядає трудові спори, такі як конфлікти між роботодавцями та працівниками, а також питання колективного трудового права.

5. Соціальні суди – їх очолює Федеральний соціальний суд (Bundessozialgericht). Суди займаються справами, що пов'язані з соціальним

забезпеченням, такими як спори про пенсії, допомогу по безробіттю та інші соціальні виплати [78].

Система судів у Німеччині організована таким чином, що кожна гілка права має свій окремий вищий суд, що сприяє забезпеченню спеціалізації та більш ефективному розгляду справ у кожній окремій сфері права. Вищі суди, що спеціалізуються на різних галузях права (цивільному, кримінальному, адміністративному, фінансовому та ін.), гарантують більш високий рівень знань та досвіду суддів, що є важливим для забезпечення справедливості та точності рішень. Така система дозволяє зосередитися на конкретних правових питаннях, що, в свою чергу, підвищує ефективність судового процесу.

Досліджуючи питання судових витрат та зборів у Німеччині, слід зазначити кілька ключових аспектів, що визначають систему фінансування судових процесів та пов'язаних з ними витрат.

Судовий збір є важливою складовою судового процесу в Німеччині. Його розмір залежить від кількох факторів: суми спору в цивільних справах або суми вироку в кримінальних справах, а також кількості позивачів та співпозивачів. Забезпечує пропорційність збору до складності справи та її економічної значущості. Тому, чим більша сума спору або вироку, тим більший судовий збір, що стимулює учасників процесу до вирішення справ на початкових етапах, запобігаючи необґрунтованим або малозначним позовам. Врахування кількості учасників процесу дозволяє забезпечити справедливий розподіл витрат між сторонами, що бере участь у процесі.

Витрати в Німеччині включають різноманітні адміністративні витрати, які можуть бути значними залежно від характеру справи. Серед них – плата за підготовку документів, фіксовані збори за отримання необхідних документів, витрати на поїздки на місце подій, послуги перекладачів тощо. Витрати забезпечують належну організацію судового процесу і сприяють коректному та швидкому розгляду справ. Вони покривають не тільки організаційні аспекти, а й технічні деталі, що супроводжують процес. Витрати на поїздки, наприклад, можуть включати транспортування сторін чи свідків до місця розгляду справи, що

є важливим для забезпечення доступу до правосуддя для всіх учасників процесу, незважаючи на відстань чи інші логістичні обмеження. Такі витрати можуть також включати послуги професійних перекладачів у разі необхідності перекладу документів чи засідань суду.

Тому, система судових витрат і зборів у Німеччині спрямована на забезпечення економічної ефективності судового процесу, створення стимулів для мирного вирішення спорів і справедливий розподіл витрат серед учасників судового процесу, що також сприяє доступності правосуддя та належному здійсненню правосуддя в різних сферах права.

Згідно з Розділом 34 Закону про судові витрати, суди використовують спеціальний каталог ставок судового збору. Наприклад, якщо ціна позову становить до 500 євро, судовий збір буде складати 38 євро [210].

Існують наступні ставки:

- Для позовів від 2 000 до 10 000 євро – судовий збір становить 500 євро.
- Для позовів від 10 000 до 25 000 євро – судовий збір становить 1 000 євро. євро. євро. [79].
- Для позовів від 25 000 до 50 000 євро – судовий збір становить 3 000
- Для позовів від 50 000 до 200 000 євро – судовий збір становить 5 000
- Для позовів від 200 000 до 500 000 євро – судовий збір становить 15 000
- Для позовів понад 500 000 євро – судовий збір становить 30 000 євро.

Коли подається апеляційна або касаційна скарга, застосовується ця таблиця ставок із певними коригуваннями відповідно до норм Закону про судові витрати. Вартість позову при апеляції розраховується за чотирикратною ставкою, а для касаційної скарги – за п'ятикратною ставкою.

У цивільних справах засіб оскарження з питань права (ревізія) доступний переважно стосовно остаточних рішень, які були винесені обласними та вищими обласними судами, що діють як апеляційні інстанції. Однак на практиці можливість подачі так званої «стрибкоподібної апеляції» на рішення, ухвалене судом першої інстанції (зазвичай районним судом, а в сімейних справах — місцевим судом), використовується рідко. Така апеляція передбачає подання апеляції без

обов'язкового дозволу апеляційного суду на її подання.

Апеляційне оскарження можливо лише в тому випадку, якщо апеляційний суд нижчої інстанції видає дозвіл на апеляційне оскарження або якщо апеляційний суд ухвалює рішення на підставі скарги на відмову в наданні дозволу. Апеляція дозволяється за умов, коли справа має фундаментальне правове значення, або коли для розвитку правової практики або забезпечення єдності законодавства необхідно прийняти рішення апеляційного суду. Суд апеляційної інстанції зобов'язаний дотримуватися дозволу на подання апеляції, наданого судом нижчої інстанції.

У випадку, якщо Колегія апеляційного суду визнає подану апеляційну скаргу неприйнятною, вона буде відхилена рішенням або ухвалою. В інших випадках рішення по апеляційній скарзі приймається після проведення слухання, в якому бере участь Група експертів, що здійснюють оцінку справи.

Ще одним цікавим моментом є наявність у кожній федеральній землі Німеччини власного Конституційного суду, який розглядає питання, що стосуються конституції цієї конкретної землі. Хоча всі суди Німеччини мають право перевіряти конституційність дій урядів в межах своєї юрисдикції, Федеральний конституційний суд є єдиним судом, який може визнати закони неконституційними відповідно до Основного закону Німеччини. Конституційні суди федеральних земель мають широку юрисдикцію та є найвищими органами для вирішення конституційних питань на субнаціональному рівні. Надає право кожній землі мати можливість захищати свої конституційні права та визначати основні засади законодавства, що стосуються їхньої території [211, с. 2].

Висновки до розділу 2

Проаналізувавши можливість касаційного оскарження в зарубіжних країнах, таких як США, Франція, Німеччина, можна побачити наступне. Касаційне оскарження у США не існує в класичному розумінні, натомість система передбачає апеляції з питань права та факту. Верховний Суд США виконує функції апеляційної інстанції з елементами касації, розглядаючи виключно конституційні та федеральні питання. Процедура у Верховному Суді штату Вірджинія відзначається схожістю з

українською системою, однак включає значні варіації у судових митах та необхідність внесення застави. Французька касаційна система побудована на перевірці рішень лише з позиції законності, без перегляду фактичних обставин справи. Для України досвід США та Франції свідчить про різні підходи до судового контролю: в США касаційні функції інтегровані у загальну апеляційну систему, тоді як у Франції касація є автономним інститутом. Україні варто звернути увагу на механізми контролю за правозастосуванням та уніфікацію касаційних стандартів для покращення ефективності судового захисту.

Аналіз доступу до касаційного оскарження як складової частини права на доступ до правосуддя в Україні свідчить про важливість розвитку касаційних фільтрів та вдосконалення практики їх застосування.

Розмірковуючи щодо ефективності касаційного оскарження та утвердження авторитету судів апеляційної інстанції слід підкреслити, що на сьогодні з метою належного утвердження єдності судової практики, щоб стандартизувати в певній мірі діяльність судів нижчої інстанції актуальною є проблема ефективності захисту прав людини в тому числі права на доступ до правосуддя, в контексті доступу до касаційної інстанції. Якщо Верховний Суд здійснює лише перевірку правильності застосування норм процесуального та/або процесуального права, то через надмірний майновий поріг (ціна позову) та надмірно високу ставку судового збору більшість населення України залишаються за бортом та не мають змогу довести відповідні порушення судів нижчої інстанції.

На одну вагу терезів ставиться захист людського права, а на іншу остаточність судового рішення суду апеляційної інстанції та екстраординарність Верховного Суду.

При тому, що на першому та другому судовому рівні наявні суттєві проблеми, які є перешкодою для винесення законного та обґрунтованого рішення: перевантаженість судів через недостатню кількість суддів та розповсюджена практика підкупу судді.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 20.01.2025 року не грав ролі «доброго дядечка», як зазначив Лемак В.В., а нарешті прислухався до народу

України, адже основним призначенням Конституційного Суду України, як і сутності касаційної скарги - забезпечення верховенства Конституції.

З одного боку, Верховний Суд застосовує процесуальні норми, що регламентують доступ до касаційного оскарження і це є законним. Разом із цим питання доступу до Верховного Суду слід оцінювати не тільки з точки зору розуміння його сутності, як екстраординарного суду, а й розглядати з точки зору пропорційності, домірності та передбачуваності таких обмежень (саме такої точки зору притримується ЄСПЛ з цього питання у своїх рішеннях), адже на противагу таким обмеженням ставиться право особи захищати себе та отримати правосудне рішення, яке не може бути обмежене настільки, що взагалі нівелює це право. Не зважаючи на те, що право на доступ до суду повністю регламентується законодавством, при вирішенні питань удосконалення механізму касаційного оскарження доречним буде розглядати право на доступ до права як фундаментальне право особи на захист.

Хоча касаційне оскарження є важливим механізмом правосуддя, на практиці існують проблеми з доступом до Верховного Суду через обмеження, пов'язані з касаційними фільтрами та відсутністю систематизації правових висновків. Порівняння з іншими правовими системами, такими як у Франції та Німеччині, показує, що вдосконалення процесу касації може підвищити ефективність правосуддя в Україні, забезпечивши більший доступ до судового захисту та правову визначеність.

Таким чином, в межах другого розділу дисертаційної роботи ми дійшли таких висновків:

1. Вбачається за можливе виділити те, що Верховний Суд за своєю сутністю є керівною ланкою в системі судочинства. Касаційний процес у правовій доктрині включає два ключові аспекти: 1) він забезпечує реалізацію правосуддя в конкретній справі між сторонами (приватна мета процесу); 2) він служить публічному інтересу, гарантуючи єдине застосування і тлумачення права судами. Це означає виокремлення публічної та приватної функцій касації. Теоретично, ідея полягає у знаходженні балансу між цими двома функціями, не надаючи перевагу одній з них.

Однак на практиці це набагато складніше — завжди виникає необхідність вирішити, яка з функцій має бути пріоритетною. Така проблема постає як на етапі ухвалення рішення про допуск касаційної скарги, так і безпосередньо при розгляді справи у касаційному порядку.

Проте на наш погляд баланс інтересів майже не зберігається, і діяльність Верховного Суду починає все більше зміщуватись саме в бік публічної функції касації, щодо забезпеченні єдиного застосування права (уніфікації права).

2. Щодо касаційного суду, як і будь-якого іншого суду, застосовується конституційний принцип — здійснення правосуддя. Однак основним завданням касаційного суду залишається врахування як публічного, так і приватного інтересу, щоб не відбулося заперечення жодного з них, і щоб кожен учасник процесу відчував захист своїх прав, а держава могла бути впевнена у надійності механізму забезпечення єдиної судової практики.

3. Законодавчо встановлені підстави для касаційного оскарження, які були змінені відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII, не відповідають повною мірою принципу верховенства права. Майнові критерії доступу до Верховного Суду є доволі непередбачуваними, а винятки щодо можливості касаційного оскарження є за своєю сутністю настільки «оцінними поняттями», що не відповідають принципу юридичної визначеності.

4. Практика Верховного Суду свідчить про певний «формалізм» у здійсненні правосуддя. Для того, аби захистити свої приватні інтереси, сторона повинна правильно сформулювати їх у контексті питання, яке має суттєве значення для застосування права. Проблеми виникають, коли сторонам не вдається повністю це зробити, і порушення її приватних інтересів стають очевидними, хоча насправді немає питань щодо застосування права. Потрібно визнати, що інколи важко закрити очі на порушення, навіть якщо їхній вплив на єдине тлумачення права є спірним.

5. Варто говорити про право на доступ до правосуддя не тільки у вузькому, а й у широкому сенсі. У вузькому сенсі право на доступ до правосуддя

ототожнюється із правом на доступ до суду та з поняттям «доступність правосуддя». У широкому сенсі право на доступ до правосуддя є саме як фундаментальне, а не процесуальне право і за своєю сутністю є доступом до справедливості, яка втілена в «системах правосуддя» і є невід'ємним елементом категорії прав людини. Право на доступ до правосуддя є складовою більш об'ємного поняття, а саме верховенства права. Таким чином, норми, які регулюють можливість касаційного оскарження не можуть регулюватись законодавцем на власний розсуд без обмежень.

6. Касаційне оскарження, як елемент правового процесу, є ключовим для забезпечення правової ефективності, правової визначеності та гарантій доступу до правосуддя для громадян. У цьому контексті розвиток та вдосконалення судової системи України, зокрема, в частині організації та використання касаційних фільтрів, є важливим кроком на шляху до створення справедливого та доступного правосуддя. Процес касаційного оскарження, хоч і забезпечує можливість перегляду рішень судів нижчих інстанцій, однак має ряд обмежень, що стосуються як практики застосування касаційних фільтрів, так і доступу громадян до Верховного Суду. Водночас, практика використання касаційних фільтрів є важливою, оскільки вони дозволяють вибирати справи, які мають високий рівень правової значимості.

Основна ідея є вдосконалення підстав для касаційного оскарження, що передбачає запровадження принципово нового підходу, який, на нашу думку, повинен бути відображений у правовому регулюванні.

7. Захист прав людини, у тому числі право на доступ до правосуддя із можливістю отримати правосудне рішення не може бути обмежене в такий спосіб, що порушує саму суть права. Це право є більш фундаментальним ніж просто юридичний принцип. Ставка судового збору повинна бути розумною і пропорційною. Разом із високою ставкою збору проблемою доступу до касації є високий майновий поріг ціни позову, яка є змінною та залежить від змінного елементу - мінімального прожиткового мінімуму.

8. Оцінюючи можливість удосконалення доступу до судів вищої інстанції,

одним із доречних можливих шляхів є використання критеріїв, які розробив ЄСПЛ:

- 1) передбачуваність обмеження;
- 2) питання про те, хто саме, заявник або влада держави-відповідача, повинні нести тягар несприятливих наслідків помилок, допущених у ході судового розгляду та спричинених позбавленням заявника доступу до вищого суду;
- 3) питання щодо того, чи можуть обмеження, які розглядаються, бути сприйняті як такі, що демонструють «надмірний формалізм».

9. Наявна модель конституційної скарги в Україні та практичні аспекти її застосування, на жаль, не призвели до суттєвого покращення стану справ у царині прав людини і зменшення кількості звернень до Європейського суду з прав людини. Водночас, зміна чинної моделі конституційної скарги ускладнена жорстким механізмом внесення змін до Конституції України. За таких умов внесення змін до процесуальних кодексів в частині створення помірних та пропорційних підстав для звернення із касаційною скаргою до Верховного Суду, видається нам найбільш оптимальним способом вирішення проблеми доступу до правосуддя.

ВИСНОВКИ

В дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано вирішення наукового завдання, яке полягає у розробці комплексної науково-правової характеристики права на доступ до суду касаційної інстанції в контексті права на доступ до правосуддя в конституційно-правовому аспекті. В результаті було сформульовано такі висновки.

1. З точки зору загальної теорії права, право на доступ до правосуддя слід розглядати в широкому значенні, як фундаментальне право особи та невід'ємним елементом категорії прав людини. Концепція «права на доступ до правосуддя» має особливу мету правового регулювання – дати кожній зацікавленій особі можливість брати участь у процедурі розгляду спору, що зачіпає її права та інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод, для досягнення справедливості.

2. Саме застосування розуміння права на доступ до правосуддя в широкому значенні, а не в вузькому «доступ до суду» дозволяє розглядати це право як право першого покоління, яке пов'язано із захистом прав людини з точки зору рівності через незалежну судову процедуру. Адже вузький зміст розуміння права на доступ до правосуддя лише як процесуального права на доступ до суду ніяким чином не стримує законодавця під час проведення судових реформ, які можуть негативно вплинути на ефективну реалізацію цього права.

3. З метою ефективної реалізації забезпечення Верховним Судом єдності судової практики доречним буде розробка відповідного окремого розділу в процесуальних кодексах, який передбачає окремий порядок щодо створення так званого реального судового прецеденту (як наприклад це є в КАСУ) та введення поняття «зразкова справа» та «типова справа».

4. Для ефективного реагування Верховного Суду на зміни у правовідносинах та забезпечення єдності судової практики, необхідним є перегляд підстав звернення до Верховного Суду.

5. Орган, який здатен встановити суддівську помилку (враховуючи існуючу на даний час внутрішню структуру Верховного Суду) – має бути відповідна

колегія. А тим органом, який встановлює відповідні правові висновки, щодо застосування норм права – має бути відповідна Палата, Об'єднана Палата та Велика Палата. За такої роздільності повноважень дійсно може скластись уніфікована судова практика, про яку зазначав законодавець.

6. Право на доступ до правосуддя є не абсолютним, з точки зору можливості законодавчого регулювання та обмеження його з боку законодавця, але є абсолютним контексті неможливості обмеження цього права іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, приватними особами та цивільними угодами. Це в свою чергу підтверджує тезу про те, що право на доступ до правосуддя має дуалістичну природу (одночасно є правом першого та другого покоління).

7. При передбачуваному механізмі касаційного оскарження на практиці утверджується такий статус судів апеляційної інстанції у сув'язі з принципом остаточності їх судового рішення, що фактично унеможливорює подальше оскарження. Це призводить до проблем з перевіркою правильності застосування норм матеріального та/або процесуального законодавства самої апеляційної інстанції Верховним Судом.

8. Із судової практики судів першої інстанції вбачається, що в цілому ефективно реалізується право особи на доступ до правосуддя, де максимально мінімізується дискримінація громадян, в тому числі за майновим критерієм. Разом із цим, в контексті цього моменту постає питання надмірного формалізму, яким водночас дуже зловживають суди першої інстанції. Проблема надмірного формалізму як щодо формально-змістових умов так і матеріальних вирішується та усувається вже у судах апеляційної інстанції, але вже проблема надмірного формалізму у судах апеляційної інстанції залишається поза увагою.

9. США для виявлення проблем, щодо ефективної реалізації права на доступ до правосуддя наразі обрав напрямок аналізу статистичних даних. В цьому контексті Національний центр федеральних судів (США) опублікував короткий звіт в якому запропонував суддям відповісти на 5 ключових питань: Якими є ключові характеристики сторін у цивільних справах? Скільки учасників судового

процесу користуються послугами судової навігації та самопомоги? Скільки часу займає розгляд справ? Чи є результати розгляду справи справедливими? Скільки часу та коштів витрачають суди на допомогу учасникам судових процесів, які стикаються з бар'єри у доступі до суду? Для подальшого розвитку ефективної реалізації права на доступ до правосуддя в Україні вважаємо доречним застосування напрямку аналізу статистичних даних.

10. З огляду на досвід Франції та Німеччини для ефективного захисту прав людини вважається виваженою перегляд існуючої проблеми перевантаженості судів шляхом збільшення штату суддів.

11. Вбачається за можливе виділити те, що Верховний Суд за своєю сутністю є керівною ланкою в системі судочинства. Касаційний процес у правовій доктрині включає два ключові аспекти: 1) він забезпечує реалізацію правосуддя в конкретній справі між сторонами (приватна мета процесу); 2) він служить публічному інтересу, гарантуючи єдине застосування і тлумачення права судами. Це означає виокремлення публічної та приватної функцій касації. Теоретично, ідея полягає у знаходженні балансу між цими двома функціями, не надаючи перевагу одній з них. Однак на практиці це набагато складніше — завжди виникає необхідність вирішити, яка з функцій має бути пріоритетною. Така проблема постає як на етапі ухвалення рішення про допуск касаційної скарги, так і безпосередньо при розгляді справи у касаційному порядку.

Проте на наш погляд баланс інтересів майже не зберігається, і діяльність Верховного Суду починає все більше зміщуватись саме в бік публічної функції касації, щодо забезпеченні єдиного застосування права (уніфікації права).

12. Щодо касаційного суду, як і будь-якого іншого суду, застосовується конституційний принцип — здійснення правосуддя. Однак основним завданням касаційного суду залишається врахування як публічного, так і приватного інтересу, щоб не відбулося заперечення жодного з них, і щоб кожен учасник процесу відчував захист своїх прав, а держава могла бути впевнена у надійності механізму забезпечення єдиної судової практики.

13. Законодавчо встановлені підстави для касаційного оскарження, які були

були змінені відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. не відповідають повною мірою принципу верховенства права. Майнові критерії доступу до Верховного Суду є доволі непередбачуваними, а винятки щодо можливості касаційного оскарження є за своєю сутністю настільки «оцінними поняттями», що не відповідають принципу юридичної визначеності.

14. Практика Верховного Суду свідчить про певний «формалізм» у здійсненні правосуддя. Для того, аби захистити свої приватні інтереси, сторона повинна правильно сформулювати їх у контексті питання, яке має суттєве значення для застосування права. Проблеми виникають, коли стороні не вдається повністю це зробити, і порушення її приватних інтересів стають очевидними, хоча насправді немає питань щодо застосування права. Потрібно визнати, що інколи важко закрити очі на порушення, навіть якщо їхній вплив на єдине тлумачення права є спірним.

15. Варто говорити про право на доступ до правосуддя не тільки у вузькому, а й у широкому сенсі. У вузькому сенсі право на доступ до правосуддя ототожнюється із правом на доступ до суду та з поняттям «доступність правосуддя». У широкому сенсі право на доступ до правосуддя є саме як фундаментальне, а не процесуальне право і за своєю сутністю є доступом до справедливості, яка втілена в «системах правосуддя» і є невід'ємним елементом категорії прав людини. Право на доступ до правосуддя є складовою більш об'ємного поняття, а саме верховенства права. Таким чином, норми, які регулюють можливість касаційного оскарження не можуть регулюватись законодавцем на власний розсуд без обмежень.

16. Касаційне оскарження, як елемент правового процесу, є ключовим для забезпечення правової ефективності, правової визначеності та гарантій доступу до правосуддя для громадян. У цьому контексті розвиток та вдосконалення судової системи України, зокрема, в частині організації та використання касаційних фільтрів, є важливим кроком на шляху до створення справедливого та доступного правосуддя. Процес касаційного оскарження, хоч і забезпечує можливість

перегляду рішень судів нижчих інстанцій, однак має ряд обмежень, що стосуються як практики застосування касаційних фільтрів, так і доступу громадян до Верховного Суду. Водночас, практика використання касаційних фільтрів є важливою, оскільки вони дозволяють вибирати справи, які мають високий рівень правової значимості.

Основна ідея є вдосконалення підстав для касаційного оскарження, що передбачає запровадження принципово нового підходу, який, на нашу думку, повинен бути відображений у правовому регулюванні.

17. Захист прав людини, у тому числі право на доступ до правосуддя із можливістю отримати правосудне рішення не може бути обмежене в такий спосіб, що порушує саму суть права. Це право є більш фундаментальним ніж просто юридичний принцип. Ставка судового збору повинна бути розумною і пропорційною. Разом із високою ставкою збору проблемою доступу до касації є високий майновий поріг ціни позову, яка є змінною та залежить від змінного елементу - мінімального прожиткового мінімуму.

18. Оцінюючи можливість удосконалення доступу до судів вищої інстанції, одним із доречних можливих шляхів є використання критеріїв, які розробив ЄСПЛ:

- 1) передбачуваність обмеження;
- 2) питання про те, хто саме, заявник або влада держави-відповідача, повинні нести тягар несприятливих наслідків помилок, допущених у ході судового розгляду та спричинених позбавленням заявника доступу до вищого суду;
- 3) питання щодо того, чи можуть обмеження, які розглядаються, бути сприйняті як такі, що демонструють «надмірний формалізм».

19. Наявна модель конституційної скарги в Україні та практичні аспекти її застосування, на жаль, не призвели до суттєвого покращення стану справ у царині прав людини і зменшення кількості звернень до Європейського суду з прав людини. Водночас, зміна чинної моделі конституційної скарги ускладнена жорстким механізмом внесення змін до Конституції України. За таких умов внесення змін до процесуальних кодексів в частині створення помірних та пропорційних підстав для звернення із касаційною скаргою до Верховного Суду, видається нам найбільш

оптимальним способом вирішення проблеми доступу до правосуддя

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dworkin R. *Empire's Law*. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 484 с.
URL: <https://www.filosoficas.unam.mx/~cruzparc/empire.pdf>
2. Palombella G. Access to Justice: Dynamic, Foundational, and Generative. *Ratio Juris*. 2021. Vol. 34, No. 2. P. 121–138.
URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/raju.12309>
3. Gutterman A. S. What is Access to Justice? Older Persons' Access to Justice. A chapter from A. Gutterman, *Older Persons' Access to Justice* (Oakland CA: Older Persons' Rights Project, 2022)
URL: https://www.researchgate.net/publication/359033682_What_is_Access_to_Justice/stats (дата звернення: 03.10.2021)
4. Кройтор В. Категорія рівності у здійсненні правосуддя у філософії та праві: встановлення нових дороговказів. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 4. С. 41–49.
URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/9.pdf>
5. Anderson E. S. What Is the Point of Equality?
URL: <https://www.philosophy.rutgers.edu/joomlatools-files/docman-files/4ElizabethAnderson.pdf> (дата звернення: 03.10.2021).
6. Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178–186.
URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vksu_2012_1_37.pdf
7. Gordley J. The Meaning of Equal Access to Legal Services. *Cornell International Law Journal*. 1977. Vol. 10, Issue 2. P. 220–230.
URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1034&context=cilj#:~:text=The%20Meaning%20of%20Equal%20Access%20One%20such%20difference,receive%20them%20from%20an%20ordinary%20practicing%20attorney%2C%20and>

8. TOOLKIT for Structural Inequality. Rovaniemi: Arctic Centre University of Lapland,
URL: <https://www.arcticcentre.org/EN/projects/structuralinequality/toolkit> (дата звернення: 01.10.2021).
9. Swenson G. Understanding and Engaging Informal Justice. The Hague : Clingendael Institute, 2016.
URL: <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/21441/1/Swenson-%20understanding-and-engaging-informal-justice.pdf> (дата звернення: 17.10.2021).
10. Nolan-Haley J. Mediation, Self-Represented Parties, and Access to Justice: Getting There from Here. *Fordham Law Review Online*. 2018. Vol. 87, Article 15.
URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1031&context=flro> (дата звернення: 17.10.2021).
11. Goodin, R.E. Rough Justice. *Jus Cogens*. 2019. № 1. P. 77–96.
URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42439-019-00003-z#citeas> (дата звернення: 17.10.2021).
12. Understanding Effective Access to Justice : Workshop Background Paper, 3–4 November 2016, OECD Conference Centre, Paris. Paris : OECD, 2016.
URL: <https://www.oecd.org/gov/Understanding-effective-access-justice-workshop-paper-final.pdf> (дата звернення: 17.10.2021).
13. Isser D., Berg L.-A., Porter D. Four Cardinal Questions (and Answers of a Sort): Toward Just Development in FCS. *Just Development*. 2014. Issue 1. P. 1-4
URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30548/119823-BRI-Just-Development-Issue-1-January-2014-PUBLIC.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 18.10.2021).
14. Москаль Р. М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (115). С. 36–49.

15. Козакевич О. М. Право на доступ до правосуддя як загальноправова категорія. *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.)*. Одеса : Гельветика, 2018. С. 60–62.

URL:

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/21798/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%9E.%20%D0%9C.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%8F%20%D1%8F%D0%BA%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

16. Козакевич О. М. Право на доступ до правосуддя: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 88–92.

URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v2_2018/2018_2.pdf#page=88

17. Туркіна І. Є. Правосуддя як форма здійснення державної діяльності. *Теорія та практика державного управління*. 2011. № 1. С. 97–104.

URL:

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Tpdu_2011_1_17.pdf

18. Lucy W. The Normative Standing of Access to Justice: An Argument from Non-Domination.

URL:

https://www.researchgate.net/publication/317797836_THE_NORMATIVE_STANDING_OF_ACCESS_TO_JUSTICE_AN_ARGUMENT_FROM_NONDOMINATION (дата звернення: 20.10.2021).

19. Селіванов А. О. Право на касаційне оскарження судових рішень: критерії реалізації. *Вісник Верховного Суду України*. 2013. № 1 (149). С. 40–44. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vvsu_2013_1_9.pdf
20. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 14.10.1997 р. № 44-з. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97#Text> (дата звернення: 20.10.2021).
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text> (дата звернення: 20.10.2021).
22. Бігун В. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять «судочинство» і «правосуддя»). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2009. Вип. 48. С. 21–27.
23. Козакевич О. М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 19–24. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/3_2019/part_1/6.pdf
24. Webster's New World® Law Dictionary.
URL: <https://archive.org/details/webstersnewworld0000wild> (дата звернення: 20.10.2021).
25. Lucy W. Access to Justice and the Rule of Law.
URL: <https://dro.dur.ac.uk/30764/1/30764.pdf?DDD19+dvwl25> (дата звернення: 20.10.2021).

26. Cruz P. M. Access to Justice.

URL:

https://www.researchgate.net/publication/344005276_ACCESS_TO_JUSTICE

(дата звернення: 20.10.2021).

27. Tucker E. W. The Morality of Law, by Lon L. Fuller.

URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3571&context=ilj> (дата звернення: 20.10.2021).

28. Сачко О. В. Доктринальна модель принципу верховенства права.

Прикарпатський юридичний вісник. 2018. Вип. 4 (25). Т. 3. С. 96-100.

URL: <http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/58/51>

29. Сірий М. Значення та роль найвищого судового органу у правовій системі України. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 52–62.

30. Шевчук С. Роль Верховного Суду в умовах конституційної демократії. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 89–100.

31. Сіренко В. До питання про місце і роль Верховного Суду в судоустрої України. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 29–34.

32. Прилуцький С. Єдність судової влади і правовий статус Верховного Суду України: концептуальні засади та проблеми їх реалізації. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 42–51.

33. Крижявічюс Г. Компетенція і функції Верховного Суду Литовської Республіки. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 105–109.

34. Еречінські Т. Доступ до правосуддя і система критеріїв прийнятності скарг для розгляду у Верховному Суді Республіки Польща. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 114–118.

35. Валанчус В. Навіщо потрібна уніфікована судова практика? *Право України*. 2012. № 11–12. С. 137–143.

36. Луць Л. Уніфікація судової практики – важливий засіб забезпечення належного правосуддя. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 144–150.

37. Захарова О. Єдність судової практики крізь призму завдань цивільного судочинства. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 151–155.

38. Case of Zhang v. Ukraine. Application no. 6970/15. Judgment, 13 November 2018.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-187602%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-187602%22]})
(дата звернення: 30.10.2021).

39. Case of Lazaruk v. Ukraine. Application no. 6261/04. Judgment, 19 November 2018.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-95764%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-95764%22]})
(дата звернення: 30.10.2021).

40. Case of Mamchur v. Ukraine. Application no. 10383/09. Judgment, 16 July 2015.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-156388%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-156388%22]})
(дата звернення: 30.10.2021).

41. Case of Suominen v. Finland. Application no. 37801/97. Judgment, 01 July 2003.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-61178%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61178%22]})
(дата звернення: 30.10.2021).

42. Case of Frydlender v. France. Application no. 30979/96. Judgment, 27 June 2000.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58762%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58762%22]})
(дата звернення: 30.10.2021).

43. Комаров В.В. *Liber Amicorum*. Харків : Право, 2020. 1192 с.

44. Пільков К. М. Висновки Верховного Суду: формула висновку, його обов'язковість та механізм відступу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 201–209. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2023/46.pdf

45. Окрема думка судді Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду Случа О. В. по справі № 922/1064/24 від 12.11.2024 р.
URL:

<https://opendatabot.ua/court/123601499-c540c7ea2995a84a8801576475ca6c67>

(дата звернення: 12.02.2022).

46. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 18.08.2021 р. по справі № 905/132/21.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99146704> (дата звернення: 13.03.2022).

47. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 31.03.2020 р. по справі № 910/11383/19.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88556710> (дата звернення: 13.03.2022).

48. Крижявічюс Г. Компетенція і функції Верховного Суду Литовської Республіки. *Право України*. 2012. №. 11-12. С. 105-109.

49. Маффей П. Функції та повноваження Верховного Суду Бельгії як вищого судового органу. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 110–113.

50. Луспенік Д. Д. Межі розгляду цивільної справи судом касаційної інстанції: деякі спірні питання. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 9 (121). С. 27–33.

51. Козюбра М. Система судів України та місце в ній Верховного Суду України: стан та перспективи реформування. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 15–28.

52. С. Прилуцький. Єдність судової влади і правовий статус Верховного Суду України: концептуальні засади та проблеми їх реалізації. *Право України*. 2012. №. 11-12. С. 42-51.

53. Юдківська Г. Роль Верховних Судів у захисті прав людини. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 200–203.

54. Тольксдорф К. Національні Верховні Суди як гаранті захисту прав людини та верховенства права. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 204–206.

55. Маркерт Т. Роль Верховного Суду України в механізмі виконання зобов'язань держави у сфері захисту прав людини. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 207–211.

56. Case of Golder v. United Kingdom. Application no. 4451/70.

Judgment, 21 February 1975.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57496%22}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57496%22}) (дата звернення: 20.03.2022).

57. Case of Artico v. Italy. Application no. 6694/74. Judgment, 13 May 1980.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57424%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57424%22]}) (дата звернення: 20.03.2022).

58. Case of Matthews v. The United Kingdom. Application no. 24833/94. Judgment, 18 February 1999.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:\[%22001-58910%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-58910%22]}) (дата звернення: 20.03.2022).

59. Case of Bellet v. France. Application no. 23805/94. Judgment, 4 December 1995.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-57952%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57952%22]}) (дата звернення: 20.03.2022).

60. Case of Ashingdane v. The United Kingdom. Application no. 8225/78. Judgment, 28 May 1985.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57425%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57425%22]}) (дата звернення: 20.03.2022).

61. Handbook on European Law Relating to Access to Justice.

Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2016. 220 с.

URL:

https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/UE-FRA-2016-Handbook_access_justice_ENG (дата звернення: 20.03.2022).

62. Compilation of Venice Commission Opinions and Reports

Concerning Legal Certainty. Strasbourg : Council of Europe, 2022.

URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL-PI\(2022\)004-с](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL-PI(2022)004-с) (дата звернення: 20.03.2022).

63. Case of *Affaire Dos Santos Calado et Autres v. Portugal*. Application no. 55997/14. Judgment, 31 March 2020.
URL: https://www.iri.edu.ar/wp-content/uploads/2020/07/RI58-SGJurispTEDD_HHCASO-DE-SANTOS-CALADO-ET-AUTRES-c.-PORTUGAL.pdf (дата звернення: 20.03.2022).
64. Letwin J. Proportionality, Stringency and Utility in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. *Human Rights Law Review*. 2023. Vol. 23, Issue 3. P. 1-23
URL: <https://academic.oup.com/hrlr/article/23/3/ngad014/7187930>
65. Case of *Rhino v. Switzerland*. Application no. 48848/07. Judgment, 19 March 2010.
URL: <https://ru.scribd.com/document/75897239/ECHR-Rhino-v-Switzerland-Observation-Govt> (дата звернення: 27.03.2022).
66. Case of *Young, James and Webster v. United Kingdom*. Application no. 7601/76; 7806/77. Judgment, 18 October 1982.
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57604%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57604%22]}) (дата звернення: 27.03.2022).
67. Case of *Sigurður Sigurjónsson v. Iceland*. Application no. 16130/90. Judgment, 30 June 1993.
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57844%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57844%22]}) (дата звернення: 27.03.2022).
68. Ухвала Підгаєцького районного суду Тернопільської області від 17.10.2022 р. по справі № 605/257/22.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106791609> (дата звернення: 12.12.2022).
69. Ухвала Шевченківського районного суду м. Чернівці від 13.08.2021 р. по справі № 727/7420/21.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98991276> (дата звернення: 01.05.2022).
70. Harris D., O'Boyle M., Bates E., Buckley C. Harris, O'Boyle &

Warbrick: Law of the European Convention on Human Rights. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2023.

71. Рішення Комінтернівського районного суду м. Харкова від 21.10.2011 р. по справі № 2-658/11.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/51093750> (дата звернення: 01.05.2022).

72. Ухвала Заліщицького районного суду Тернопільської області від 17.10.2022 р. по справі № 597/1755/21.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106791519> (дата звернення: 12.12.2022).

73. Ухвала Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 20.01.2022 р. по справі № 215/261/22.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102631388> (дата звернення: 01.05.2022).

74. Ухвала Гощанського районного суду Рівненської області від 75.10.01.2022 р. по справі № 557/2037/21.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102523660> (дата звернення: 01.05.2022).

76. Case of Stankov v. Bulgaria. Application no. 68490/01. Judgment, 12 July 2007.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-81606%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-81606%22]}) (дата звернення: 15.06.2022).

77. Case C-530/11 European Commission v. United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. Judgment, 13 February 2014.

URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-530/11> (дата звернення: 15.06.2022).

78. Ухвала Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 22.04.2021 р. по справі № 401/1110/21.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96511394> (дата звернення: 01.09.2022).

79. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 16.09.2011 р. по справі № 2-3700/11.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70494052> (дата звернення: 01.09.2022).

80. Ухвала Краснолиманського міського суду Донецької області від 21.01.2021 р. по справі № 236/4949/19.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94402915> (дата звернення: 01.09.2022).

81. Рішення Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 18.03.2021 р. по справі № 216/5440/20.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97480884> (дата звернення: 01.09.2022).

82. Рішення Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області від 14.05.2021 р. по справі № 937/2806/21.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96953896> (дата звернення: 01.09.2022).

83. Сакара Н. Ю. Феномен формалізму в цивільному судочинстві. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 77–89.

URL:

[https://www.researchgate.net/publication/329639584 Phenomenon of formalism in civil procedure? tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6ImxvZ2luIiwicGFnZSI6InNlYXJjaCIsInBvc2l0aW9uIjoicGFnZUhlYWRLciJ9fQ](https://www.researchgate.net/publication/329639584_Phenomenon_of_formalism_in_civil_procedure?tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6ImxvZ2luIiwicGFnZSI6InNlYXJjaCIsInBvc2l0aW9uIjoicGFnZUhlYWRLciJ9fQ)

84. Case of Zubac v. Croatia. Application no. 40160/12. Judgment, 5 April 2018.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-181821%22](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-181821%22) (дата звернення: 15.09.2022).

85. Shcherbaniuk O., Bohdanevych T. The Doctrine of Excessive Formalism in the Legal Theory and Practice of the European Court of Human Rights. *Frontiers in Law*. 2024. Vol. 3. P. 15–21.

URL: <https://www.lifescienceglobal.com/pms/index.php/FIA/article/view/9536>

85. Постанова Полтавського апеляційного суду від 02.03.2023 р. по справі № 536/1730/21.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109486496> (дата звернення: 01.09.2023).

86. Постанова Житомирського апеляційного адміністративного суду від 01.09.2011 р. по справі № 2а-426/11.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109486496> (дата звернення:

01.09.2022).

87. Постанова Одеського апеляційного суду від 13.06.2024 р. по справі № 521/21638/23.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120269767> (дата звернення: 15.07.2024).

88. Ухвала колегії суддів П'ятого апеляційного адміністративного суду від 16.02.2023 р. по справі № 420/14597/22.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109024259> (дата звернення: 01.07.2023).

89. Ухвала П'ятого апеляційного адміністративного суду від 20.12.2024 р. по справі № 400/7181/24.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123944186> (дата звернення: 01.01.2025).

90. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22.12.2022 р. по справі № 905/187/22.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108422568> (дата звернення: 02.02.2023).

91. Martens P. Les principes constitutionnels du procès dans la jurisprudence récente des juridictions constitutionnelles européennes. 2003.

URL:

<https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/les-principes-constitutionnels-du-proces-dans-la-jurisprudence-recente-des-juridictions> (дата звернення: 15.01.2022).

92. Minow M. Access to Justice. American Journal of Law and Equality. 2022. Vol.2. P. 293–311.

URL:

https://direct.mit.edu/ajle/article/doi/10.1162/ajle_a_00039/112632/ACCESS-TO-JUSTICE

93. U.S. Supreme Court Gideon v. Wainwright, March 18, 1963.

URL: <https://www.oyez.org/cases/1962/155> (дата звернення: 13.04.2023).

94. U.S. Supreme Court *Boddie v. Connecticut*, March 2, 1971.

URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/401/371/> (дата звернення: 13.04.2023).

95. U.S. Supreme Court *Griffin v. Illinois*, April 23, 1956.

URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/351/12/> (дата звернення: 13.04.2023).

96. U.S. Supreme Court *Tennessee v. Lane*, May 17, 2004.

URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/541/509/> (дата звернення: 13.04.2023).

97. Justice Needs and Satisfaction in the United States of America 2021.

URL: <https://www.hiil.org/research/assessing-justice-needs-across-the-us/> (дата звернення: 13.03.2024).

98. The Legal Services Corporation (LSC). Findings from its 2022 Justice Gap Study.

URL: [Executive Summary | The Justice Gap Report](#) (дата звернення: 13.03.2024).

99. Miller A. L. Data to Promote Civil Access to Justice: Key Questions. National Center for State Courts, June 2022.

URL:

https://ncsc-search.squiz.cloud/s/redirect?collection=ncsc-meta&url=https%3A%2F%2Fwww.ncsc.org%2Fdata%2Fassets%2Fpdf_file%2F0032%2F77666%2FData-5-Key-Questions.pdf&auth=8n5hJV4Dcus6Eb7VDYtIlg&profile=default&rank=25&query=access+to+justice (дата звернення: 13.03.2024).

100. Vigers B., Saad L. Americans Pass Judgment on Their Courts: Sharp Decline in Confidence in Judiciary is Among the Largest Gallup Has Ever Measured.

URL: <https://news.gallup.com/poll/653897/americans-pass-judgment-courts.aspx> (дата звернення: 20.04.2024).

101. Rhode D. L. Access to Justice.

URL:

<https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=3709&context=flr> (дата звернення: 20.04.2024).

102. Access to Justice through Data and Research. A People-Centered Approach to Evidence-Based Policymaking by the Federal Government. Legal Aid Interagency Roundtable 2024 Report.

URL: <https://www.justice.gov/atj/media/1379491/dl> (дата звернення: 01.02.2025).

103. National Case Study within the Comparative Report ‘Access to Justice in Europe: An Overview of Challenges and Opportunities’. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA).

URL:

https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1531-access-to-justice-2011-country-FR.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

104. Germain I. Hiérarchie des juridictions et double degré de juridiction, 23 May 2020.

URL: [Hiérarchie des juridictions et double degré de juridiction – Cours et fiches](#) (дата звернення: 20.04.2024).

105. Vigour C. Etude sur les attitudes à l’égard de la justice française, 2021.

URL:

<http://www.gip-recherche-justice.fr/wp-content/uploads/2021/08/Version-de%CC%81f-NS-17.48-Justice-et-citoyen-1.pdf> (дата звернення: 01.05.2024).

106. Vigour C. Justice: une défiance citoyenne surestimée, 2023.

URL: <https://shs.hal.science/halshs-04305385> (дата звернення: 20.04.2024).

107. Baromètre Accès au droit: toujours plus de difficultés d’accès au droit pour les Français, 2022.

URL: <https://www.cnb.avocat.fr/fr/actualites/barometre-acces-au-droit-toujours-plus-de-difficultes-dacces-au-droit-pour-les-francais> (дата звернення: 20.04.2024).

107. Rapport «Systèmes judiciaires européens – Rapport d’évaluation de la CEPEJ Cycle d’évaluation 2024».

URL: <https://www.coe.int/fr/web/cepej/special-file> (дата звернення: 02.02.2025).

109. Un plan d’action pour réformer la Justice.

URL:

<https://www.justice.gouv.fr/actualites/actualite/plan-daction-issu-etats-generaux-justice#:~:text=Le%205%20janvier%202023%2C%20dans,plus%20rapide%20et%20plus%20efficace>. (дата звернення: 02.02.2025).

110. Maultzsch F. The Right to Access to Justice and Public Responsibilities.

URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2650409 (дата звернення: 02.02.2025).

111. BVerfG 2 BvR 1961/09.

URL:

https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2018/07/rs20180724_2bvr196109.html?nn=68080 (дата звернення: 02.02.2025).

112. BVerfG 2 BvR 2480/10.

URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2022/11/rs20221108_2bvr248010.html (дата звернення: 02.02.2025).

113. BVerfG 2 BvR 294/22.

URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2023/11/rk20231108_2bvr029422.html#:~:text=Eine%20Verletzung%20des%20Rechts%20auf,worden%20sind%20oder%20rechtsstaatlich%20Unverzichtbares (дата звернення: 02.02.2025).

114. BVerfG 2 BvR 1616/18.

URL: https://www.bverfg.de/e/rk20201112_2bvr161618 (дата звернення: 02.02.2025).

115. BVerfG BvR 2103/16.

URL:

https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2022/06/rk20220603_1bvr210316.html (дата звернення: 02.02.2025).

116. Цивільний процесуальний кодекс Німеччини.

URL: https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/_513.html (дата звернення: 12.12.2024).

117. Wrase M., Thies L., Behr J., Stegemann T. Gleicher Zugang zum Recht (Menschen-) Rechtlicher Anspruch und Wirklichkeit, 2021.

URL:

<https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/herrschaft-des-rechts-2021/340014/gleicher-zugang-zum-recht/> (дата звернення: 12.12.2024).

118. Gesetz zur weiteren Digitalisierung der Justiz, 25 October 2023.

URL:

https://www.bmj.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/DE/2023>Weitere_Digitalisierung_Justiz.html (дата звернення: 12.12.2024).

119. Щербак С., Мирославський С. Касаційні фільтри в цивільному судочинстві. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 3. P. 82–93.

120. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015 р.

№ 276. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#top> (дата звернення: 15.10.2024).

121. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)».

URL:

<https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=57209&pf35401=366464> (дата звернення: 15.10.2024).

122. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.05.2022).

123. Кречетова Ю., Скляренко І. Проблема співвідношення касаційних фільтрів з конституційним правом на касаційне оскарження. *Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорії та практики : збірник матеріалів III Міжнародної конференції* (м. Кропивницький, 06.10.2023 року). Кропивницький. 2023. С. 76–78.

124. Кравченко А. В., Маковій В. П. Граматичне та юридичне значення терміна

«касаційні фільтри». *Електронний репозитарій НАВС*. 2023. С. 157–159.

URL:

<https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e363d0ba-15bb-4f63-abb5-ff6193e391da/content> (дата звернення: 15.05.2024).

125. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#n2> (дата звернення: 15.05.2024).

126. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ : Закон України від 15.01.2020 р. № 460-IX.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

127. Гулаткан, С. В. Нові касаційні фільтри цивільно-процесуального кодексу України. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття : тези доп. учасників IV Всеукр. наук.-практ. конф.* (Харків, 20 лист. 2020 р.), Харків, 2020. С. 59-61.

URL:

https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201120/article/view/hulatkan (дата звернення: 15.05.2024).

128. Касаційні фільтри у цивільних справах: проблемні питання судового правотлумачення та правозастосування. Вебпортал Верховний Суд. 2020.

URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/954084> (дата звернення: 17.06.2024).

129. Ткачук Н. В. Фільтри касаційної скарги в дії: ефективність механізму. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* Одеса, 2021.

С. 104–112.

130. Гаврилюк С. В. Загальнотеоретичні основи дослідження юридичної помилки (питання методології). *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 575-584.

URL: <https://pravova-derzhava.org/pravova-derjava-issue-33-2022>

131. Касаційні «фільтри». *Юридична газета онлайн*. 2018.

URL:

<https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/kasaciyni-filtri.htm> 1

(дата звернення: 17.06.2024).

132. Гулик А. Г. Касація в системі оптимального інстанційного перегляду судових рішень у цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 150–155.

133. Манойленко К. «Касаційні фільтри»: рік з новими процесуальними нормами. 2021.

URL:

<https://golaw.ua/ua/insights/publication/enavtochernetkauakasaczijni-filtri-rik-z-novimi-proczesualnimi-normami/> (дата звернення: 17.06.2024).

134. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р.

№ 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 17.06.2024).

135. Постанова Верховного Суду Великої Палати від 26.06.2018 р. у справі № 2/1712/783/2011.

URL:

<https://opendatabot.ua/court/75265990-207a50b2429f3c6e7041a7812b2e56de>

(дата звернення: 20.05.2024).

136. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 р. у справі № 522/2732/16-ц.

URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/75287179> (дата звернення: 20.05.2024).

137. Постанова Верховного Суду від 19.05.2020 р. у справі № 910/719/19.

URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/89961609> (дата звернення: 20.05.2024).

138. Постанова Верховного Суду від 23.06.2020 р. у справі № 696/1693/15-ц.

URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/90458952> (дата звернення: 20.05.2024).

139. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14.01.2021 р. по справі № 904/4387/19.

URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/94180459> (дата звернення: 20.05.2024).

140. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 21.12.2020 р. по справі № 910/14846/19.

URL:

<http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=98645646&red=100003ecfe7a5d5c690b8bb402efc31455790f&d=5> (дата звернення: 20.05.2024).

141. Овсяннікова О. О. Доступність правосуддя як чинник, що впливає на формування громадської думки щодо судової влади. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 48–54.

URL:

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiSrdujgu6MAxXIhHAIHe7QLYEQFnoECBcQAQ&url=http%3A%2F%2Fpravoisuspilstvo.org.ua%2Farchive%2F2018%2F4_2018%2Fpart_1%2F11.pdf&usg=AOvVaw34LB5FabhlYy4OBqPX4L_L&opi=89978449

142. Шапкіна Д. Є. Доступність правосуддя як принцип організації та діяльності судової влади. *Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів – учасників 79-ї звітної конф. Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Секція економічних і правових наук* (27–28 квіт. 2023 р., м. Одеса). Одеса, 2023. С. 89–93.

143. Решетняк К. Ю. Нормативно-правове закріплення стандарту доступності правосуддя: міжнародний вимір. *International Electronic Scientific Journal “Science Online”*.

URL: <https://nauka-online.com/wp-content/uploads/2021/11/Reshetnyak.pdf>
(дата звернення: 17.02.2024).

144. Сопільник Л. І., Сопільник Р. Л. Забезпечення безпеки судової влади як умова доступності правосуддя. *Академічні візії*. 2024. Вип. 29. С.1-7.

URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1125>

145. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ, ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997 р.

URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 17.02.2024).

146. Справа «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece) : Рішення ЄСПЛ від 19.03.1997 р.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text (дата звернення: 17.02.2024).

147. Case of Brualla Gómez de la Torre v. Spain. Application no. 26737/95. Judgment, 19.12.1997.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58127%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58127%22]})
(дата звернення: 01.09.2024).

148. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст. 56.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

149. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 01.09.2024).

150. Case of Iordan Iordanov and Others v. Bulgaria. Application no. 23530/02. Judgment, 19 July 2018.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-93376%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-93376%22]}) (дата звернення: 01.09.2024).

151. Справа «Гарсія Манібардо проти Іспанії» : Рішення ЄСПЛ від 15.02.2000 р.

URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2418> (дата звернення: 17.05.2024).

152. Case of Delcourt v. Belgium. Application no. 2689/65. Judgment, 17 January 1970.

URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57467&filename=001-57467.pdf&TID=thkbhnilzk> (дата звернення: 17.05.2024).

153. Case of Gäfgen v. Germany. Application no. 22978/05. Judgment, 01 June 2010.

URL:

<https://policehumanrightsresources.org/gafgen-v-germany-application-no-22978-05> (дата звернення: 17.05.2024).

154. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини шостої статті 182 Кодексу адміністративного судочинства України : Конституційне подання від 16.07.2016 р. № 1-1543/16-107.

URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ccu/5_3007.pdf (дата звернення: 17.05.2024).

155. Case of Affaire Reichman c. France. Application no. 50147/11. Judgment, 12 June 2016.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-165023%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-165023%22]}) (дата звернення: 17.05.2024).

156. Case of Maresti v. Croatia. Application no. 55759/07. Judgment, 25 June 2009. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-93260%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-93260%22]}) (дата звернення: 17.05.2024).

157. Case of Júlíus Þór Sigurþórsson v. Iceland. Application no. 38797/17. Judgment, 16 July 2019.

URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-194232%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-194232%22]})

(дата звернення: 17.05.2024).

158. Case of Styrmir Þór Bragason v. Iceland. Application no. 36292/14. Judgment, 16 July 2019.

URL:

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjK7pu6hO6MAxXcIxAIHWU2GQIQFnoECBAQAQ&url=https%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fdocx%2F%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-194451%26filename%3DCASE%2520OF%2520STYRMIR%2520%25C3%259E%25C3%2593R%2520BRAGASON%2520v.%2520ICELAND.docx%26logEvent%3DFalse&usg=AOvVaw0hG2U7zEIa10e5jzA_UZ1e&opi=89978449 (дата звернення: 17.05.2024).

159. Щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах : Рекомендації № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи від 07.02.1995 р.

URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf (дата звернення: 17.05.2024).

160. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25.04.2012 р. № 11-рп/2012.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text> (дата звернення: 17.05.2024).

161. Ухвала Першої колегії суддів Першого сенату Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження в справі за конституційною скаргою Грішина Дмитра Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів пункту 1 частини шостої, частини дев'ятої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389, пункту 1 частини другої статті 394 Цивільного процесуального кодексу України від

26.03.2019 р. № 78-1(I)/2019.

URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/78_11_2019.pdf (дата звернення: 18.03.2024).

162. Ухвала Другої колегії Другого сенату Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Петроградової Зінаїди Сергіївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 3, пункту 2 частини п'ятої статті 328, пункту 1 частини першої статті 333 Кодексу адміністративного судочинства України від 20.06.2019 р. № 171-2(II)/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015u710-24#Text> (дата звернення: 23.04.2025).

163. Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12.04.2012 р. № 9-рп/2012.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення: 17.05.2024).

164. Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text> (дата звернення: 17.05.2024).

165. Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України від

11.12.2007 р. № 11-рп/2007.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va11p710-07#Text> (дата звернення: 17.05.2024).

166. Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України від 08.04.2015 р. № 3-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text> (дата звернення: 17.05.2024).

167. Рішення Конституційного Суду України за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві) : від 20.01.2025 р. № 2-р(II)/2025.

URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_r_2_2025_0.pdf (дата звернення: 17.02.2025).

168. Окрема думка (частково розбіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві).

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-25#Text> (дата звернення: 17.02.2025).

169. Рішення Конституційного Суду України за зверненням Євстіфєєва Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389

Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних справах) від 22.11.2023 р. № 1 О-р(П)/2023.

URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_r_2_2023_0.pdf (дата звернення: 17.02.2025).

170. Окрема думка (частково розбіжна) судді Конституційного Суду України Олега Первомайського стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві).

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na02d710-25#Text> (дата звернення: 17.02.2025).

171. Помазанов А. В. Здійснення права на касаційне оскарження та відкриття касаційного провадження. *Вісник НТУУ «КПІ. Політологія. Соціологія. Право»*. 2018. Вип. 2 (38). С. 132–136.

172. Ахмач Г. М. Застосування процесуальних «фільтрів» під час перегляду судових рішень у касаційній інстанції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 68–71.

173. Берестова І. Е. Теоретичні засади захисту публічних інтересів у цивільному судочинстві та конституційному провадженні : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 496 с.

174. Гулик А.Г. Касація в системі оптимального інстанційного перегляду судових рішень у цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 150-155

175. Штефан М. Й. Цивільний процес : підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 696 с.

176. Тимошенко О. А. Касаційне провадження в цивільному процесі України : дис к.ю.н. : 12.00.03. Київ, 2012. 229 с.

177. Заборовський В. В., Семерак О. С., Стойка А. В. Касаційне оскарження рішення суду в аспекті принципу *res judicata* крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 347–350.
178. Нестеренко А. Ознаки, завдання та функції касаційного оскарження судового рішення. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2020. Вип. 26. С. 159–164.
179. Помазанов А. В. Деякі аспекти сутності та змісту касаційного перегляду у цивільному процесі України. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 12. С. 58–62.
180. Помазанов А. В. Здійснення права на касаційне оскарження та відкриття касаційного провадження. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2 (38). 2018. С. 132-136
181. Ваша касаційна скарга необґрунтована.
URL: <http://www.advokat-stetsenko.com/neobgr.html> (дата звернення 15.07.2024).
182. Шапула В. В. Форма і зміст касаційної скарги про порушення права на захист засудженого в суді першої та апеляційної інстанції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 139–143.
183. Летнянчин Л. І. Проблеми конституціоналізації індивідуальної конституційної скарги в Україні. *Право України*. 2018. № 12. С. 55–76.
184. Берченко Г., Ткаченко Є. Право на звернення з індивідуальною конституційною скаргою в Україні: теоретико-практичні аспекти. *Право України*. 2018. № 12. С. 92–113.
185. Висновок Європейської Комісії за демократію через право (Венеційська комісія) щодо Проекту закону Про Конституційний Суд України № 870/2016 від 12.11.2016 р.
URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/870_2016_2016_12_12.pdf
(дата звернення: 17.05.2024).

186. Городовенко В. Модель повної конституційної скарги: перспективи її запровадження в національну правову систему. *Збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів конституційного тижня : [з нагоди 25-ї річниці Конституції України]*. Ч. 1. Київ, 2021. С. 91–96.

URL:

<https://ccu.gov.ua/publikaciya/gorodovenko-v-model-povnoyi-konstytuciynoyi-s-kargy-perspektyvy-yiyi-zaprovadzhennya-v>

187. Щербанюк О. В. Індивідуальна конституційна скарга як засіб забезпечення конституційної демократії. *Право України*. 2018. № 12. С. 77–91.

188. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного права : курс лекцій. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 270 с.

189. Щербанюк О. В. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи її вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 93–99.

URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/263>

190. Бесчастний В., Терлецький Д., Запорожець В. Конституційна скарга: у пошуках балансу між публічним та приватним інтересом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 22–34.

191. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 17.02.2025).

192. Запорожець В. Умови прийнятності конституційних скарг: законодавче врегулювання та практика Конституційного Суду України. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 3 (16). С. 25–50.

193. Barnstedt E. L. Administration of the Federal Constitutional Court. Collection of Reports. 2000.

URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU\(2000\)013-bil](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU(2000)013-bil)

(дата звернення: 17.02.2025).

194. Костицький М. Доказування в конституційному судовому процесі. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 158–163.

195. Фірсов В. Д. Конституційна скарга та перегляд судових рішень: практика співіснування в українському правозастосуванні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 102–109.

URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/308112>

196. Кулявець О. С. Проблеми виконання рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2021. № 31. С. 54–61.

197. Барабаш Ю., Берченко Г. Ефективність індивідуальної конституційної скарги як засобу захисту прав особи в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 9–21.

198. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя / НАПрН України, НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. Харків : Право, 2013. 422 с.

199. Рішення Конституційного Суду України за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 04.09.2019 р. № 6-р(П)/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text> (дата звернення: 17.02.2025).

200. Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці : навч. посіб. для студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Г. В. Берченко та ін. Харків : Право, 2023. 368 с.

201. Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за

конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ng06d710-19#n2> (дата звернення: 17.02.2025).

202. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз / М. М. Гецько та ін. ; за заг. ред. М. М. Гецько, Ю. М. Бисаги, Д. М. Бєлова. Ужгород : Гельветика, 2015. 225 с.

203. Нестерчук Л. П., Біденко О. В. Система федеральних судів США та ефективність здійснення правосуддя. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 62. С. 138–151.

204. Нестерчук Л. П. Система федеральних судів США та ефективність здійснення правосуддя. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.* Одеса, 2018. Вип. 62. С. 131-151

205. Алімов К. О. Зарубіжний досвід цивільного процесу Німеччини та Франції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 66–68.

206. Касаційний суд Франції: історія, структура, будівля.

URL:

<https://loyer.com.ua/uk/kasatsijnyj-sud-frantsiyi-istoriya-struktura-budivlya/>

(дата звернення: 17.02.2025).

207. Коваль М. М., Стефанишин В. П. Судова система Франції. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави : збірник тез IX Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Львів, 30 травня 2020 року). Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 152–153.

208. Цувіна Т. А. Спеціальні механізми забезпечення єдності судової практики в цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 170–180.

209. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина : Закон від 23.05.1949 р.

URL:

https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf (дата звернення: 17.02.2025).

210. Про судоустрій : Закон від 12.09.1950 р. в редакції Закону від 09.05.1975 р.

211. Reutter W. German State Constitutional Courts: The Justices. 2021. Vol. 39, No.

2. P. 1-21.

URL: <https://www.jstor.org/stable/48771088> (дата звернення: 17.02.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Порівняльна характеристика касаційної та конституційної скарги

Критерії порівняння	Касаційна скарга	Конституційна скарга
1	2	3
Вимоги щодо оформлення		
Суб'єкт права на звернення із скаргою	Особа, яка є учасником конкретного судового провадження	Особа, яка є учасником конкретного судового провадження
ПІБ	Так	Так
Адреса проживання	Так	Так
РНОКПП або номер та серія паспорту громадянина України	Так	Ні
Відомості про особу, уповноважену подати скаргу	Так	Так
Номери засобів зв'язку та електронна пошта	Так	Так

Рішення (ухвала), що оскаржується	Так Вказується або рішення другої інстанції, або рішення і другої та першої	Так Але подається короткий виклад остаточного судового рішення, в якому було застосовано відповідні положення закону України та належним чином завірена копія остаточного судового рішення
Підстави подання	Так Вказуються та обґрунтовуються підстави передбачені відповідними нормами процесуального законодавства	Ні Вказуються конкретні положення, які на думку заявника необхідно перевірити на відповідність Конституції України та відповідне обґрунтування
Опис перебігу розгляду відповідної справи в судах	Ні	Так
Перелік письмових матеріалів, що додаються до скарги	Так	Так

Сплата судового збору	Так	Ні
-----------------------	-----	----

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Шестопал К.Є. Оновлені підстави подання касаційної скарги: конституційне обмеження чи конституційне порушення? *Проблеми законності*. 2023. №. 161. С. 97-118.
2. Шестопал К.Є. Ретроспективна дія рішень Конституційного суду через призму взаємодії з Верховним. *Європейські перспективи*. 2024. № 4. С. 307-313.
3. Шестопал К.Є. Конституційна скарга: досвід іноземних країн, порівняльна характеристика. *Наше право*. 2025. № 1. С. 217-223.

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію результатів дослідження:

4. Шестопал К.Є. Право на касаційне оскарження: пряма дія норм Конституції чи відступлення від головної функції судової системи. *Джерела права в наукових юридичних дослідженнях: тези доповідей Другого аспірантського круглого столу за курсом «Форми (джерела) права»* (м. Харків, 17 червня 2022 року). Х., 2022. С. 64-67.
5. Шестопал К.Є. Доступ до верховного суду в світлі права на доступ до правосуддя. Український конституціоналізм: виклики, народжені свободою. *Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції* (м. Харків, 23 грудня 2022 року). Х.: ТОВ «Видавництво „Права людини“, 2022. С. 135-136.
6. Шестопал К.Є. Право на доступ до правосуддя та касаційний суд в Україні: механізм чотирьох питань. *Scientific Collection «InterConf», (154): with the Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «Scientific Paradigm in the Context of Technologies and Society Development»* (Geneva, Switzerland, May 16-18, 2023;) by the SPC «InterConf». Protonique, 2023. P. 233-236.
7. Шестопал К.Є. Судовий прецедент, як першооснова забезпечення Верховним Судом єдності судової практики. *Сучасні виклики та актуальні проблеми*

- судової реформи в Україні: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 27 жовтня 2023р.). Ч., 2023. С. 361-364*
8. К.Є. Шестопал. Дотримання балансу інтересів як гарантія права на доступ до суду. *Права людини та демократія як фундаментальні основи українського конституціоналізму: зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф.: XVI Тодиківські читання (м. Харків, 24 листоп. 2023 р.). Х.: Право, 2023. С. 257-258.*